

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 11

Sõja tulevik	Margus Laidre
Küsimärk Venemaa?	Kaido Jaanson
Trubetzkoy kaksikelu ehk süsteemide suletus	Patrick Sériot
Nikolai I ajastu vanausulised Eestis	Galina Ponomarjova
Tartu saksa ülikool	Adolf von Harnack
Adolf von Harnack ja kristluse olemus	Adolf Martin Ritter
Üks kokkujuhtumine	Karl August Hermann
Välisvaluutade ostujõud Eestis 1990. aastatel	Jaanus Raim
Sõjajärgne sisseränne Eestisse	Hill Kulu
Säästva arengu eetilistest dilemmadest	Kristel Joonasson
Põrandaaluste juhi paljastusi	Voldemar Teppich-Kasemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako
Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja . . Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 11 (152)

- Sõja tulevik
Margus Laidre 2251
- Küsimärk Venemaa?
Kaido Jaanson 2275
- Trubetzkoy kaksikelu ehk süsteemide suletus. I
Patrick Sériot 2290
Tõlkinud Andres Raudsepp
- Arhiivmaterjalid Nikolai I ajastu vanausuliste kohta
Eesti ajalooarhiivis
Galina Ponomarjova 2304
Tõlkinud Jaan Isotamm
- Tartu saksa ülikool, tema saavutused ja tema häving
Adolf von Harnack 2316
Tõlkinud Siret Rutiku
- Adolf von Harnack ja küsimus kristluse olemusest,
vaadelduna vanakiriklikust perspektiivist
Adolf Martin Ritter 2332
Tõlkinud Siret Rutiku
- Üks kokkujuhtumine
Karl August Hermann . . . 2349

Välisvaluutade ostujõud Eestis 1990. aastatel: Hinnaerinevused Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vahel alates 1980. aastate lõpust	<i>Jaanus Raim</i>	2352
Sõjajärgne sisseränne Eestisse võrdlevas perspektiivis	<i>Hill Kulu</i>	2379
Säästva arengu eetilistest dilemmadest	<i>Kristel Joonasson</i>	2396
<i>Arvustus: Marginaalid ränduri mälestuste juurde. Kaljo Villako. Ajarännak. Esimene osa: Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 435 lk. Kaljo Villako. Ajarännak. Teine osa: Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. 418 lk.</i>	<i>Nils B. Sachris</i>	2410
Editorial note. Summaries		2424
Põrandaaluste juhi paljastusi. III	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	2431

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2274, 2315, 2348, 2378, 2409: Valdur Ohaka
tušijoonistused (1991).

SÕJA TULEVIK

Margus Laidre

Põlvkond põlvkonna järel on eneselt küsinud, kas sõda on inimkonna loomulik seisund või eksisteerib siiski lootus püsivaks rahuks, mis oleks midagi enam kui pelgalt sõja puudumine. See on ühtviisi nii globaalne kui eksistentsiaalne probleemiasetus. Sõja idee tundub enamikule kaasaegsetest millegi vastumeelse, eemaletõukava ja destruktiivse. Ajalooliselt on selline mentaliteedimuudatus aga võrdlemisi hiline nähtus: vaade sõjale on pikki sajandeid olnud kas lausa pooldav või siis vähemalt mõistev ja sellega leppiv. Sõda peeti elu lahutamatuks ja teinekord isegi igapäevaseks koostisosaks.

Hävingu ja kaose kõrval pole sõjad siiski olnud ainult ajaloo katkestuseks, vaid ühtlasi ka suurte muutuste põhjustajaks. Minevikust võib tuua palju näiteid, kuidas rahuliku arengu perioodidele — neid justkui kokku võttes — on järgnenud lühemat või pikemat aega kestnud vaenutegevus. Ühtaegu on iga suurema sõja lõpp tunnetuslikult tähendanud uue ajastu algust. Ühiskonna arengu seisukohalt on sõjal aga olnud niihästi kujundav ja organiseeriv kui ka lagundav toime. Seejuures võib üks ja seesama sõda kätkeda mõlemat.

Ajalooline statistika võib olla eksitav, kui sellega ei kaasne kainet analüüsi. Nii on iseenesest korrektne väide, et ajajärk 1500–1700 oli üks kõige sõjakam periood Euroopa ajaloos: 95% ajast langes sõja-aastaile, üks sõda toimus peaaegu iga kolme aasta kohta, sõdu peeti võrdlemisi suurel territooriumil. Tekib mulje kõikide sõjast kõikide vastu: nagu polekski inimesed millegi muuga tegelenud kui vaid üritanud üksteise eluküünalt kustutada. Kui see oleks tõepoolest nii olnud, siis poleks Euroopa mainitud kahe sajandi vältel saanud üldse edasi areneda, ei majanduslikult, kultuuriliselt ega poliitiliselt. Harilikult lähtutakse

nõnda mõeldes meie kaasajale tunnetuslikult palju lähemal asu- vast 20. sajandi kogemusest, relvastatud konfliktide totaalsusest ja kõikehõlmavusest. Tegemist on suure erinevusega võrreldes 16. ja 17. sajandiga, kui sõjategevus oli hooajaline ja palju vä- hem intensiivne. See tähendab, et ka formaalselt sõjas oldud ajal ei võideldud pidevalt, vaid üksnes siis, kui olud (ilmastik, mate- riaalsed võimalused, piisava hulga sõjaväe olemasolu jms) seda lubasid. Samuti ei hõlmanud sõjategevus tol ajal kunagi korraga tervet maad, sest selleks lihtsalt puudusid vahendid ja võimalused.

Senine aja kulg on veenvalt tõestanud, et niihästi laiemas tä- henduses tsivilisatsioonide kui kitsamas mõttes ühiskonna edasi- liikumise tõestuseks ja elujõulisuse proovilepanekuks on vaja väljakutset (stiimulit) ja vapustusi. Kas ka sõda? Tänapäe- val domineeriv sõja eitamine on ennekõike seostatav ajajärgu- ga 1792–1945, mil relvastatud konfliktide olemus muutus (alates Prantsuse revolutsioonilistest sõdadest) järjest halastamatumaks, kulmineerudes Teise maailmasõja totaalse apokalüpsisega, mil- lest täielikult pole toibutud tänini. Inimkonna reaktsioon sai olla ainult üks — ei iialgi enam! Sellele järgnenud umbes 45 aas- ta pikkune suhtelise rahu periood Euroopas ja Põhja-Ameerikas süvendas omakorda pettekujutelmata maapealse igavese rahu või- malikkusest, olgugi et see tähendas pigem konventsionaalse sõja, mitte aga relvastatud konfliktide puudumist üldse.

Sõja mõiste on muutunud ühtaegu väga laiaks ja samas niivõrd kitsaks, et sellest on teadlikult või teadmatult välja jäetud paljud vaenutegevuse vormid, mis ei sobi viimase maailmasõja etteantud raamistikuga. Eitusega mindi nii kaugemale, et isegi sõjast rääkimine ja kirjutamine pidi lähtuma poliitiliselt korrektsetest kaanonitest, s.t olema seostatud rahuliikumisega.

Meeldib see meile või ei, kuid sõda on olnud nagu vari, mis inimesest sammugi maha jäämata teda kõikjal saadab. Ent mit- te alati pole varju näha, mis võib tekitada illusiooni, nagu seda polekski. Ulatuslik konventsionaalne sõda, nii nagu tänased suur- riigid seda mõistavad, võib piltlikult väljendudes tõepoolest teha viimaseid hingetõmbeid. Sõda iseenesest aga on valmis astuma täiesti uude arengujärku.

Traditsiooniline lähenemine sõdadele on tagasivaateline, s.t teeldakse juba aset leidnud relvakonfliktide uurimisega igast küljest. Palju harvemad on ajas ette vaatavad üldistavad käsitlused, mis ulatuksid kaugemale kaitsekolledžite õppeklasside seintest. Esimese lähenemisviisi värskeimaks näiteks on maailma sõjaajaloolaste nestori Michael Eliot Howardi (sünd. 1922) sulest äsja ilmunud teos *Rahu leiutamine*, milles ta vaatleb sõja peegeldusi ühiskondlikus korralduses varasest keskajast kuni tänapäevani (*The Invention of Peace: Reflections on War and International Order*. Yale University Press, 2001. 113 lk). Autor on nuusutanud ise püssirohtu Teise maailmasõja Itaalia rinnetel, tõlkinud Clausewitzi inglise keelde ja olnud pikki aastaid Londoni, Oxfordi ning Yale'i ülikooli professor. Howard on eesmärgiks seadnud sõja vahelduva loomuse väljatoomise. Teda huvitab, kes langetasid otsuseid sõja ja rahu üle, mille pärast sõdu peeti ning kuidas sõda mõjutas eri ühiskondade poliitilist, sotsiaalset ja majanduslikku struktuuri. Kõige muu kõrval väärib märkimist Howardi järeldus, et ajateenistus on muutunud ebaefektiivseks sõjalises mõttes ning et oma maa eest langemine pole tänapäeval enam üksikisiku ja riigi vahelise sotsiaalse lepingu koostisosaks.

Sõjaga lahutamatult kaasaskäivatest rahutaotlustest peab Howard siin alusepanijaks Immanuel Kanti ja tema 1795. a ilmunud raamatut *Zum ewigen Frieden*. Rahu taotlemine oli moraalseks imperatiiviks selle saavutamise raskustest hoolimata. Howard küsib, kas sõda lõpuks ise välja ei sure, ja loodab koos Kantiga, et kunagi see nõnda tõepoolest lähebki. Tõsi, teed selleni peab ta pikaks ja vaevaliseks. Et Howard ka ise selles täiesti veendunud pole, näitab ilmekalt tema raamatu pealkiri.

Teine rahvusvaheliselt tunnustatud sõjaajaloolane, Jerusalema Heebrea ülikoolis õpetav Martin van Creveld, on aga täiesti veendunud, et sõjad mitte üksnes ei kao kuhugi, vaid neil on koguni tulevikku. Olgu kohe öeldud, et selle kõhedusttekitava väite taga ei peitu fanaatiline sõja apologet, vaid kaine analüütik, kelle mõtted väärivad tõsist tähelepanu.

Oma mõtted on Creveld pannud kirja 1991. a ilmunud raamatus *The Transformation of War* (New York: The Free Press). Siinkirjutaja kasutada on olnud selle 1998. a ilmunud saksakeel-

ne tõlge *Die Zukunft des Krieges* (München: Gerling Akademie Verlag, 349 lk), millele autor on kirjutanud uue eessõna. Aja-distantsele vaatamata on see raamat aktuaalne praegugi. Silmas pidades, et Creveldi mõtted on pandud paberile aastail 1989–1990, seega ajal, mil N. Liit püsis ikka veel koos ning külm sõda polnud lõppenud, on huvitav jälgida tema seisukohtade vettpidavust kümme aastat hiljem.

Raamatu autor on püstitanud kaks põhiteesi. Esiteks, konvent-sionaalne riikidevaheline sõda on oma aja ära elanud ning selle vahetab välja relvastatud konflikt, mida peavad omavahel mitme-sugused poliitilised organisatsioonid. Teiseks, õhtumaises tsiviil-satsioonis on sõja olemust valesi mõistetud ning see arusaamatus kestab. Põhjus on tagasi viidav lääneliku militaarmõtlemise kõi-ge olulisema esindaja Karl von Clausewitzi kontseptsioonini, kes vaatles sõda poliitika instrumendina. Väga tuntud on tema väide, et sõda on poliitika jätkamine teistsuguste vahenditega. Seejuures ei pööranud Clausewitz tähelepanu asjaolule, et enamikul võitle-jail pole õrna aimugi, millise poliitika elluviimise instrumendina neid pruugitakse. Võitlusvalmidus kui üks kõige tähtsamaid sõja-pidamise eeldusi on ju pärit hoopis teistest allikatest.

Pealegi pole sõda enamiku võitlejate jaoks sugugi esmajoones poliitika jätkamine. Palju enam on see omaette nähtus, kus valitsevad spordiga sarnased reeglid. Nagu iga mäng, on ka sõda interaktiivne tegevus, kus ühe osapoole iga samm sõltub esma-joones vastase eelnevast käigust. Seegi on matkiv tegevus, mille käigus mängijad üha enam üksteisega samastuvad, kui sõda vaid piisavalt kaua kestab. Ning nõrga vastasega võitlemise kaasefek-tina kaotab jõudu ka tugevam pool, sest nagu Friedrich Nietzsche on öelnud, pole midagi igavamam kui pidevalt korduv võit.

Ükskõik millise ajastu relvastatud konflikti põhiprobleemiks on: kes peab sõda, mille pärast ja kuidas sõditakse. Neid küsi-musi vaatleb oma raamatus ka Creveld. Pikema sissejuhatuse ta kuulutab ta, et tänapäevane "strateegiline" mõtlemine on juba lähte-eelduselt vale ning tugineb Clausewitzi maailmapildile, mis tänaseks aga osalt vananenud ja pealegi ekslik. Maailm seisab uue ajastu alguses, mis pole hoopiski kaubandusblokkide vaheline ra-humeelne majanduslik konkurents, vaid tähendab sõda etniliste

ja religioosete gruppide vahel. Viimane väide kõlab väga "huntingtonilikult", aga tuleb tähele panna, et see on Creveldi poolt paberile pandud vähemalt kolm aastat enne Samuel P. Huntingtoni suurt tähelepanu pälvinud artiklit (avaldati 1993) tsivilisatsioonide kokkupõrkest ning kuus aastat enne sellele järgnenud raamatut (ilmus 1996).

Esialgsete kavatsuste kohaselt pidi aatomirelva loomine andma sõjaväelastele ja nende poliitilistele juhtidele sõjapidamiseks võimsaima tööriista kui kunagi varem. Ei kulunud aga kümnekonda aastatki, kui sai selgeks, et aatomirelv võib sõja üldse ära kaotada. Aatomisõja alustamine võrduks globaalse enesetapuga, sest see on massihävitusvahend, mille kasutamine võib — Francis Fukuyama teooriat kummutades — tõepoolest kaasa tuua ajaloo lõpu. Üksteist vastastikku maakeralt minema pühkida ähvardades muutusid superriigid tegelikult niihästi aatomisõja kui konventsionaalse rünnaku vastu immuunseks. Ühtlasi ulatus üliriikide tuumavari ka nende liitlaste kohale, kelle ründamine ühelt või teiselt poolt oleks samuti kaasa toonud maailmakatastroofi.

Tänapäeva vaatekohast on planeerijad väga lihtsa dilemma ees. Et sõjavägedel meie harjumuspärases tähenduses oleks väikegi šanss aatomisõda üle elada, peaksid nad end hajutama ning varjuma. See tähendaks aga ühtlasi, et nad oleksid sunnitud suure osa oma raskerelvastusest maha jätma ega oleks enam võimelised pidama sõda tavatähenduses. Tekib omapärane nokk-kinni-sabalahti olukord, nii et konventsionaalsed sõjajõud, eeskätt maaväed, on tuumarelvade poolt otseselt ohustatud, kuid võimaliku relvastatud konflikti korral saaks kasutada ainult neid, kui just ei soovitaks kogu maakera õhku lasta. Tõsi on seegi, et pärast 1945. aastat pole ükski üliriik teise omasugusega konventsionaalset sõjapidamist harrastanud ning ainuüksi selline ähvardus tunduks naeruväärsena. Tulevik ei lase end hästi ennustada, kuid Creveld peab võimalikuks, et Iraani ja Iraagi konflikt (1980–1988) võis osutada viimaseks tavasõjaks meie maailmas.

Aatomirelvade tohutu hävitusvõime on toonud kaasa sellegi, et vägede suurus ja neile tehtud kulutused on viimase poole sajandi jooksul vähenenud. Liites kõikide riikide andmed, saab raamatu autor tulemuseks, et aatomirelvade teenindamisega ühes

või teises vormis on kogu maailmas tegevad üksnes umbes sada tuhat inimest. Samal ajal on univormi kandvate meeste ja naiste arv maailmas umbes viisteist kuni kaksikümmend miljonit. Piisab ainult ühest *Trident II* tüüpi allveelaevast vähem kui sajamehelise meeskonnaga, mis kuni 8000 km kaugusel sihtmärgist kusagil merepinnast allpool positsiooni sisse võtab ja 15–30 minuti jooksul sellise raketirahve teele saadab, millest vastase maa suure tõenäosusega enam iialgi ei toibu. Pärast mitme lõhkepea tulistamist näiteks iga Saksa suurlinna pihta oleks allveelaeva komandöril ikka veel piisavalt rakette käepärast, et muuta “kõrbeks” veel üks sama suur maa.

Toodud näitest saab järeldada, et aatomisõjaks vajaminevate ründeplatvormide arv moodustab kahekümnendiku sellest, mida läheb tarvis konventsionaalseks sõjapidamiseks. Sama kehtib teenindava personali hulga kohta. Pole seega mingit kahtlust, et aatomirelvad on võrreldes harilike sõjajõududega naeruväärselt odavad (1990. a kulus 80% NATO sõjalisest eelarvest konventsionaalsete jõudude ülalpidamiseks).

Ajavahemikul 1945–1990 aset leidnud umbes 160 relvakonfliktist kuulub tubli kolm neljandikku nn madala intensiivsusega sõdade kategooriasse (ingl. k *low intensity wars* või *conflicts*). Konkreetne mõiste tekkis alles 1980. aastatel, kuid on rakendatav ka varasematele perioodidele. Sellistel sõdadel on järgmised tunnused. Esiteks puhkevad nad enamasti maailma “vähem arenenud” piirkondades. “Arenenud maades” kannavad väikesed relvastatud kokkupõrked hoopis teistsuguseid nimesid, nagu “terrorism”, “politseioperatsioon” ja “rahutused” (Põhja-Iirimaa). Teiseks juhtub väga harva, et mõlemalt poolt osalevad regulaarsed relvajõud. Hoopis harilikum on, et ühe poole regulaarüksuste vastu võitlevad teise poole sissid, partisanid, terroristid või koguni eraisikud naiste ja lasteni välja. Kolmandaks ei rakendata madala intensiivsusega sõdades esmajoones kõrgtehnoloogilisi kollektiivrelvasüsteeme (lennukid, tankid, raketid jms), sest nendega pole tavaliselt midagi peale hakata.

Madala intensiivsusega konfliktid ei moodusta mitte üksnes arvulist enamust viimase poole sajandi relvastatud kokkupõrgetest, vaid nad on olnud ka palju verisemad kui ükskõik milline

teine sõda sellel ajavahemikul. Sellistes konfliktides hukku-
te koguarvu hindab Creveld kahekümnele miljonile. Tegelikult
võib õige arv suuremgi olla, sest enamik sellises sõjas langenustest
ei kuulunud mingisse ametlikku organisatsiooni ja järelkult ei
peetud nende üle ka täpset arvestust. Konventsionaalsete sõdade
hulgas on erandiks Korea sõda (1950–1953), kus enamik ohvreid
olid oletatavasti eraisikud, ja 8-aastane Iraani—Iraagi sõda.

Sõja poliitilist aspekti silmas pidades on madala intensiivsuse-
ga konfliktide tähendus veelgi suurem. Kogu Kolmandas Maa-
ilmas Lõuna-Aafrikast Laoseni on see sõjatüüp olnud poliitiliste
muudatuste peamiseks instrumendiks. Ilma ühegi konventsio-
naalse sõjata alistasid nn pärismaalased omavahel pool maailma
ära jaganud koloniaalvõimud just madala intensiivsusega sõdade
vahendusel. Ajaloos tuntakse neid “rahvuslike vabastussõdade”
nime all. Iseenesest on *low intensity conflict* eksitav termin, sest
tegemist ei ole sõja järjekordse hübriidvormiga, vaid — Thomas
Hobbesi (1588–1679) sõnutsi — kõigi sõjaga kõigi vastu (*bellum
omnium contra omnes*), mis on muutunud tänapäevaste relvasta-
tud konfliktide tähtsaimaks vormiks.

Siinkohal tuleb mängu preisi ohvitser Karl von Clausewitz
(1780–1831), keda 1996. a ilmunud teos *Who's Who in Military
History* nimetab varjamatu uhkusega sõjafilosoofiks.¹ Juba
12-aastase kadetina astus ta armeesse ja osales 1793. a sõjakäigus
Prantsuse revolutsioonivägede vastu. Siit saigi alguse eluaegne
pühendumine sõjaväele, ehkki üksvahe oli kõne all ka saadikukoht
Londonis. Pikaajaline töö Berliini Üldise Sõjakooli haldusdirek-
torina jättis piisavalt aega muudelegi huvialadele. Clausewitzile
meeldis kirjutada. Tema sulest pärineb töid kunsti, kasvatuse, filo-
soofia ja argipoliitika alalt ning mõistagi sõjaajaloost ja -teooriast.
Oma suurteose *Vom Kriege* (Sõjast) kallal töötas ta 12 aastat, kuid
raamat jäi lõpetamata ning avaldati postuumselt. Juba 1860. aas-
tatel oli see teos muutunud klassikaks. *Vom Kriege* tähendust
on kõrgelt hinnanud sellised vastakad ajaloolised figuurid nagu
Moltke, Engels, Lenin, Hitler (kes olevad suutnud seda rida-realt

¹J. Keegan, A. Wheatcroft. *Who's Who in Military History from
1453 to the Present Day*. London, 1996, lk 57.

tsiteerida) ning Eisenhower. Võib liialduseta väita, et tänapäevani on tegemist suurima Lääne tsivilisatsioonis valminud tööga sõjast ja strateegiast ning et mõlemal pool kunagist raudset eesriiet kuulus selle autorile ühesugune respekt.

Clausewitzi arvates oli elementaarne, et sõjaks võib nimetada vaid sellist organiseeritud vägivalda, mis lähtub riigist, teenib riigi huvisid ning on suunatud teise riigi vastu. Sõda pole seega pidanud mitte rahvad, isegi mitte armeed omal initsiatiivil, vaid valitsused, mis võrduvad riigiga. Sõjavägi omakorda on sõda pidavale valitsusele eesmärgi saavutamise vahendiks. Kasvav militaarne professionaalsus tõi endaga kaasa ettekujutuse, nagu oleks sõda omaette kunst või teadus, millega tegelemine tuleb eranditult spetsialistide hooleks jätta. Pärast 1815. aastat lisandus veel idee mittepoliitilisest sõjaväest, millele tavaolukorras oleks keelatud kõik muud tegevused, mis pole seotud sõjaga võõrvõimu vastu.

Sõja kolmandaks lahutamatuks elemendiks on Clausewitzi õpetuse järgi rahvas. 19. sajandil oodati rahvalt varasemale ajale iseloomulikuma passiivse pealtvaataja-kõrvalseisja rolli asemel enam asjakohast patriootlikku vaimustust. Järjest suuremat tähelepanu pöörati ka inimeste ettevalmistusele kasvatuse, hariduse, propaganda jms vahendusel nende vahetuks osalemiseks sõjalistes ettevõtmistes. Massid püüti panna uskuma, et nende riik on tugev, et riigil on alati õigus ja ta ei eksi kunagi. Kokkuvõttes kujunes välja teravalt tõmmatud piiridega kolmainsus rahvast, sõjaväest ja valitsusest. Et eristada sõda otsesest kuritegevusest, allutati sõjapidamine eranditult suveräänsele riigile. Sõdureid määratleti aga isikutena, kes teostasid riigi nimel legitiimset relvastatud vägivalda. Tsiviilelanikkond jäeti rahule, sedavõrd kui "sõjalised vajadused" lubasid. Selle eest olid nad kohustatud sõduritele abi ja toetust osutama, võitlemine aga oli viimaste hooleks. Tsivilistid, kes tarvitasid seaduslikku relvastatud vägivalda, tegid seda omal riskil ning pidid vangi langedes arvestama repressioonidega.

Esimene, kes mõistis, et ülalkirjeldatud sõja kolmainsus ei iseloomusta ilmtingimata tulevikku, ning püüdis seda ka seletada, oli saksa ohvitser vabahärra Colmar von der Goltz (1843–1916). Tema elu lõppes Türgi sultani teenistuses Bagdadis, kus ta amet-

likult suri koolerasse, kuid pole kindel, et noortüklased teda ei mürgitanud. Noore majorina avaldas ta 1883. a raamatu *Das Volk in Waffen* (Relvil rahvas), mis pälvis tähelepanu ja tõlgiti aastakümneid hiljem ka inglise keelde.

Ülistades Clausewitzit, sattus von der Goltzi raamat tema seisukohtadega tahtmatult vastuollu. Goltzi arvates oli sõda üha rohkem muutunud võitluseks mitte enam armeede, vaid rahvas- te vahel. Suurteks väljakutseteks olid raudtee ja telegraaf, mida Clausewitz oma eluajal tundma õppida ei saanud, kuid mis alates 1840. aastatest maailma igas mõttes oluliselt muutsid. Modern- se tehnika abil sai võimalikuks tervete riikide ressursid üksteise külge siduda. Siit omakorda järeldus, et enam ei piisanud sõjapi- damiseks armeedest, vaid selleks tuli univormi panna ja relvastada kogu rahvas.

Teiseks punktiks, milles "Relvil rahvas" erines Clausewitzi vaatenurgast, oli poliitika ja sõja suhe kõige kõrgemal otsus- tamistasandil. Clausewitz pidas parimaks lahenduseks tsiviil- ja militaarsete funktsioonide koondamist üheainsa isiku kätte. Goltz seevastu arvas, et sõda on selleks liiga tähtis tegevus, et see "idiootlikele tsivilistidele" usaldada. Sõda oli seepärast so- biv aeg poliitikutele nende õige koht kätte näidata. Paljud lootsid veel, et sõda toob endaga ühes "tagasipöördumise traditsiooniliste väärtuste" juurde.

Õige peatselt näitas sõda aga täiesti uut palet. 1914. a juunis puhkenud Sarajevo kriis algas piiratud eesmärkidega "kabineti- sõjana",² mida alul eriti tõsiselt ei võetudki (Saksa keiser keel- dus hakatuseks oma purjetamispuhkust Läänemere ääres katkes- tamast), kuid kasvas peatselt üle uuema ajaloo esimeseks "totaal- seks" konfliktiks. Koosseisu värskendamiseks kasutasid armeed kõikide vanusegruppide meeste ulatuslikku mobiliseerimist. Järg- miseks sammuks oli mõlemast soost eraisikute mobiliseerimine tööjõuna vabrikutesse, mis tootsid sõjaks vajalikku. Ei kulunud

²"Kabinetisõja" kõrgpunktiks võib pidada aastaid 1854–1914. Iga- ühe neist kuulutas välja konkreetse riigi valitsus ja sõda oli seotud mingi kindla eesmärgiga (nt konkreetse territooriumi okupeerimine, abi liit- lastele jne).

kauga aega, kui valitsused hakkasid sekkuma kõigesse, mida kas või kaudselt sõjaliselt tähtsaks peeti. Siia kuulus elanikkonna tervis ja elamistingimused, palgad, kutseline kvalifikatsioon, liikumisvabadus jne jne. Pealegi levis sõda kui kulutuli ja saavutas enneolematu ulatuse, millega kaasnes omakorda vaenutegevuse laienemine. Sõda oli muutunud kõike- ja kõiki hõlmavaks.

1935. aastal ilmus omaaegse Saksa staabiohvitseri, esimese kindralkortermeistri Erich Ludendorffi (1865–1937) raamat *Der totale Krieg* (Totaalne sõda), kus ta püüdis üldistada Esimese maailmasõja kogemusi. Ühtlasi sisaldab see teos otsest rünnakut Clausewitzi vastu, kelle definitsiooni sõjast kui poliitika jätkamisest Ludendorff ei aktsepteeri. Kaasaegsetes tingimustes tuli hoopiski poliitika sõja jätkamise vahendiks muuta, mõistes seda kui ilma igasuguste piiranguteta rahvalikku võitlust üleelamise nimel.

Et vältida Esimese maailmasõja stsenaariumi kordumist ja et saavutada maksimaalset löögijõudu, tuli harjumuspärasest valitsuse, sõjaväe ja rahva eristamisest loobuda. Univormis või ilma, kuid kogu maa pidi muutuma hiiglaslikuks armeeks, kus iga mees, naine ja laps omal postil teenis. Sellise masina etteotsa oli nähtud absoluutse võimuga militaardiktaator. Creveld märgib õigesti, et Ludendorffi arusaamad olid äärmuslikud, ent jätab lisamata, et hilisem praktika on kinnitanud nende paikapidavust. Ja mitte üksnes Saksamaal. Kui Churchill ja Roosevelt kuulutasid eesmärgiks tingimusteta kapitulatsiooni saavutamise, siis suruti ka poliitika selle sõna tavapärasel tähenduses teisejärgulisele kohale. Tagatipuks varisesid kokku mitmed 18. ja 19. sajandi rahvusvahelise õiguse põhimõtted, mis eristasid sõjaväge rahvast. Relvastatud vägivald ei piirdunud ainult relvakandjatega, vaid hõlmas palju laiemaid ühiskonnagruppe.

Kaasaegne mittetrinitaarne madala intensiivsusega konflikt võlgneb oma esiletõusu vähemalt osalt Teisele maailmasõjale. Viimase koledused ületasid kaugelt üldkehtivaid ja -tunnustatud eetilisi norme. Siitpeale oli rahvastel õigus vastupanuks isegi siis, kui armeed ja valitsused olid kapituleerunud. Mitteriiklike moodustiste poolt peetavate sõdade arv on saavutanud sellise ulatuse,

et tänapäeva maailmas aset leidvatest relvastatud konfliktidest ei vasta tegelikult ükski enam Clausewitzi skeemile.

Mida enam ajaloos tagasi liikuda, seda rohkem tekib probleeme terminoloogia ja klassifitseerimisega. Kui niisuguste sotsiaalsete koosluste relvajõud, mis riigid pole, võitlevad sotsiaalsete organisatsioonide vastu, mis omakorda pole armeed, ning inimestega, kes tänases mõistes pole sõdurid, siis ei saa trinitaarset kontseptsiooni rakendada. Sama kehtib ka kaasaegse seadusandliku vahetegemise kohta ohvitseride ja lihtväelaste, sõdurite ja tsivilistide, võitleva ja mitte võitleva koosseisu vahel. Kõik need on eranditult modernsed leiutised.

Clausewitz pidas vajalikuks, et 18. sajandile omastest "piiratud" sõjapidamisevahenditest tuleb loobuda, sest vastasel korral polnud edu loota. Creveld tõrjub seda kui üleskutset rakendada eesmärgi saavutamiseks suvalist vägivalda. Sõda ilma igasuguste reegliteta ei kannaks sõja nime ja poleks üldse võimalik. Iga sõdu pidanud tsivilisatsioon on ühtlasi järginud teatud ettekirjutusi. Isegi relvatehnika alal on sõjategevust alati piiranud teatud kindlad reeglid.

Relvade nimekiri, mis ühel või teisel põhjusel kuulutati "ebaõiglaseks", on pikk ja algab juba antiigist. Üheks selliseks oli näiteks vibu. Plutarchose järgi keelas seaduseandja Lykurgos spartalastel selle relva kasutamise, sest tahtis neist vapraid sõjamehi teha. Mees pidi võitlema mehe vastu, selle asemel et kaugelt tabada. Merejumal Poseidonit, kelle traditsiooniliseks relvaks oli kolmhark, peeti palju tugevamaks ja mehisemaks kui hõbevibuga Apollot.

Miks distantilt tapvaid relvi kõrgelt ei hinnatud, pole raske mõista. Nagu Homeros selgitab, ei panda sellisel puhul tegelikult proovile mehe jõudu. Mainitud fenomeni pikaajaline õhtumaises militaartraditsioonis on seletatav tööga, et kogu antiikaja olid kaugrelvad nagu vibu ja ling vaese mehe abivahendiks. Vibukütide, linguheitjate ja mõnikord isegi odameeste üksusi vaadeldi ennekõike abivägedena, kuhu kuulusid madala sotsiaalse päritoluga mehed või siis välismaalased ja pooltsiviliseeritud rahvaste

esindajad (nt sküüdid).³ Lisaks oli seal teenitav palk madalam kui teistes üksustes.

Ka keskajal jäi vibu Euroopas teisejärguliseks relvaks. Karolingide kuulsas rüütlikeeposes *Rolandi laul* pilgatakse moslemeid, kes lähivõitluse asemel eelistasid kaugelt nooli lasta. Teisel Lateraani kirikukogul 1139. a keelustati ammu kui hirmsa relva kasutamine võitluses kristlaste vastu. Creveld ei maini, et keeld hõlmas ka vibu. Olles tema arutluse loogikaga päri, pean siiski lisama, et nimetatud keelust hoolimata kasutati ambu 12. sajandi lõpust alates Euroopas laialdaselt nii maal kui merel, niihästi ratsa- kui jalaväes ning täiesti eesmärgipäraselt piiramistel. Tõsi, sagedamini tuli seda ette Lõuna-Euroopas. Samas koosnes normanni päritolu kuningate ihukaitse üksnes vibuküttidest ning vibulaskurite üksused olid tuntud nii Itaalias kui Inglismaal. Edward I valitsemisaja (1272–1307) lõpul olid vibukütid Inglise jalaväes lausa ülekaalus.⁴ Teisalt tingis üleolevat suhtumist vibusse asjaolu, et oma odavuse tõttu oli see kättesaadav igamehele. Järelikult ei saanud vibu olla staatuse sümboliks.

Esimeste tulirelvade ilmumine ohustas teatud määral isegi kogu keskaegse maailma püsimist, sest mitteaadlik võis rüütli kaugel maa tagant nüüd lihtsalt maha kõmmutada. Kulus siiski kaks sajandit, enne kui tulirelvi hindama õpiti, misjärel keskaeg tööpoolest ka otsa sai. See ei leidnud Euroopas aset siiski ilma vastuseisuta. Mitmed selleaegsed tuntud luuletajad-kirjanikud, nagu Ariosto, Cervantes, Shakespeare, Milton jt, pilkasid tulirelvi ja kujutasid neid saatana tööriistana. Tulirelvad olid ka keerukad, räpased ja ohtlikud. Eelarvamus nende suhtes püsis 19. sajandini ning veel kauemgi. Veel Esimesele maailmasõjale eelnenud aastatel eelistas Euroopa aadel ratsaväge teiste väeliikide ees.

Tegelikult palju olulisem põhjus, miks ühte või teise relva tõrjuvalt suhtutakse, on olnud selle uudsus. Uus relv võib olla tõhus või mitte, kuid iga kord, kui uuendus kasutusele võetakse,

³Kirjeldatud suhtumine polnud omane kõikidele kultuuridele. Näiteks pärslaste meheideaali juurde kuulus kolm oskust: ratsutamine, vibuga laskmine ja tõe rääkimine.

⁴P. Contamine. *War in the Middle Ages*. New York, 1986, lk 71–72.

kerkib oht, et harjumuspärased ettekujutused sõjapidamistest paisatakse segi. Sageli on "ebaõiglaseks" kuulutatud relvad ilmunud kiire tehnilise arengu perioodidel. Üks selliseid oli ajavahemik 1850–1914. Militaarse tehnoloogia areng üllatas kõiki tollaseid suurvõime ja mõjus neile isegi šokina. Ainsaks erandiks olid Ühendriigid, kelle sõjavägi oli sel ajal suhteliselt väike ning kus ei hoitud kramplikult kinni traditsioonilistest sõjapidamise vormidest.

Clausewitz soovust ei pidanud militaar tehnoloogia arengut sõjapidamist kuigi oluliselt mõjutanud faktoriks ega arvanud, et see ka tulevikus kuigi tähtsaks võiks osutuda. Ta ei olnud oma hoiakutes sugugi ainuke. Tuntud saksa majandusteadlane Friedrich List kirjutas auhinnaga pärjatud artiklis, kuidas raudtee kasutuselevõtt võib sõjapidamise üldse võimatuks muuta.

1868. a formuleeriti Peterburis esimesed ettekirjutused uute relvade rakendamise kohta. Märkimist väärib see põhjusel, et muu hulgas keelati ka gaasi kasutamine sõjas. Tegemist on relvaga, mille üle on väga palju vaieldud, mida on korduvalt keelustatud, kuid sellest hoolimata ikka ja jälle tarvitatud. Seda imeksandavam on Creveldi tõdemus, et paradoksaalsel kombel on gaasi puhul tegu humaanse relvaga, olgugi et pimedaks jääv või oma kopsse väljakõhiv inimene ei paku just meeldivat vaatepilti. Gaasi humaansus olevat selles, et teiste relvasüsteemidega võrreldes suri palju väiksem arv haavatuid (lk 134).

Sõjaseadused on hädavajalikud veel sellegi pärast, et juba definitsiooni järgi on sõda ettevõtmine, kus valatakse kaasinimese verd. Tapmine on aga tegevus, mida ükski ühendus isegi mitte loomariigis ei luba kindlaid reegleid sätestamata, mis eristavad lubatu lubamatust.

Oleme harjunud mõttega, et sõja otstarbeks on teenida poliitikat. Mitte ükski Clausewitzi formuleeringutest pole nii laialt levinud kui see, ja enamik tänapäeva relvakonfliktidest näib tema väidet ka kinnitavat. Analüüsigem seda aga konkreetse ajastuvaimu kontekstis. Montesquieu' st Kantini on valgustusaja mõtlejad sõda enamasti eksitusena käsitanud. See tähendas poliitilise suhtlemise katkemist ja tsiviliseeritud elu peatumist. Suur osa

18. sajandi väejuhtidest lasi end nendest hoiakutest mõjutada ning proovis sõda vaashoitud ehk "tsiviliseeritud" kombel pidada, et tekkivad kahjud oleksid võimalikult väikesed.

Clausewitzi seisukoht oli seega täiesti uus. Sõda tuli tema järgi pidada ainult poliitilistel põhjustel ning poliitika oli tähtsaimaks kriteeriumiks, mille järgi ühe konflikti tulemusi hinnata ja järgmist ette valmistada. 19. sajandil kohtasid need väited ka ägedat vastuseisu, eeskätt ohvitseridelt, kes keeldusid tunnistamast, et on olemas veel midagi sõjast kõrgemat. See-eest tänapäeval on tegemist juba üldaksepteeritud tõega ning on raske koguni ette kujutada, et kunagi arvati teisiti.

"Poliitika" mõiste on väga tihedalt seotud riigiga. Täpsemalt tähistab see iseloomulikku võimuvahekorda riigina määratletud organisatsiooni sees. Kui aga riiki polnud, nagu see on olnud suure osa inimkonna ajaloost, siis määrasid poliitikat sedavõrd teistsugused faktorid, et isegi mainitud termini kasutamine oleks vale ja annaks tegelikkust vildakalt edasi. Järelikult on sõja käsitlemine poliitika jätkuna mitmes mõttes modernne sünnitis. Isegi kui "riigi" asemel tarvitada mõistet "valitseja", ei ulatu see kaugemale renessansist.

Kui võtta tinglikuks piirjooneks 1500. aasta, siis võib öelda, et tuhande aasta vältel enne seda daatumit ehk ebatäpselt keskajaks nimetataval ajajärgul ei lähtunud inimesed sellest, et poliitika toetub võimule, vaid hoopiski õigusele. Ja ega õiguski polnud üksnes inimeste tehtud, vaid oli vähemalt osalt jumaliku päritolu, mis andis talle kõrgema staatuse kui tänapäeval. Sõda oli seega õiguse (õigluse), mitte aga poliitika jätkamise vahend. Iga relvakonflikt tähendas seega vältimatult kas ühe või mõlema osapoole eksimist õiguse vastu. Järelikult osutus hädavajalikuks eristada nn õiget sõda lubamatust.

Laias laastus võib "õiglase sõja" idee kokku võtta nii. Esiteks pidi õiglaseks peetud sõda lähtuma avalikust autoriteedist, mitte üksikust persoonist. Teiseks tuli sõda pidada õiglaste kavatsustega, s.t ebaõiglusele kättemaksuks, karistuseks või siis "kaebuse" (keskaegse poliitilise keele üks kesksemaid mõisteid) heastamiseks. Kolmandaks pidi vaenlasele tekitatava kahju ulatus

olema enam-vähem võrdses vahekorras sõja põhjusega. Sõda võrdsustus vähemalt teoorias karistusega, mida head sooviv isa oma lastele jagas. Samas ei tohtinud sõda iialgi teenida pelgalt oma "huvide" läbisurumise eesmärgi.

Mittepoliitilise sõja teiseks väljendusvormiks on religioon. Viiteid sellele, et sõda on usu instrumendiks, leidub juba Vanas Testamendis. Religioossete kriteeriumide abil tehakse selles vahet sõja erinevate tüüpide vahel ning igäihele neist kehtestatakse oma seadus. Hierarhia tipus on hilisem nn *milchemet mitzvah* ehk Püha Sõda. Viimast esineb kahes vormis. Seda peetakse kas rahva vastu, kes on Jumala enda vaenlaseks teinud, või siis püha eesmärgi saavutamise nimel.

Ususõdadega kaasnes ettekujutus, et üksnes kirik võib sõda pidada, või siis peab kirik selle vähemalt heaks kiitma. Kirik rajas ka militaarordusid, mis üritasid munga ideaalpilti sõjamehe omaga ühitada. Kõige muu kõrval eksisteeris nn *treuga dei* ehk Jumala relvarahu, mille kohaselt oli võitlemine lubatud ainult esmaspäevast kolmapäevani.

Keskaja loojang ei toonud kaasa religioonisõdade hääbumist. Hoopis vastupidi — nende tähetund seisis alles ees. Reformatsioonist sügava uusajani välja oli see tähtsaimaks sõja esinemisvormiks Euroopas. Nii nagu tänased õhtumaise tsivilisatsiooni liikmed ei kujuta õiglast maailma ette demokraatiata, nii polnud omal ajal korrastatud ühiskond mõeldav ilma, et see oleks toetunud õigele usundile.

Alles Vestfaali rahudest (1648) saadik, mis muuseas olid ühtlasi esimesed rahulepingud, kus Jumalat ei kutsutud tunnistajaks, otsisid läänemaailma asukad vastastikusteks tapatalguteks muid põhjusi kui religioon. 17. sajandi lõpust peale ei läinud enam ükski uusaegne riik sõtta usu nimel ega lähtunud sõjapidamises religioossetest eesmärkidest.

Islamimaailmas toimus see areng palju hiljem ning märksa väiksemas ulatuses. Värsked näited Afganistanist, Liibanonist, Iraanist ja mujalt osutavad, et Püha Sõja (*Jihad*) idee kütkestab endiselt suuri hulki ning selle nimel on paljud moslemid valmis vabasurma minema. Siit järeldab Creveld, et sõda religiooni

jätkuna pole kõigi oma äärmustega kaugeltki surnud. Tahaksin lisada, et ega tänapäeva Euroopagi pole usukonfliktidest vaba. Piisab, kui mainida Põhja-Iirimaad ning Balkanit. 20. sajandi viimasel kümnendil selliste konfliktide või pingete arv isegi suurenes ja ehkki ametlikus kõnepruugis meelsasti religioonist ei räägita, ulatuvad nimetatud vastasseisude juured ikkagi usuliste lahknevusteni. Tulevikus ei saa aga välistada religioonisõdade tagasitulekut tsivilisatsioonide elik kultuuride kokkupõrke kujul.

Ajaloo vältel on inimesed väga erinevatel eesmärkidel sõda pidanud. Kummalisel kombel kiputakse harilikult vaatluse alt kõrvale jätma üht läbi aegade tähtsaimat sõjatüüpi, nimelt mingi kogukonna võitlust oma eksistentsi pärast. Tegemist on mittepoliitilise sõja kolmanda avaldusvormiga.

Seal, kus küsimus taandub ühe kogukonna olemasolule, heidab sõda oma harjumuspärase rüü ja demonstreerib oma algkuju. Asjakohaseks näiteks on alžeerlaste vabastussõda Prantsusmaa vastu (1954–1962), mille puhul poliitika aetakse segamini küsimusega rahva tegelikust eksistentsist. Alžeeria rahvas ei võidelnud oma huvide eest ning tõtt-õelda polnud neil isegi valitsust, kes oleks olnud suuteline need huvid täpselt sõnastama. Prantslaste kaotused selles sõjas (22 000 langenud sõdurit ja u 3000 tapetud eraisikut) olid võrdlemisi tagasihoidlikud kaheksa aastat väldanud konflikti kohta. See oli võrdne samal ajavahemikul liiklusõnnetustes hukkunute arvuga. Prantslased jõudsid järeldusele, et võitluse jätkamisel oleks liiga kõrge hind. Selline raamatupidajalik mõtlemisviis oli ühtlasi eeltingimuseks kapitulatsioonile. Just seetõttu, et prantslased vaatlesid sõda poliitika jätkuna teistsuguste vahenditega, olid nad lõpuks kaotaja pool.

Alžeerlased omakorda võitlesid rahvusliku eksistentsi eest ja olid just seetõttu valmis peaaegu piirituteks kannatusteks. Langevate arvu nende poolel on hinnatud 300 000–1 000 000 inimesele ning seda elanike arvu juures, mis moodustas napilt kolmandiku Prantsusmaa omast. Mida suuremad olid kannatused ja purustused, seda vähem oli alžeerlastel kaotada. Mida vähem neil oli kaotada, seda suurem oli nende meeledindlus, et ohvrid pole asjatud. Eksistentsi pärast võitlejatel on veel teinegi eelis. Et

häda annab abinõu, siis tuntakse end olevat õigustatud kehtivaid konventsioone rikkuma ja piiramatut vägivalda tarvitama.

Põhjendamatu oleks arvata, et eksistentsivõitlus on marginaalne nähtus ja moodustab üksnes tühise vähemuse kõikidest konfliktidest. Aja jooksul võib iga sõda muutuda olelusvõitluseks, kui vaid vaenutegevus on piisavalt intensiivne ja ohvrite arv küllalt kõrge. Mida kauem üks konflikt kestab ja mida suurem on selle hind, seda tõenäolisemalt unustatakse esialgsed sõja põhjused üldse või siis jäävad nad tagaplaanile. Pealegi, mida enam ohvreid, seda suurem on vajadus neid maailma ja ka iseenda ees õigustada.

Klassikaliseks näiteks olelusvõitlusest on ka ameeriklaste sõda ja lüüasaamine Vietnamis ning N. Liidu sõda ja kaotus Afganistanis. Täiesti vildakas oleks aga järeldada, et võit tuleb ainuüksi seetõttu, et võideldakse eksistentsi pärast. Samas peab tunnistama, et eelnev jõudude ebavõrdsus (elavjõus, vahendites jne) muutub seda tüüpi võitluse käigus sageli vastupidiseks. Eestigi ees terendas 1939. a oleluse sõja perspektiiv, kuid tulused-kulusid arvestav talupoeglik "ratsionaalsus" koos alahoidliku individualismiga hindas seda kõnealusel ajahetkel perspektiivituks. Nüüd aga räägitakse neist sündmustest kui parimast arengustenaariumist, mis Eestile üleüldse osaks saada võis.⁵

Paljudel teoreetikutel Machiavellist kuni Kissingerini tähistab mõiste "huvi" kõige paremini neid kavatsusi, mille pärast sõda peetakse. "Huvi" on poliitikatempli sisemine pühamu, mis on muudetud samatähenduslikuks mõistusega. "Huvi" tähistab midagi seesugust, mis üks riik arvab endale kuuluvat või siis millele ta pretendeerib ehk mida ta endale võtta tahab või kaitsta soovib, sõltumata sellest, mida mõistus ja õigus võimaldavad. Inglise keeles hakati seda mõistet kasutama alles 16. sajandil.

"Huvide" rubriiki mahuvad väga erinevad eesmärgid, mis aegade vältel on pealegi muutunud. Siinkohal tasub meenutada filosoofi ja folkloristi Johann Gottfried Herderi (1744–1803) sõnu, et kui ühe mõiste tähendus muutub sedavõrd ulatuslikuks, et

⁵Ajaloo neli tahku. — *Arter*, 19. II 2001 (Alo Lõhmuse intervjuu Eero Medijaineniga).

see tähendab kõike, siis jõutakse punktini, kus nimetatud termin kaotab igasuguse tähenduse.

Tänapäeval peetakse endastmõistetavaks, et territooriumi juurdevõitmine on üks tähtsamaid sõja eesmärke. Antropoloogid on paljudel juhtudel aga tõestanud, et kõrbes ja ürgmetsades elavatel hõimudel puudub enamasti arusaam territoriaalsusest. Nende vaatekohta järgi ei kuulu mingi kindel piirkond ühele rahvale, vaid üks rahvas kuulub teatud piirkonna juurde. Et esivanemate vaimud saavad tegutseda ainult ühel kindlal alal, siis ei tule vallutused kõne allagi. Maavalduste pärast peetavad relvastatud konfliktid piirduvad kirjeldatud puhkudel maksimaalselt võitlustega juurdepääsu eest karjamaale, joogikohtade pärast vms.

Samasugune suhtumine valitses ka klassikalises Kreekas, kus polis oli ühtaegu religioosne ning poliitiline keskus. Linnriigile kuuluv ala oli saadud otse jumalatel ning oli puutumatu. Ka kõige äärmuslikumatel juhtudel ei tulnud kõne allagi vabaks jäänud territooriumi annekteerida. Sõda kui territoriaalse ekspansiooni vahend saavutab läbimurde inimeste kujutusmaailmas alles hellenismi ajastul.

Roomlaste ajal ja enamiku keskajast väitsid inimesed end võitlevat usu ja õiguse eest ehk *pour Dieu et mon droit* (Jumala ja enese õiguse eest), nagu tol ajal öeldi. Uusaja tunnusjooneks olid aga juba poliitilised kaalutlused, mis lahutati niihästi õiguslikest, kuid veel enam religioossetest aspektidest. Alates 1648. a läksid riigid sõtta puhtalt maistel kaalutlustel, mille hulgas pearolli mängis omakorda võimuiha. Ajavahemikul 1600–1650 saavutas läbimurde ettekujutus territoriaalriigist, kus sõna “territoriaalne” tähendas algselt üksnes teisega piirnevat. Louis XIV-st läbi Napoleoni aja kuni Hitleri ja Stalinini (viimast nime Creveld millegipärast ei maini) muutusid geograafiline ekspansioon ja konsolideerumine relvastatud konfliktide ülekaalukalt tähtsamateks eesmärkideks. Siinkohal tasub meenutada Friedrich Suurt, kes ütles, et üks küla oma piiride sees on rohkem väärt kui sadade miilide kaugusel paiknev provints.

Nüüdsel ajal ollakse jõudnud niikaugemale, et vaevalt sõandab ükski riik avalikult kuulutada, et kavatseb teist riiki vallutada,

rääkimata siis veel selle likvideerimisest. Ajalises perspektiivis saab selgeks, et sedavõrd, kuidas muutub sõja eest vastutava organisatsiooni olemus, teisenevad ka sõja sihid. Inimesed ei võitle homme samade asjade pärast kui täna ning religioossetel ja õiguslikel kaalutlustel võib homme olla hoopis teistsugune roll kui täna.

Sõja olemuseks on võitlus. Selleks on vaja vähemalt kaht osapoolt. Võitlus ei alga sellest, et üks inimene teiselt elu võtab, vaid sealt, kus ta omaenda elu kaalule paneb. Põhjused, mis inimesi oma eluga riskeerima panevad, pole aga sugugi needsamad, mille pärast sõda peetakse. Igas sõjas on valmisolek kannatada, surra ja samuti tappa üheks tähtsaimaks faktoriks. Clausewitz eeldab, et sõda seisneb eesmärgipärasel tapmises, ja just seetõttu ei suudagi ta seletada, mis sunnib inimest oma elu mängu panema.

Sõjas valitseb hädaoht. Võidelda ainuüksi ohu trotsimiseks ja võitmiseks pole mõttekas. Kuid nagu spordiski: mida kõrgem on risk, seda suurem on väljakutse sellele vastu hakata, millega jällegi käib lahutamatu kaasas au ja kuulsus. Ohu ja riskiga kokkupuutumise muudab sedavõrd nauditavaks ainukordne vabaduse tunne, mis seejuures tekkida võib. Sõduritele on garanteeritud lähenemine elu ja surma kitsale piirile või isegi selle ületamine. Kõikidest inimlikest kogemisvõimalustest sarnaneb see kõige enam suguaktiga. Sõja ja võitluse närvikoodi on Creveldi meelest vaid veelgi suurem. Selle kõrval on sõdurid lõpuks ikkagi ainult siis valmis oma eluga riskima, kui nad tunnetavad mitte üksnes mõistuse, vaid terve kehaga, et nende üritus on õige. Propagandal ja terroril on küll kaasmõju, mida üks ühiskond konkreetsel ajahetkel õigeks peab, kuid nad ei suuda seda tunnet lõputult alal hoida ega sellele asendust pakkuda.

Sõja vältimatuks eelduseks on veel vastupanu olemasolu. Tapmine ilma, et keegi ennast kaitseks, pole võitlus, vaid mõrv, või kui see on juriidiliselt põhjendatud, siis hukkamine. Ühtlasi on kaitse puudumine tänase maailma tähtsamaid tunnusjooni, mis vaatamata pool sajandit väldanud blokkidevahelisele vastuseisule muutis aatomisõja võimatuks. See ei tähenda küll, et aatomirelvi sõjategevuses iialgi ei kasutataks.

Mööda ei saa samuti minna tugevuse ja nõrkuse vastastikusest suhtest. Mitte ainult nõrgema poole sõda tugevama vastu pole riskantne, tugevama heitlus nõrgemaga on samuti problemaatiline. Võitluste käigus lähenevad vastased üksteisele piirini, kus vastuolud kokku sulavad, üksteises lahustuvad ja oma kohad vahetavad. Nõrkus muutub tugevuseks ja tugevus nõrkuseks. Nii on see sellepärast, et sõjas nagu teisteski inimtegevuse valdkondades on suur osa matkimisel. Võidu kogu saladus on katses asetada end vastase olukorda, et teda seejärel tema enda kavalusega lüüa. Varem või hiljem jõutakse nii kaugele, et osapooli pole enam võimalik eristada.

Raamatu lõpuosa pühendab Creveld homsele sõjale, mis ühelt poolt on äärmiselt intrigeeriv teema, kuid samas paratamatult kõige õhemale tõestusmaterjalile toetuv, sest katsub vaadata tulevikku. Üht-teist on siiski võimalik prognoosida. Praeguse arengutsenaariumi jätkudes ei saa välistada, et valitsuse, rahva ja armee jaotusel põhineva sõjatüübi ees võib eesriie sulguda. Kui madala intensiivsusega konflikti levikut ei õnnestu peatada, tähendab see riigi senise vägivallamonopoli loovutamist kaugemas perspektiivis hoopis teistele (rahvusvahelistele) organisatsioonidele. Maailma eri paigus toimub see protsess erineva kiirusega. Creveld oletab, et desintegratsiooniga kaasnevad vägivaldsed rahutused, mis sarnanevad Euroopas reformatsiooni ajal alanud ja Kolmekümneaastase sõja ajal kõrgpunkti saavutanud ülestõusudega. Kõigepealt tabab mainitud stsenaarium Aasia, Aafrika ja Lõuna-Ameerika riike, ning mõnedes nende piirkonna maades on see protsess juba alanud. Edasi jõuab järg endise N. Liidu ja omaaegse Varssavi pakti riikideni, kus samuti on kirjeldatud mehhanismid juba käivitunud. Seejärel saabub Hiina ja India kord. Kõige kauem peavad tõenäoliselt vastu kõige vanemad riigid, ennekõike Jaapan ja Lääne-Euroopa maad. Ent nendeski suurendab mitteeuroopaliku ja mittekristliku elanikkonna kasvav arv madala intensiivsusega konflikti puhkemise tõenäosust, samal ajal kui ülaltpoolt õõnestab riiklikku suveräniteeti rahvusvaheliste organisatsioonide pealetung.

Militaar tehnilisel tasandil kaob mõte töötada välja relvi, mis on liiga kallid, liiga kiired, liiga suured, et neid tegelikus sõjas

kasutada. Samuti pole mõtet luua relvi, mille kõrged konstrueerimiskulutused muudavad nende tootmise rentaabliks ainult siis, kui neid saab veel kellelegi teisele edasi müüa, kusjuures pole välistatud, et 10–15 aasta pärast võivad mõned ostjad vägagi tõenäoliselt muutuda müüja vaenlaseks. Vale oleks aga arvata, nagu ei oleks tehnilistel uuendustel militaarvaldkonnas enam tähendust. Asja tuleb mõista nii, et senine keskendumine suurtele, kallitele ja võimsatele masinatele asendub fokuseerimisega väikestele, odavatele relvadele, mida saab valmistada suurtes kogustes ja kasutada kõikjal. Minevikust on see võrreldav kogemusega, kui tulirelvad asendasid rüütli ja tema kohmaka ning raske raudrüü.

Sõda ei pruugi tulevikus enam olla vahend eesmärgi saavutamiseks, vaid eesmärk ise, s.t sõdu ei peeta enam millegi nimel või millegi saavutamiseks. Iga organiseeritud kogukond võib sõtta minna ainult selle pärast, et midagi muud lihtsalt ei osata, nagu seda ajaloos korduvalt ette on tulnud. Riikide ja rahvaste vahelised piirid, mis tänapäeval on võib-olla suurimaks eraldivõetud takistuseks madala intensiivsusega konfliktide vastu võitlemisel, kaotatakse ehk muutuvad tähtsusetuks, kui rivaalitsevad organisatsioonid risti ja põiki üle rajajoonte üksteisele jahti peavad. Koos piiridega aga kaob ka territoriaalne riik. Ähmastuvad samuti eraldusjooned ühiskondliku ja privaatse, valitsuse ja rahva, militaarse ja tsiviilse vahel, nagu see oli enne 1648. aastat.

Üldiselt on Creveldi tulevikupilt minu jaoks siiski liialt tagasisivaateline, tuginedes paljuski keskajale ja varajasele uusajale. Liig ühesed paralleelid minevikuga tunduvad ajaratta tagasipöörämisenä, mistõttu esitatud on kohati raske aktsepteerida. Samas meenutagem, et uus on tihtipeale äraunustatud vana ning et ajaloolisi protsesse iseloomustab korduvus, mis pole aga ammuse üksühene koopia, vaid tagasitulek uuel tasandil. Küsimus pole seega mitte soovimatuses rahuni jõuda, vaid inimkonna reaalses võimetuses seda saavutada senise ajaloo ja vähemalt ka käegakatsutava/tajutava tuleviku vältel. Endiselt on jõus Platoni öeldu: sõja lõppu näevad üksnes surnud.

Tähenduselt võib Creveldi raamatut omas valdkonnas võrrelda Samuel Huntingtoni teosega tsivilisatsioonide kokkupõrkest, ehkki ta pole leidnud nii laialdast kõlapinda ning on seetõttu eesti

lugejast täiesti mööda läinud. Mõlema mehe teooriad on erinevalt Francis Fukuyama sensatsiooni tekitanud mõtetest ajaloo lõpu teemal ajahambale üllatavalt hästi vastu pidanud. Creveldit lugedes tekib mõnikord isegi kõhe tunne, kuivõrd täpselt on kümme aastat pärast raamatu ilmumist maailmas aset leidnud protsessid tema sõnu kinnitanud. See ei ole siiski ilmutusraamat, vaid väga tõsiseltvõetav ja arvestatav katse analüüsida organiseeritud vägivalda rolli inimkonna ajaloos, üritades ühtaegu paotada ka tuleviku eesriiet.

Niisiis on Creveldi raamat omamoodi intrigeeriv, sest esmase reaktsioonina pole kerge omaks võtta teesi, et sõda pole mingi minevikunähtus. Sõja tulevikust rääkida pole aga tänapäeval "poliitiliselt korrektne". Muide, sama dilemmaga puutus kokku ka Huntington, kelle paljudel järeltulijatel oli poliitilise *establishment*'i jaoks lausa rassistlik varjund. Kas silmade kinnipigistamine ja probleemi ignoreerimine teeb selle olematuks?

Creveld esitab aukartust tundmata paljusid tõenäoliselt ehmata vältivat sõjateooria "pühakule" Clausewitzile. See aga ei tähenda veel, nagu oleks tema seisukohad ilmingimata valed olnud. Clausewitz peegeldas siiski esmajoones oma ajastu, s.t 19. sajandi alguse mõtteid, neid üldistades. Imestada tuleb hoopis selle üle, kuidas tema teooria on tervelt 170 aastat peaaegu muutumatu kujul püsinud. Seega peitub probleem pigem nendes, kes on Clausewitzit õpetuse külge kriitikavabalt klammerdunud. Seda enam tuleb mõnedest küsitavustest ja vaieldavustest hoolimata hinnata Creveldi lõppjäreldusi, kes on sõandanud midagi selle asemele välja pakkuda ning ärgitab lugejatki kaasa mõtlema.

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna, ajalookandidaat (1987), filosoofiadoktor (2000). Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholmis ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsisis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Püha Tooli juu-

res, välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja 2000–2001, a-st 2001 3. poliitikaosakonna peadirektor. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868), *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990), *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995), *Segern vid Narva: Början till en stormakts fall* (Stockholm: Natur och Kultur, 1996) ja *Üks hä tru ja öige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja öige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (nr 5, 2000, lk 931–956); “Inimene ja riik Rootsi ajal” (nr 9, 2001, lk 1835–1849); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970) ning Heldur Palliga (nr 12, 2000, lk 2677–2679).

VALDUR OHAKAS

KÜSIMÄRK VENEMAA?

Kaido Jaanson

PERIODISEERIMINE KUI VÕTI

Lennart Meri on kusagil kirjutanud, et periodiseerimine on nagu elusa looma tükeldamine. Kindlasti on see nii — periodiseerimine on inimmoistuse tükkimine sündmuste kaootilisse jadasse, püüid näha nende sündmuste taga mingeid üldisemaid seoseid, mis võivad seal olla, kuid ei pruugi. Ajaloo periodiseerimisel on mõtet siis, kui see avab protsessi, avab seniste arengutrendide struktuuri. Mida adekvaatsemalt ta seda teeb, seda täpsemalt võib ta aidata määratleda ka seda, mis tuleb.

Ma pole nõus näiteks sellega, et Venemaa ajalugu liigitatakse varausajaks (Ivan Kolmandast kuni Katariina Teiseni) ja uusajaks (Aleksander Esimesest kuni aastani 1917) (*Tartu...* 2000: 113). Esiteks võimaldab selline periodiseerimine Venemaa ajalugu üksnes kirjeldada, väga põhjalikult küll, aga ikkagi üksnes kirjeldada, kuid ta ei selgita Venemaa üldisi arengusuundi ega võimalda Venemaa arenguvõimalusi ette aimata.

Teiseks tähendab Venemaa ajaloo selline periodiseerimine tema ajaloo surumist Lääne-Euroopa ajaloo raamidesse ja sellisena juba ähmastab ning lausa takistab nägemast Venemaa enda arenguprotsesside olemust. Pealegi on see ka modernistlik, suuri ülemaailmseid trende otsiv ja projekteeriv. Kuni Vassili Kljutševskini (1841–1911) periodiseerisid vene ajaloolased Venemaa ajalugu valitsejate järgi. Kljutševski lõhkus selle traditsiooni. Ta jagas Venemaa senise ajaloo, ajaloo, mis oli kestnud kuni tema ajani, neljaks perioodiks. Esimene neist vältas VIII sajandist kuni XIII sajandini (see oli Dnepri-äärne Venemaa, mida iseloomustasid linnad ja kaubandus), teine XIII sajandist XV sajandi

keskpaigani (Ülem-Volga Venemaa osastisvürstide ja vaba põllumajandusega). Kolmas periood kestis XV sajandi keskpaigast, täpsemalt Ivan Kolmanda troonileasumisest kuni XVII sajandi alguseni (1613. aastani); see oli moskvalik Suur-Venemaa tsaaride, bojaaride ja sõjaväestatud põllumajandusega (Kljutševski 1987, II: 99).

Neljas, ülevenemaaline, impeeriumi ja aadelkonnaga periood oli XVII sajandi algusest kuni XIX sajandi keskpaigani, Aleksander Teise valitsemisaja alguseni (1855). Seda perioodi pidas Kljutševski (1987, III: 5) veel lõplikuks, mida oli võimalik uurida täies ulatuses (Kljutševski 1987, I: 368). Kljutševski enda aja-lookursus jõudis kuni semstvoreformini (1864), siis lõppes, sest siis oli esiteks juba aeg, mille ta täiskasvanuna kaasa oli teinud ja teiseks oli tema arvates alanud Venemaa ajaloo viies periood. Riasanovsky nimetas Aleksander Teise aega "suurte reformide" ajastuks, tõsi, need sõnad on tal jutumärkides. Tänapäeval ütleme, et algas Venemaa moderniseerimine/moderniseerumine, mis kestab ikka veel. Nikolai Berdjajev (1874–1948) ei lisanud Venemaa ajaloo periodiseerimisse võrreldes Kljutševskiga midagi uut, pigem astus ta sammu tagasi suunas periodiseerida seda valitsejate ehk täpsemalt valitsemisvormide järgi. Temal jagunes Venemaa ajalugu Kiievi-Venemaaks, tatari perioodi Venemaaks, Moskva-Venemaaks, Peetri ehk keiserlikuks Venemaaks ja Nõukogude Venemaaks (Berdjajev 1989: 1788).

EURASIANISTID

Midagi uut töid Venemaa ajaloo periodiseerimisse eurasianistid. Georgi Vernadski (1887–1973) jaotas selle kuueks ajalõiguks, aluseks stepi ja metsa suhe. Esimest lõiku iseloomustas püüd steppi ja metsa ühendada. See oli alanud juba ammu enne slaavlaste ilmumist ja selle lõigu lõpuks võttis ta tinglikult vürst Svjatoslavi surma (972). Järgnes teine periood, mil metsa ja stepi side oli lõhutud ja mida täitis nendevaheline võitlus. See vältas X sajandi lõpust XIII sajandi keskpaigani. Kolmandana järgnes aeg, mil mets oli stepile alla jäänud, aastad 1238–1452, Batu-khaani retkest kuni Moskvast sõltuva Kassimovi khaaniriigi loomiseni. Neljan-

dal etapil, mille tinglikeks piirideks olid Vernadskil aastad 1452–1696, kulgesid protsessid vastupidi — seda olevat iseloomustanud metsa otsustav võit stepi üle, viiendat (1696–1917) etappi aga Vene riigi laienemine peaaegu Euraasia loomulike piirideni ja metsa ja stepi ühinemine majanduslik-koloniseerivas suhtes (Vernadski 2000: 38–40). Eurasianism väljendas vene emigrantliku intelligentsi selle osa vaateid, kes sai aru, et naasmist endise juurde ei ole, et see, mis juhtus Venemaal Esimese maailmasõja lõpufaasis — nimetagem seda siis revolutsiooniks —, oli osa protsessist, ühtaegu nii vana lõpp kui uue algus (*Rossija...* 1993: 13). Eurasianistid vaatasid edasi, püüdsid kavandada seda, mis tuleb, mitte pöördudada tagasi, taastada seda, mis olnud. Kaasajaga ei tegelnud Vernadski peaaegu üldse (Vernadski 2000: 17). Siit ehitas silla tulevikku Lev Gumiljov (1912–1992). Nendin, et ma ei oska öelda midagi tema superetnoselise süsteemi passionaarse pinge taseme muutumiste teooria või lühemalt etnogeneesi faaside kohta. Tõden üksnes, et esialgu suhtusin ma sellesse suure skepsisega. See skepsis aga vähenes sedamööda, kuidas ma süvenesin selle teooria kohaldamisse Venemaa ajaloole (millest see teooria aga omakorda lähtub).

Algab kõik passionaarsest tõukest (termini “passionaarsus” tuletab Gumiljov ladina sõnast *passio*, mille ingliskeelseks vasteks pakub ta *drive* = impulss, aje, hoog), millele järgneb kuus faasi. Esimeseks on tõus, teiseks akmaatiline faas ehk tipp (kreeka sõnast *akmē* = tipp, kõrgeim aste), kolmas on mõra ehk murrang, mil algab langus, neljas, mida iseloomustab inertsus ehk loidus, viies on obskurantne ja kuues memoriaalne faas (Gumiljov 1997: 31). Kogu protsess kestis ligikaudu 1500 aastat. Gumiljovi järgi jaguneb etnogeneesi ajalugu senise Venemaa territooriumil kahte teineteisest järsult erinevasse ajajärku. Üks neist on Kiievi Russi ajajärk, mille passionaarne tõuge oli millalgi meie ajaarvamise alguse paiku, nt aastal 1, ja mis kestis XV sajandi lõpuni, selle alla kuulus ka Novgorodi ajalugu kuni tema vabaduse hävitamiseni Ivan Kolmanda poolt 1478. a.

Moskva riigi ajalugu on teine ajalugu. Selle passionaarne tõuge on XIII sajandil, nt millalgi aasta 1200 paiku ja see on seni läbinud passionaarse tõusu inkubatsioonilise perioodi (1200–1380),

mida iseloomustas uue, vene etnose kujunemine slaavlaste, tatarlaste, leedulaste ja soomeugrilaste kokkusulamise teel; sellele järgnes passionaarse tõusu varjamatu, avalik faas ja algas üleminek akmaatilisse faasi (1380–1500). XVI–XVIII sajandini oli Venemaa oma akmaatilise faasi, s.t tipu äärmise aktiivsuse ajajärgus, mil kujunes ja levis superetnos; XIX sajandil algas langus ja XX sajandi lõppedes on Venemaa lähenemas selle lõpule. Kui see tõesti nii peaks olema — ja Gumiljov arvates ei leidu fakte, mis sellele vastu räägiksid —, siis seisab Venemaal ees umbes kolmsada aastat inertset faasi, kuldset sügist, mil etnos loob ja pärandab tulevastele põlvkondadele oma kordumatu kultuuri. Kuni järgneb uus passionaarne plahvatus, sest elu ei jää seisma, nagu ta lohutab... (Gumiljov 1997: 305).

Nii pani Gumiljov paika Venemaa ajaloo kuni aastani 2700: $1200+1500 = 2700$. Siit tuletub küsimus:

KUI VANA ON VENEMAA?

Teiste sõnadega — kui palju on Venemaa noorem Läänest ehk Lääne-Euroopast? Sest see, et Venemaa on Lääne-Euroopast maas olnud, ei ole isegi sisse-murdmine lahtisest uksest. Seda, et ta Läänest maas ei olegi, vaid hoopis ees, on püütud endale ette kujutada üksnes 60–70 aastat sel lahkunud XX sajandil ja sedagi osalt, süsteemi näol. Püüti kujutleda, nagu olu- nuks Venemaal eksisteeriv/eksisteerinud ühiskondlik süsteem progressiivsem, edulisem kui Läänes ja üksnes tehnoloogilises ja võib-olla natuke ka mõnes muus suhtes olnud nagu veidi mahajäämust, mis pidi aga kiiresti tasa tehtama.

Hark on kaheharuline, arvamused ja hinnangud on kahe äärmuse vahel, üks neist Oswald Spengleri, teine Jossif Stalini oma. Spengleri arvates oli XV–XVI sajandi Venemaa kui Merovingide Prantsusmaa, seega siis V–VIII sajandis (Spengler 1997: 897–898; vt ka Heller 1997: 166 ja Rauch 1951: 256), mis teeb vaheks seitse-kaheksasada aastat. Stalin pakkus 1931. a Venemaa ja eesrindlike maade vaheliseks distantsiks 50–100 aastat (Stalin 1952: 39). Gumiljov (1997: 313) arvas, et venelased on 500 aastat

nooremad kui lääneeurooplased. Berdjajev (1993: 76) imestas, et pole teist rahvust, kelles ühineksid nii erinevad vanused nagu venelastel — XIX sajandil pärit kas XIV või XX sajandist.

Riasanovsky (1977: 80) hinnangul aeglustanud mongolite invasioon ja okupatsioon Venemaa arengut umbes 150–200 aasta võrra. Kui nii, siis tuleb küsida: millal Venemaa selle aja tagasi on teinud? Kljutševski (1988, III: 243) oli arvamisel, et XVII sajandil oli Venemaa Läänest rohkem maas kui XVI sajandi algul — see räägib vastu Riasanovskyle või vähemalt sellest mööda. Vürst Štšerbatov, kes muidu oli kaldunud idealiseerima Peetri-eelset aega ja suhtunud tema reformidesse kriitiliselt, olevat XVIII sajandi lõpul ometi arvanud, et ilma nende reformideta saavutanuks Venemaa oma 1792. a taseme alles sada aastat hiljem, seega siis 1892. a (Kljutševski 1989, IV: 191).

XX sajandi lõpul arvab Juri Jakovets (1995: 92), et teise aastatuhande keskpaiku moodustas Venemaa mahajäämus arenenud maailmast kaks-kolm sajandit, industriaalsel ajajärgul (mis Venemaal haarab ajavahemiku 1861–1990) sada kolmkümmend kuni kakskümmend aastat. Postindustriaalsel perioodil prognoosib ta selleks vaheks kakskümmend-kolmkümmend aastat.

Selle distantsi pikkus sõltub ka sellest, kas pidada silmas tehnoloogiat, sotsiaalseid protsesse või ajaloolist psühholoogiat. Jakovets läheneb asjale põhiliselt majanduse, s.o tehnoloogia seisukohalt. Nõnda enamasti arvestataksegi, seda nii Idas kui Läänes, ja leitakse, et mahajäämus on mõnikümmend aastat. Seda, et see võiks olla paar-kolm sajandit, ei julgeta siiski mõeldagi, see näib kuuluvat juba literatuurse võrdluse või fantastika valdkonda.

RAHVA KUJUNEMINE EHK VENEMAA JA UKRAINA

1992. a tunnistas neli aastat varem NSV Liidu Teaduste Akadeemiast eraldunud Vene Akadeemia Ajalooinstituudi direktor, et on teadmata, millal vene rahvas kujunema hakkas ehk millal lahknesid nn vanavene rahvast selle kolm haru — venelased, ukrainlased ja valgevenelased. Olevat neid, kes kinnitavad, et see toimus juba Kiievi vürstiriigi ajal, XI–XII sajandil, ja neid, kes selle protses-

si paigutavad mongolitejärgsesse aega, XIV–XV sajandisse, ütleb ta. Viimast seisukohta peab direktor põhjendatumaks (Heller 1997: 61).

Nüüd, XX sajandi loojudes on lõpuks leidnud kinnitust see, mida Ajalugu oli inimsilma eest aastakümneid ja -sadu varjul hoidnud: et Ukraina ajalugu oli Venemaa (Moskoovia) ajaloo külge kinnitatud kunstlikult. Vene rahva kujunemine ei ole alanud mitte XI–XII sajandil (siis oli toimunud idaslaavi rahva kujunemine), vaid XIII–XIV sajandil, seega paar-kolm sajandit hiljem kui sakslaste ja prantslaste või taanlaste ja rootslaste kujunemine. Vana-Vene riik ehk Kiievi Russ oli ja on Ukraina, mitte Venemaa eellugu. Asjaolu, mida esimestena olid taibanud ja täpselt sõnastanud eurasianistid (*Rossija*. . . 1993: 17–18).

Selle ümber on keerutanud ka nii geniaalne ajaloolane nagu Kljutševski. Kljutševski oli huvitaval kombel kindlalt veendunud, et Kiievi riik on Venemaa ajaloo osa, et Venemaa, sealhulgas ka Moskva riik jne, saab alguse sellest, et on olemas Põhja- ja Lõuna-Venemaa, et Lõuna-Venemaaks on Ukraina, kuid tema esitatud faktiline materjal näitab sügavat vahet endise Kiievi riigi, s.t tulevase Ukraina, ja Moskva riigi vahel, nende ühiskonna vahel. Kujunenud oma ajaloo esimesel perioodil Dnepri ümbruses, olevat see vene rahvas oma kirdesuunalise kolonisatsiooniga Okaa ja Ülem-Volga aladele selle ajaloo teisel perioodil Kljutševski sõnul otsekui pooleks rebenenud. See jagunemine oli alanud XIII sajandil, kui seal seguneti soomeugrilastega (1987, I: 294–296). Suurvene rahva kujunemine, see kaheks jagunemise tagajärg, olevat aset leidnud XV sajandi keskpaigas, ehkki esialgu puudus tal Kljutševski arvates (1987, II: 96, 107) poliitiline ühtsus.

Samas võib tema poolt põhjalikult kirjeldatud Edela (Kiievi) ja Kirde (Rostov-Suzdali) sõda XII sajandi II poolel vaadelda kui venelaste rahvusrevolutsiooni ukrainlaste vastu. Nimetus Ukraina esineb leetopissides esmakordselt 1187. a. Eurasianist Gumiljov on juba täpsem — ta nendib, et XII sajandil puudus Venemaal kui sellisel etnilise ühtsuse tunne. See, et Andrei Bogoljubski laskis Kiievit kolm päeva röövida, näitab tema arvates, et sellesse suhtuti kui võõrasse, kui vaenlase territooriumi, et Kiiev oli

sama võõras kui mingi Saksa või Poola loss (1997: 101–102). Moskva riik, mis tekkis Ida-Euroopa tasandikule, näis ja sageli ka oli rabavalt erinev oma Kiievi eelkäijast, arvab ka Riasanovsky (1977: 69), kes polnud eurasianist. Ta nendib, et Kljutševski ja teised vene ajaloolased liialdavad, kui peavad Kirret Kiievi jätkuks (1977: 103).

LÄBITEGEMATA FEODALISM

Suurele ajalisele vahele Lääne-Euroopa ja Venemaa ajaloolises arengus viitab ka selline probleem nagu Vene feodalism.

Kuni XX sajandi alguseni arvati, et Venemaal pole feodalismi olnud. Siis väitis Nikolai Pavlov-Silvanski (1869–1908) vastupidist, ning Esimese maailmasõja eelseil aastail põhjustas see tuliseid vaidlusi. Sovetlikud ajaloolased aga venitasid feodalismi mõiste nii laiaks, et selle alla mahtus kõik, mis Venemaa aladel olnud oli Kiievi riigist kuni XIX sajandi teise pooleni. Väljaspool Nõukogudemaadki aktsepteeris rida teadlasi, nõustumata küll Pavlov-Silanskiga mitmes tähtsas küsimuses, mõningate feodalistlike karakteristikute kohaldatavust Venemaale. Riasanovsky resümeerib, et feodalismi täpne definitsioon ei ole Venemaa puhul rakendatav, samas aga meenutab hulk arenguid seal sedasama, mis on aset leidnud feodaalses Läänes, kuigi algelistes, lihtsamais ja tahumatumais vormides. Seetõttu võivat rääkida Vene feodalismist kui algelisest või alaarenenud feodalismist (Riasanovsky 1977: 127–128).

Moskva vürstiriigi tõus tähendas sotsiaalsete suhete edasist drastilist lihtsustumist ühiskonnas (Riasanovsky 1977: 174). Osastissüsteem, mis tekkis Moskva riigi aladel, ei olnud ka Kljutševski arvates feodalism. Selles süsteemis tekkisid suhted, mis küll meenutasid Lääne-Euroopas eksisteerivat feodaalkorda, kuid need nähtused ei olnud tema sõnul sarnased, vaid üksnes paralleelsed (1987, I: 351, 359–361). Feodalism hakkas juurduma Moskva riigis alles siis, kui ta Läänes juba närbus, arvas Braudel (1995: 543). Keskaegne Venemaa, Moskoovia, ei olnud feodaalne, sekundeerib talle Raeff (1990: 269), vähemalt mitte

selles mõttes nagu Lääne-Euroopa. Ühiskonna (päris)orjastamine algas siin peale ülemkihtidest, eliidist, mitte talupoegadest. Ülemkihid, alates bojaaridest, olid Moskva riigis tsaari holopid, holopid olid aga orjad. Neid ei sidunud tsaariga vasallileping, mis sidus Lääne-Euroopas hertsogit kuningaga (Raeff 1990: 21). Sellele alles järgnes talupoegade pärisorjastamine (Raeff 1990: 21–22). Selle võrdlemine ja võrdsustamine ka nn teise pärisorjastamisega Kesk-Euroopas on väga tinglik, arvab ta (Raeff 1990: 269). Vene pärisorjus, olemata kunagi päris see, mis oli orjus, oli siiski midagi sellele väga lähedast, leiab Riasanovsky (1977: 277). XVIII sajandi lõpul, mil see pärisorjus oma apogee saavutas, võis seda hädavaevu orjusest eristada, nendib ta (1977: 290–291, 301, 313). Eesti keel võimaldab siinkohal olla täpsem — see oli päris orjus*. Paljude Venemaa praeguste probleemide taga on väljajäetud feodalism!

Venemaa arengutsükli Lääne-Euroopa omast hilisemat kulgu kinnitavad muide ka sellised sündmused nagu talurahvasõjad, ning taas pole vahe mitte kümnendites, vaid sajandites. Pugatšovi ülestõusu XVIII sajandi viimase veerandi algul on nimetatud selle maa viimaseks suureks talurahvasõjaks. Inglismaal võiks seda võrrelda Wat Tyleri ülestõusuga XIV sajandil. Ent võib ka ühineda Braudeli arvamusega, et suurim agraarplahvatus Venemaa ajaloos toimus veelgi hiljem, pärast Pugatšovi, 1917. aastal (1995: 545). “On võimalik, et kodanlik mentaliteet ilmub Venemaale alles pärast kommunistlikku revolutsiooni,” kirjutas omal ajal Berdjajev (1990: 665).

ÜLIKOOLID

Analoogiline ajaline distants tekib ka siis, kui võtta vaatluse alla ülikoolid või laiemalt haridus üldse. Lääne-Euroopas tekkisid

*Rangelt võttes oleks saksa *Leibeigenschaft*’i vasteks küll “pärisorjus” (vrd “pärushärrus” = *Erbherrschaft*), aga eesti keeles on läinud käibelesõnad “pärisori” ja “pärishärra”. Vt ka Julius Mägiste *Estnisches etymologisches Wörterbuch* (Helsinki, 2000), VII: 2318. *Toim.*

esimesed ülikoolid XII, Kesk-Euroopas XIV sajandil. Venemaal asutati esimene ülikool XVIII sajandil.

Hariduse ja kultuuri madalaim punkt idaslaavi aladel oli XIII–XIV sajandil. See oli esimene sajand pärast mongolite sissetungi (Riasanovsky 1977: 144–145), ent see langeb kokku ka ajaga, mil siin lõppes Kiievi riigi periood ja algas Moskva riigi kujunemine. Riasanovsky nimetas aega mongolite sissetungist kuni Ivan Kolmanda valitsemiseni kirjanduse seisukohalt Pimedaks ajaks, ajaks, mille juurde kuulusid kirjaoskamatud vürstid ja harimatud vaimulikud (1977: 132).

Venemaa moderniseerumine algas XVII sajandil riiklikult kõigepealt sõjaväe, relvastumise tasandil (Kljutševski 1988, III: 247–251), see kehtis ka hariduse kohta, kus juurutati seda, mida oli riigile vaja suurtükiväe-, merendus-, insenerialases õpetuses (Kljutševski 1983: 84–85). Ühiskond, täpsemalt selle tipud, taotles komfordi ja luksuse, mitte teadmiste omandamist (Kljutševski 1988, III: 254–258). XVII sajandi Moskva kirjanduselu oli kõhetu võrreldes toleaeegse Lääne-Euroopa omaga (Riasanovsky 1977: 225). 1755. a sai Venemaa küll ülikooli, kuid Kljutševski kirjeldus sellest ja akadeemilistest õpingutest üldse XVIII sajandil jätab kaunis masendava mulje (Kljutševski 1983: 88–89). Katariina Teise sõnutsi osanud Jelizaveta õukondlastest pool vaevalt lugeda ja napilt kolmandik suutis kirjutada (Kljutševski 1989, V: 11). Alles 1802. a asutati Venemaal haridusministeerium ja nüüd lõppes ka Moskva ülikooli üksindus (Riasanovsky 1977: 387).

XVIII sajand on ajajärk, mil Venemaa õppis Läänelt (Riasanovsky 1977: 385). Kuid see läänestumine tähendas üksnes aristokraatliku eliidi läänestumist (Riasanovsky 1977: 317; Raeff 1990: 51, 61–63) ja jättis puutumata suurema osa rahvast — talupojad (Riasanovsky 1977: 322), kelle hulgas säilisid XVII sajandi traditsioonid. Ühest küljest suurenes lõhe ülemkihtide, eliidi ja alamkihtide, rahva kultuuri vahel, teisest küljest viimase kultuur, jäänud ilma võimalikust eliidist, “kangestus, tardus, nüristus ja atrofeerus” (Raeff 1990: 71; vt ka Riasanovsky 1977: 315).

Berdjajevi järgi ei olnud vene mõte XVIII sajandil veel originaalne, alles XIX sajand saab originaalse mõtlemise ja eneseteadvuse sajandiks (Berdjajev 1989: 1802): "Venemaa tuli uusimasse aega otse keskajast, jättes vahele uusaja koos tolle sekulariseerimistega, erinevate kultuurialade diferentseerimisega, liberalismiga, individualismiga, kodanluse ja kapitalistliku majanduse võidukäiguga." (Berdjajev 1990: 659; vt ka Riasanovsky 1977: 316.)

Vene tsaariimpeeriumi viimane veerandsada aastat oli vaimse elu, kultuuri ja kirjanduse erakordse õitsengu aeg. Vene vaimu tooted rajasid endale tee piiri taha, Venemaa hakkas osalema kaasaegse mõtte ja tsivilisatsiooni loomisel, kultuurisidemed Läänega olid erakordselt tihedad (Raeff 1990: 260; Rauch 1963: 11). Aga see kehtib üksnes, kordan, senise eliidi, mitte kogu Venemaa kohta. See oli läänestunud Venemaa looming, mitte vene rahva, mitte selle looming, kes oli Moskooviata jäänud. See läänestunud osa kas tapeti, sunniti pagema või suruti maha Venemaa eelmise, teise struktuurse kriisi (1905–1921) lõpufaasis (vt Park 1995: 271). Ülikoolide tekke- ehk arengutsükliga on muide üsna sünkroonne ka kloostrite oma. Kui Lääne-Euroopas on nende loomise kõrgaeg varakeskajal, I aastatuhande teisel poolel, siis Venemaal saavad nad hoo sisse XIII–XIV sajandil.

RAHVUSE KUJUNEMINE EHK VENEMAA JA SAKSAMAA

Venelasi ja sakslasi, Venemaad ja Saksamaad on tihti võrreldud, küll vastandades või sarnasusi leides. Kuni selleni, et praeguse Venemaa võimalikes arengutes otsitakse potentsiaalseid analooge Weimari vabariigiga. Samas on mõlema rahva ja eriti rahvuse kujunemisloos suuri, otse diametraalseid erinevusi, millele on vähem tähelepanu pööratud.

Sakslaste rahvuslik ärkamine toimus XIX sajandi esimese kümnendi teisel poolel. Sestpeale oli Saksamaa probleem, kuidas saksa rahvusega asustatud kümneid riike (varem oli neid olnud ka sadu) ühendada. Tõsi, kohati pingutati sellega ka veidi üle,

näiteks poolakate, Alsace-Lorraine'i ja taanlaste suhtes, kuid neid ülepingtonusi oli vähe ja nad jäid ajutiseks.

Venemaa jaoks oli see pidev ja hulgalisem nähtus. Omandanud rahvuslikud piirid XVI sajandi algul, siis, kui rahvust ei olnud veel tekkinudki, pärast Pihkva, Smolenski ja Rjazani lõplikku allutamist Moskvale, vallutas ja allutas Venemaa endale üksnes teiste rahvaste ja rahvustega asustatud riike ja territooriume. Rahvuse koondamisega ei olnud siin mingit tegu, tehti riiki.

Saksamaal stimuleeris vajadus rahvust ühendada rahvustunde arengut, Venemaal ähmastas teiste rahvaste ja rahvustega asustatud territooriumide liitmine rahvustunde kujunemist. Seda kuni katseni vene rahva baasil mingit nõukogude rahvast kujundada. Alates XVIII sajandi algusest, aga võiks ka öelda, et XVII sajandi teise poole algusest (Kaasani ja Astrahani khaaniriigid) peale liitis Venemaa endaga teiste tsivilisatsioonidegi hulka kuuluvate rahvastega asustatud territooriume. Saksamaa ei ole seda kunagi teinud. Sellistest imperiaalsetest kihististest vabanemine alles loob tingimused venelaste rahvustunde ehestumiseks. Rahvuse kujunemine algab Venemaal seega samuti hiljem.

Selline ajalooliste protsesside eriaegsus, erinevates aegruumides viibimine ja kulgemine, situatsioon, kus ajaloolisi protsesse ei lahuta mitte kümnendid, vaid sajandid, on kindlasti vähemalt üks põhjusi, mis tekitab tunde, nagu oleks Venemaad raske või isegi võimatu mõista.

Pärast 1917. aastat säilis läbi XX sajandi Venemaa näol tükk XIX, kui mitte varasemat sajandit. Siin oli muide üks põhjusi suletuseks, eneseisolatsiooniks. Mõlemad Nõukogude kõrgeimad võimuorganid, olgu NLKP Keskkomitee või NSV Liidu Ülemnõukogu, meenusid oma valitsuse agentidest koosseisuga pigem XVI kui XVII sajandi Zemski Sobori (vt Kljutševski 1987, II: 354–359; 1988, III: 183). 1930. aastail sündis pahupidi keskaeg. Keskaegne Euroopa ei teadnud oma suuruste sünniaega, ent registreeris siiski täpselt, millal nad surid, ent 1930. aastate ja ka hilisema Nõukogude Liidu puhul pole sugugi haruldane, et fikseerimata jääb nendegi kuulsuste surmaaeg, kelle sünniaega me teame.

MIS ON VENEMAA ARENGUT HÄIRINUD?

Põhjus on paradoksaalne. Selleks on Vene tsivilisatsiooni liiga suur lähedus Läänele — niihästi geograafiliselt kui ka muus mõttes. See on häirinud ja takistanud tema iseseisvat arengut.

Mõistmist segab tema kohatine tohutu sarnasus Euroopaga: peaks nagu olema Euroopa, aga jälle ei ole kah. Kui Islami, India ja Hiina tsivilisatsioonidega on asi selge — need on ja peavadki olema Euroopa omast erinevad, nende puhul eurooplane lepib sellega, et ta neid ei mõista — või arvab, et ta neid mõistab —, siis Venemaa puhul see nii ei ole. See, et Venemaa on nii Euroopa moodi, ahvatleb teda Euroopa mallidega mõõtma, ent siis tulevad jällegi need eripärad. . . See sarnasus ja lähedus segab venelasi endidki ennast ja oma maad mõistmast, endast aru saamast. Ajendab neid end Euroopaga samastama ja laenama sealt seda, mis neile ei sobi. Kulminatsioon oli marksism, millest Arnold Toynbee ütleb, et 1917. a oli esimest korda, mil Venemaa konkureerimaks Läänega laenas Läänelt endalt õpetuse, usutunnistuse. Seejuures sellise, mida Lääs ise sellisena ei tarvitanud (Toynbee 1952: 11–17). Tagajärge me teame.

See lähedus ja osatine sarnasus tekitab hirmu, arenguhirmu, muutustehirmu, revolutsioonihirmu. Kui mitte varem, siis hiljemalt Suurest Prantsuse revolutsioonist peale (Kljutševski 1989, IV: 185; Riasanovsky 1977: 328). Nikolai I kartis kogu elu kaht revolutsiooni, talupoegade oma ja aadli oma, kui valitsus võtaks mõisnikelt pärisorjad (Riasanovsky 1977: 363). See revolutsioonihirm on kammitzenud vene eliiti XIX sajandi algusest peale ja hakkas kammitsema ka bolševikke 1917. a 8. novembrist peale. See hirm iseloomustas kommunistlikku eliiti kuni Gorbatšovini. Sovetlik kord oli hirm revolutsiooni ja muutuste ees.

Ometi ei saa väita, et Venemaa ei areneks, et seal oleks kõik muutumatu või üksnes korduks uutes vormides. Venemaa areneb, seal kehtib sama trend, mida täheldas 1848. a, aastal, mil Marx ja Engels panid kirja “Kommunistliku Partei manifesti”, ülemaailmselt Tocqueville: demokraatia saabumine — advent ehk Kristuse tulemise aeg — on universaalne ja vastupandamatu (1945: ix).

Venemaa progress on olnud küll aeglane, kuid siiski üsna pidev. Juhtus nii, et Solženitsõnit (1973) lugesin esmakordselt sovetiajal, millalgi 1970. aastate lõpul. Mulje oli masendav. Üsna selle aja lõpul, kas 1984 või 1985, sattus mu kätte George Kennani, selle kuulsa sovetoloogiu onu teos *Siber ja väljasaatmine* (1906). Teose sünnilugu oli olnud paradoksaalne. Ameeriklane ei uskunud, et tsaariaegsete vanglate ja väljasaadetute olukord oli nii hull, nagu vene revolutsionäärid kirjeldasid. Ta palus tsaarivalitsuselt luba neid kohti ise külastada, et see revolutsionääride laim ümber lükata, ning lihtsameelne võim andis selle loa. Kennani järeldus oli, et olukord oli palju hullem, kui revolutsionäärid suutsid ja oskasid kirjeldada. Lugesin seda raamatut siis, kui Kennani reisis oli möödunud täpselt sajand. Mis mind jahmatas — olukord oma tõpluse, harimatu jõhkru ja nõmedusega oli tollases Siberis veel hullem kui GULagis, ehkki võinuks oletada vastupidist. Mu järeldus on võib-olla küüniline, kuid selles löikes on ju olnud progress võib-olla isegi väga kiire. Venemaad tuleb mõõta tema endaga, mitte Lääne-Euroopaga.

See progress kajastub ka muus. XVIII sajandil vaheldus valitsusvõim Venemaal valitseja ja sõjaväe otsesel või kaudsemal sekkumisel, XIX sajandil ilma sõjaväeta, lihtsalt pärimisõiguse teel, XX sajandil vahetas tippoligarhia ise võimureid, avalikkus oli sellega juba rohkem seotud. Selle taustal on need XX sajandi lõpu valimised, ükskõik kui vähe on nendes demokraatiat Läänega võrreldes, rõõgatu samm edasi. “Eelkõige peate hakkama tööle oma mõistusega, selle asemel et passiivselt omandada võõra mõistuse vilju,” oli sõnum, mille Kljutševski (1987, V: 281) pärandas järeltulevatele põlvedele. Impeeriumist vabana on seda kergem teha.

Kirjandus

- Berdjajev, Nikolai 1989. Vene kommunismi lätted ja tähendus. Tõlkinud Jaan Isotamm. — *Akadeemia*, 1989, nr 8–9, lk 1777–1808, 1985–2016 ja 1990, nr 1–5, lk 193–224, 433–464, 642–672, 850–880, 1089–1120
- Berdjajev 1993 = Н. А. Бердяев. *О русских классиках*. Москва: Высшая школа
- Braudel, Fernand 1995. *A History of Civilizations*. Penguin Books
- Heller 1997 = М. Геллер. *История Российской империи*. В трех томах. Москва: Мик
- Jakovets 1995 = Ю. Яковец. *История цивилизаций*. Москва: ВладДар
- Kennan 1906 = Дж. Кеннан. *Сибирь и ссылка. (Очерки из жизни политических ссыльных.)* С.-Петербург: И. Лյондорф и Ко.
- Kljutševski 1987–1989 = В. Ключевский. *Курс русской истории*. Часть I–V. Москва: Мысль
- Kljutševski 1983 = В. Ключевский. *Неопубликованные произведения*. Москва: Наука
- Park, Andrus 1995. The Post-Soviet System of States. — *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences*, 1995, Vol. 44, No. 3, pp. 271–277
- Raeff 1990 = М. Раев. *Понять дореволюционную Россию. Государство и общество в Российской Империи*. London: Overseas Publications Interchange Ltd
- Rauch, Georg von 1951. Die Sowjetische Geschichtsforschung heute. — *Die Welt als Geschichte*, Heft 4, S. 249–262
- Rauch, Georg von 1963. *Die Entwicklung der politischen Kräfte in Rußland und in der Sowjetunion*. Berlin: Verlag Dr. Max Gehlen
- Riasanovsky, Nicholas V. 1977. *A History of Russia*. New York: Oxford University Press
- Rossija ... 1993 = *Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн*. Антология. Москва: Наука
- Solženitsõn 1973 = А. И. Солженицын. *Архипелаг ГУЛаг 1918–1956. Опыт художественного исследования*. I–II. Paris: YMCA-Press
- Spengler, Oswald 1997. *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Stalin, Jossif V. 1952. *Teosed*. 13. kd. Juuli 1930–jaanuar 1934. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2000/2001. õppeaastal. 2000. Tartu
- Toyne, Arnold 1952. *The World and the West*. London: Oxford University Press
- Tocqueville, Alexis 1945. *Democracy in America*. Vol. 1. New York: Vintage Books
- Вернадский 2000 = Г. Вернадский. *Начертание русской истории*. Санкт-Петербург: Лань

KAIDO JAANSON (sünd. 1940) lõpetas TRÜ ajaloolasena 1965. a. ajalookandidaat 1975. a. Praegu TÜ sotsiaalteaduskonna rahvusvaheliste suhete korraline professor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine" (1990, nr 2, lk 227–230), "Põhjalaalgu või fatamorgaana: Balti—Skandinaavia liidu idee ja koostöö sünd ühest suurest sõjast teiseni" (1990, nr 9, lk 1894–1904), "Katalaanid, iirlased, eestlased" (1992, nr 5, lk 1014–1022) ning "Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal" (2000, nr 9, lk 1824–1862), samuti arvustused Alvin Isbergi teosele (1989, nr 2, lk 402–404) ning raamatule *Eesti Kongress. Siis ja praegu* (2000, nr 12, lk 2662–2664).

TRUBETZKOY KAKSIKELU EHK SÜSTEEMIDE SULETUS

Patrick Sériot

Tõlkinud Andres Raudsepp

Aeg kahe maailmasõja vahel nägi struktuuraalse lingvistika esilekerkimist, nagu ka uue, Versailles'—Trianoni lepingute ja Venemaal toimunud bolševistliku revolutsiooni järel kujunenud Euroopa sündimist. See Euroopa rajanes ideel, et territooriumi ja rahvuse vahel on paratamatu seos, kusjuures rahvust defineeritakse keele järgi.

Aeg kahe maailmasõja vahel oli Lääne tsivilisatsiooni ja demokraatia väärtuste kriisi periood (vt Oswald Spengler), mil otsiti ühiskonna korraldamiseks teistsuguseid vorme (mitmesugused totalitarismid ning "taaselustamise" ja "uue inimese" ideed).

Kas nende pealtnäha seostamatute sündmuslike ja diskursiivsete seeriade vahel on mingi seos? Arvan, et nendele küsimustele vastamiseks tuleb alustada ühest kõnealuse perioodi tegelasest, kes on ühtaegu nii mõistatuslik kui ka näitlik. See on Läänes peamiselt keeleteadlasena tuntud "vürst-professor" Trubetzkoy (vene keelest transkribeerides: Nikolai Sergejevitš Trubetskoi), kes paralleelselt keeleteadusliku uurimistööga tegutses intensiivselt valdkondades, millel olid veidrad nimed — historiosofia, kulturoloogia, personoloogia — ning mille keskmes oli doktriin "eurasianism".

La double vie de Trubetzkoy, ou la clôture des systèmes. — *Le Gré des Langues*, no 5, 1993, p. 88–115.

Avaldatakse autori loal.

Tõlkija tänab kõiki, kes talle nõu andsid ja eriti Eesti Kultuurkapitali.

Esmapilgul on Trubetzkoy paradoksaalne isiksus. Ta oli Viinis pagulane, kuid jutlustas metsikut vihkamist "romaani-germaani" rahvaste vastu. Ta oli strukturalist, kuid kultuuridest kõneles kui "orgaanilistest totaalsustest". Ta oli bolševike ja Gestapo ohver, kuid põlgas demokraatiat ning ootas palju maadelt, kus rahva ja rahvuse elavat ideed kehastab ainupartei (fašistlikult Itaalialt ja Nõukogude Venemaalt). Ta oli kirglik Vene patrioot, kuid ülistas taevani tatari iket. Ta oli relativist ja pooldas kõikide kultuuride austamist, kuid eitas ukrainlaste õigust oma kultuurkeeledele.

Korduvalt on küsitud, mil määral on need kaks Trubetzkoy tegevuse aspekti omavahel seotud (vt Mounin 1972: 100; Viel 1984: 43; Kleiner 1985: 99; Gasparov: 49), kuigi Trubetzkoy ise eitas igasugust seotust kategooriliselt (*L. N.* 1985: 12).

Meile aga annaks selle seose uurimine võimaluse küsida, kas "läänelik mõtlemine" keeleteaduses on tõesti olemas ja kas selle osaks on ka "vene mõtlemine" ning kas strukturalismi eri variantides on ka "idaeuroopa" koostisosa, nagu arvab Holenstein (1974: 8) — niisugune strukturalism, mis seab esikohale süsteemide suletuse, erinevalt ühest teisest strukturalismist, mis ainult abstraheerib.

Kas kahekümnendate-kolmekümnendate aastate ajastu hõngus võib määratleda ka vene keeleteadusele eriomast, emigrantide poolt Praha koolkonda toodud "koha hõngu" [air du lieu]? Teisisõnu, kas võivad olemas olla "rahvuslikud teadused" või kohalikud keeleteaduse tegemise viisid?

Igal juhul näib, et ikkagi on mingi vene kultuuriline põhi ehk Roman Jakobsoni sõnul "vene ideoloogiline traditsioon", nagu tsiteerib Holenstein, kes ise eelistab küll kõnelda vene vaimuloost (1984: 22). Kuid sel juhul: kuivõrd ühitatavad on need strukturalismi variandid? Juhul kui on olemas vene kohahõng, siis tuleb ikkagi juhinduda keeleteaduslike traditsioonide ühismõõtmelisuse fundamentaalsest mõistest, milleta ei ole võimalik mitte mingi teaduslik töö.

EURAASIA LIIKUMINE

Kodusõda oli Trubetzkoyd mitmesse linna pillutanud ning pärast saabumist Sofiasse 1920. aastal hakkab ta tegema kihutustööd mõttevoolu heaks, millel vene emigrantide hulgas oli kahe maailmasõja vahelisel ajal suur tähtsus. Selleks mõttevooluks oli "eurasianism", mille järgi Venemaa ei ole ei Euroopa ega Aasia, vaid kolmas kontinent, "omaette maailm", mis paikneb Euroopa ida- ja Aasia põhjaosas:

Vanasti Vene Impeeriumiks kutsutud, nüüd NSVLiks nimetatud riigi rahvuslik substraat saab olla üksnes see rahvaste kogum, mis seda riiki asustab ja mida vaadeldakse erilise, paljudest rahvastest koosneva rahvusena (*mnogonarodnaja natsija*), millel just niisugusena on oma rahvuslus. Me nimetame seda rahvust euraasia rahvuseks, selle territooriumi Euraasiaks ning selle rahvuslust eurasianismiks (Trubetzkoy 1927: 28).

Kõik selle voolu emigrantidest poolehoidjad olid omaks võtnud arusaama, et Venemaa ei ole Euroopa osa, et Venemaal on "omaette" tsivilisatsioon, mida läänemeelne ainuvalitsuslik režiim oli 200 aastat maha salanud. Nende arvates on bolševistliku revolutsiooni juurde kuuluvate, Läänest ülevõetud ateistliku kommunismi ideede taga hoopis vene masside alateadlik mäss euroopastunud, seega kultuurilt võõra klassi võimutsemise vastu. Erinevalt slavofiilidest ei tunnistanud nad mingisugust seost Venemaa ja läänestunud katoliiklike lääneslaavlaste vahel, vaid seadsid esiplaanile Venemaa kultuurilised, etnograafilised ja geograafilised sidemed lähimate idanaabritega. Trubetzkoy kulturoloogilisi töid ei ole tõlgitud prantsuse keelde ja sellepärast tuntakse neid prantsuskeelses maailmas halvasti. Ometi on need tööd olulised, et heita valgust tema strukturalismi mõningatele iseärasustele, "vanale hegeliaanlikule põhjale": sellest on kõnelnud Mounin (1972: 101), kes tunnistas oma nõutust Jakobsoni mõningate formuleeringute puhul Trubetzkoy kohta, ent ilmselt olid tema käsutuses tol ajal vaid üksikud eluloolised andmed, avaldatud Trubetzkoy teose *Fonoloogia põhijooned* ees (prantsuskeelses

väljaandes; Trubetzkoy kirjavahetus tervikuna avaldati alles aastal 1975, vrd L. N.).¹

Veider, kuid Trubetzkoy ei teinud Euraasiast kui niisugusest mitte kunagi oma puhtalt keeleteaduslike uurimistööde objekti (välja arvatud üks üpris kõrvaline märkus käänamise geograafia kohta Jakobson 1931 lisas, vrd Jakobson 1971: 196), samal ajal kui Jakobson kulutas peaaegu kogu 1931. aasta Euraasia keelelise olemasolu idee levitamisele (Jakobson 1931a, 1931b, 1931c, 1931d, 1938; nimetatud idee võttis ta elu lõpul üles peatükis "Ruumitegur" oma *Dialoogides* K. Pomorskaga).

1. Keeled, täiuslikud oma rohkuses

1.1. Paabeli õnnistus

1923. aastal avaldab Trubetzkoy Euraasia-liikumise ajakirjas *Evrazijskij vremennik* artikli keelte rohkusest: "Paabeli torn ja keelte segamine", milles esitab Paabeli torni müüdile uue interpretatsiooni. Kui töö ongi Jumala poolt inimeste peale pandud karistus, siis keelte rohkus ei ole tema arvates seotud mitte mingisuguse kannatamisega; keelte killustatuse seadus, mis peab kestma igavesti, on hoopis kultuuride õitsengu garantii (lk 108). Kui kasutada prantsuse keelest pärinevat terminoloogiat, siis võiks öelda, et Trubetzkoy arvates ei seganud Jumal ära inimeste keelepruuki (*langage*), vaid suurendas keelte (*langues*)* arvu.

¹Ometi oli sel ajal (1972) juba kättesaadav Böss'i vägagi hariv monograafia (1961) Euraasia liikumise kohta. Selleteemalised prantsuskeelsed publikatsioonid koonduvad kolmekümnendatesse aastatesse (peamiselt *École des langues orientales*'i ajakirja *Le Monde slave*, kuid mitte kunagi *Revue des études slaves*'i), seejärel lakkavad üldse. Hoopis hiljem hakkavad uurijad taas seoses Trubetzkoyga eurasianismi mainima (Viel 1984; Nivat 1988; Adamski 1992). Enamik Trubetzkoy tekste, mis ei käsitle keeleteadust, anti hiljaegu taas välja venekeelses väljaandes *Vestnik MGU* ning nüüd on kõik need hästi kättesaadavad ingliskeelses tõlkes (Lieberman 1991).

*Nii on neid termineid kasutanud Ferdinand de Saussure (*Cours de linguistique générale*, 1916). Toim.

Torni ehitada soovinud inimeste ühesugune, ülemaailmne, rahvuslike erinevusteta kultuur on tõepoolest “unilateraalne”. Niisugune kultuur on võimeline märkimisväärseks teaduslikuks ja tehniliseks arenguks, ent seda iseloomustab “vaimne tühjus ja moraalne vaesus” (*ibid.*: 109). Ülemaailmne kultuur suudab koondada vaid “kõikidele inimestele omaseid psüühilisi elemente”, mis võivad käia üksnes loogika ja aineliste vajaduste kohta (*ibid.*: 111). Sellepärast jäävad “homogeenses ülemaailmses kultuuris loogika, ratsionalistlik teadus ja materiaalne tehnika alati domineerima religiooni, eetika ja esteetika üle” (*ibid.*: 111). Niisiis loogika ja materiaalne tehnika ilma vaimujuuretiseta takistavad enese tunnetamist. Ainult “rahvuslikult piiritletud” kultuur võimaldab areneda “iga rahva spetsiifilistel moraalsel ja vaimsetel joontel” (*ibid.*: 111).

Niisugune ülemaailmsest kultuurist keeldumine ja eraldatud, ainsana inimestele harmoonilist individuaalset arengut tagada suutvate kultuuride ehk “suletud ajaloolis-kultuuriliste tüüpide” otsimine oli Trubetzkoy kulturooloogiliste kirjutiste püsielement. Juba esimeses rahvusluse-alases kirjutises rõhutas ta tõsiasjana, et igal rahval peab olema teistest erinev kultuur (Trubetzkoy 1921: 78).

Väites, et kultuuride suletus on eluline paratamatus, kuulutab Trubetzkoy äärmuslikku relativismi:

Mis tahes väärtushinnang tuleb lõplikult puhtaks juurida etnoloogias ja kultuuriajalooost, nagu ka kõiksugu evolutsiooniteadustest, sest väärtushinnangud tuginevad alati egotsentrismile. Ei ole kõrgemat ega madalamat kultuuri. On vaid sarnased ja erinevad kultuurid (Trubetzkoy 1920: 42).

Niisugusel kontseptsioonil rajanebki suur metafoor, mille algus on saksa romantismis: rahvused on nagu inimisiksused. Just parallelism rahvus/üksikisik võimaldabki keelduda mis tahes ülemaailmsest kultuurist.

Seda silmas pidades ei saanudki eurasianistid² jutlustada mitte mingit vaimsete ja kultuuriliste väärtuste transplantatsiooni: Trubetzkoy ei tee ettepanekut õpetada õigeusk katoliiklastele,

²Me kasutame sõna *eurasianist* õpetuse pooldajate tähistamiseks ning sõna *euuraasianlane* Euraasia elanike tähistamiseks.

vaid väidab üksnes, et kristluse kahe suuna vastasseis on loomulik (ajalooline) ja lõplik (vähemasti kuni viimse kohtupäevani, vrd Trubetzkoy 1923a). Just sel põhjusel — erinevalt XIX sajandi slavofiilidest — ei olnud eurasianistidel nõudlusi Konstantinopolile: igaüks jäägu oma koju ja õppigu tundma iseennast.

Süsteemide suletuse mõiste ümber sõlmubki Trubetzkoy töö mõlemat aspekti ühendav side. Boris Gasparov,* üks nendest, kes kõige rohkem on arendanud ideed, et need kaks aspekti moodustavad terviku, arvab, et eri kultuurisüsteemide tõlkimata printsiip on kogu Trubetzkoy teadusliku loomingu, sealhulgas *Fonoloogia põhihoonte*, valitsev karakteristik. Gasparov rõhutab erinevate fonoloogiliste süsteemide sobitamata ideed: selle kohaselt katavad isegi ilmselt sarnased häälikud ja häälikumuutused eri keeltes tegelikult erinevaid nähtusi. Viimaste võrreldamata on põhjustanud erinevus süsteemsetes suhetes, mille sees nähtused eksisteerivad ja arenevad. Ta meenutab ka “fonoloogilise sõela” (*das phonologische Sieb*) metafoori, emakeele eristavate hoonte võrku, mida läbides jõuavad mõne teise keele häälikud kuulajani paratamatult moonutatuna (vrd *Fonoloogia põhihooned*, lk 54–56; 66–68), illustreerides arusaama, et kõik süsteemid on loomult suletud ja kõik süsteemivälised lähenemised on fundamentaalselt ebaadekvaatsed (Gasparov 1987: 57).³

1. 2. Struktuur või “orgaaniline totaalsus”

... struktuur (veel hiljuti pani see sõna hambaid kiristama: selles nähti abstraherimise tippu).

Roland Barthes, “Ühe armukõne katked”**

* Boris Gasparov oli 1960.–1970. aastatel Tartu ülikooli vene keele kateedri õppejõud, 1980. aastal emigreerus Ameerika Ühendriikidesse. Praegu töötab Columbia Ülikoolis slaavi keelte professorina. *Tlk.*

³ Samast ajastust leiame püüdu vältida foneemide ja kultuurimõistete kandumist ühest süsteemist teise Polivanovil (1927).

** Orig.: Fragments d'un discours amoureux. *Tlk.*

1. 2. 1. Eneseküllaste entiteetide nimetus

Trubetzkoy ei kõnele kollektiivsetest entiteetidest mitte kunagi ühiskonna terminites, ta kõneleb rahvastest, rahvustest, etnostest (*plemj*a). Fundamentaalne kategooria on totaalsus. Seega on rahvas “psühholoogiline tervik, kollektiivne isik” (1921: 74), “sotsiaalne organism” (1923a: 108), “sotsiaalne totaalsus” (*ibid.*: 110), “sotsiokultuuriline organism” (*ibid.*: 110). “Totaalsus” ja “organism” on antud tekstikogumis sünonüümsed ja teineteisega asendatavad, mõnikord täiendab neid omadussõna “loomulik”³ (“loomulik orgaaniline ühtsus”, *ibid.*: 119). Totaalsust nähakse sageli “ühtsusena” — 1925. aasta artiklis “Rahvuslik totaalsus” on ka “rahvuslik ühtsus” (1925: 72, 73). Sellegipoolest tuleb nüüd teha üks oluline täpsustus. Euraasia on “rahvus”, tehtud väiksematest entiteetidest — rahvastest ehk “etnilistest ühtsustest” (1927: 28), millest igapähele on oma alljaotused. Seega Trubetzkoy arvates on üksikisiku kuulumisel mingisse kollektiivsesse entiteeti varieeruv ulatus, nii nagu mingi rahva kuulumiselgi mingisse rahvaste ja kultuuride kogumisse.

Kuid liikugu mingi kollektiivse entiteedi raamistumine teise sisse missugust astmestikku pidi tahes, igal juhul on tegemist eneseküllaste entiteetide rohkusega. Eneseküllased kogumid võivad asuda vahetult üksteise kõrval või üks teise sees, kuid nad ei tungi kunagi üksteise sisse ega toimu ka osalist kattumist. Iga niisuguse eneseküllase kultuuri või keelelise süsteemi sees toimub kommunikatsioon, kus midagi ihaldada ega puudu ei ole, ilma polüfoonia ja konfliktita. Mõistagi on Trubetzkoyl inimkond jagatud, kuid iga jagamisega tekki ühtsus on eneseküllane ning *harmooniline*.⁴

³ *Naturel* — hästituntud ja igavene tõlkeprobleem: kas *loomulik* või *looduslik*? Tlk.

⁴ Trubetzkoy ei ole ainus, kes interpreteeris Paabelit kui mis tahes ühiskonna võimalikkuse seadust. J.-C. Milner märgib, et Paabeli müüt “ühendab keele võimalikkuse võimalikkusega jagada määratlematut ja summeerimatut” (Milner 1978: 29), F. Flahaut tuletab meelde, et “Paabeli torni ehitamise poolelijäämine ei ole inimolemise allakäik. Vastupidi, see on seadus, millega loodi kõnetegevus” (Flahaut 1984: 150). Lõpuks, A. Jacobi arvates “inimese kultuuriline pluralism ei kohusta Paabelit interpreteerima languse, vaid olemusliku määratusena” (Jacob

Erinevalt Bahtini maailmast peegeldab Trubetzkoy maailm teistsugususe väljaspooldsusse tagasi. Mitte mingisugune osmoos ega üksteise sisse tungimine, mitte mingisugune hübriidsus ega heterogeensus ei ole võimalik — teisel ei ole kohta orgaanilise tootaalsuse sees (kui see ei toimu vägivaldse sissetungimise, kultuurilise “imperialismina”), sest inimese peaülesanne on tunnetada oma “tõelist loomust” oma kultuuri sees. Teostunud subjekt on Trubetzkoyl eneseküllane subjekt, kuna jagatud subjekt saab olla vaid indiviid, kes oma grupi sees ei ole veel oma tõelist isiksust leidnud.

Siinkohal tuleb meenutada, et nii nagu kõik eurasianistid, tundis ka Trubetzkoy demokraatia kui abstraktse, “mitteorgaanilise” printsiibi vastu üksnes põlgust. Ta võitles “ideokraatse” riigi eest ainupartei juhtimisel: too koosneks moraalselt kõrgematest olevustest, kes esindavadki “ideed”. Valitsus peaks olema “demootiline”, see tähendab rahva täieliku toetusega, ning tegutsema rahva huvides, kuid mitte demokraatlik, sest demokraatia ei ole midagi muud kui individuaalsete tahtmistega vaevu varjatud anarhia. Iseäranis niisugused “kontrollimatud” tegurid nagu trükivabadus või erakapital tuleks täielikult ära keelata (on ju liberalism ja demokraatia “ideokraatia kurjemad vaenlased”). Majandus peaks funktsioneerima täiuslikus “autarkias” (1935). Ja kui Trubetzkoy mõistiski karmilt hukka oma ajastu “ideokraatilised riigid” (NSVL õpetas ateismi, fašistlikud maad ei olnud loobunud kolonialismist), siis ometi tunnustas ta nende edemust tee rajamisel tulevikus vältimatult saabuva “tõelise ideokraatia” poole. Bahtin oleks siin näinud “autoritaarset kõnet”...

1. 2. 2. *Rahvaste psühholoogia*

Giulio Lepschy (1976: 69) on rõhutanud “antipsühholoogismi”, mis iseloomustab Praha kooli funktsionalismi, tuues näiteks Trubetzkoy (*Foneetika põhijooned*, lk 42). Ometi on psühholoogial tema töödes tähtis koht. Trubetzkoy jaoks eksisteerib “elav side kultuuri ja seda moodustavate inimeste psüühika vahel” (1921:

1976: 86). Kuid nendes müüdi-lugemites Trubetzkoy interpretatsiooni kaja nägemine oleks ikkagi õngeminek.

81).⁵ Nõnda on ukrainlastel (keda siin kutsutakse “lõunavenelasteks”) rahvuslik iseloomus “retooriline paatos”, mida põhjavenelastel ei ole (1927: 76). Kesk-Aasia turgikeelsetel on omadusi, mis Trubetzkoyale väga meeldivad:

Tüüpilisele turgile ei meeldi teha endale tüli peensuste ja keeruliste üksikasjadega. Ta eelistab kasutada olemuslikke pilte, mida on hõlbus mõista, ning rühmitada neid pilte lihtsate ja selgete skeemide järgi [---]. Turgi kujutlusvõime ei ole ei vaene ega arg, tal on julget haaret, ent see laiahaardelisus on rudimentaarne: kujutluse jõud ei ole suunatud üksikasjade sättimisele ega kõiksugu üksikasjade kuhjamisele, vaid nii-öelda laiuti ja pikuti minemisele; pilt, mille joonistab see kujutlusvõime, ei ole maitseleagedalt kaunistatud värvide ja pooltoonide mitmekesisusega, see pilt on maalitud põhitoonides, julgete löökidega, mis mõnikord on kolossaalsed (1925, tsiteeritud Trubetzkoy 1927: 46–47 järgi).

On veel üks iseloomujoon, mis venelastel ja stepirahvastel on ühine: *udal* ‘uljus’: “tüüpiline stepi voores, millest saavad aru turgi rahvad, kuid mis romaani-germaani või (lääne-) slaavi rahvaste jaoks on mõistetamatu” (Trubetzkoy 1921a: 101).

See turgi rahvastele tüüpiliste “psühholoogiliste joonte” kogum on Trubetzkoy arvates täiuslikus kooskõlas turgi keelte struktuuriga, mille iseloomu ta “eranditult” imetles.⁶ Trubetzkoy võtab

⁵Meenutagem, et Jakobson pidas “rahvusliku karakteri” probleemi väga tähtsaks. Ta tunnistas 1931. aasta artiklis “Prantsusmaa-müüt Venemaal”, et rahvusliku karakteri uurimine on raske ülesanne, kuid ei sea mingil kombel kahtluse alla selle teaduslikku huvitavust: “Võõramaiste müütide võrdlev uurimine, mis käsitleb Prantsusmaad ja prantslaste ettekujutusi neist endist ja teistest rahvastest, visandaks tõepäraselt prantsluse teadusliku karakteroloogia alused” (Jakobson 1931, in. Jakobson 1986: 158).

Jällegi tekib kiusatus lugeda seda teksti Bourdieu’st või Barthes’ist lähtudes. Sellegipoolest tundub mulle, et selgema mõistmiseni jõutaks, kui mainitud teksti interpreteerimisel lähtutaks Jakobsoni enda ajastu ja talle intellektuaalselt kõige lähedasema isiku, Trubetzkoy tekstidest.

⁶Selles suhtes oli Trubetzkoy ise ajastu hõnguga täiuslikus kooskõlas. A. Meillet pühendas äärmiselt ülistava aruande Trubetzkoy kogumikule *Venelaste enesetunnetuse probleem*, milles on artikkel “Turaani element vene kultuuris”: “Etnilise psühholoogia peatükk on haarav ning

antud teema taas üles Haagi kongressil (Actes: 164–165), vt sel teemal tema kirja 22. 12. 1926.

Mulle on subjektiivsest ja intuiitivsest vaatevinklist täiesti selge, et tšehhi keele akustilise üldmulje ja tšehhi rahvusest inimese psüühilise (ja isegi psühhofüüsilise) kaju vahel (mida on hakatud nimetama "rahvuslikuks karakteriks") on olemas seda tüüpi sisemise vastavus (L. N.: 98).

1. 2. 3. *Romantism ja/või hegeliaanlus?*

Väga huvitavat ainet seda tüüpi mõtlemise ajaloo kohta Venemaal leiame Gasparovilt (1987) ja Holensteinilt (1984). Esmalt tuleb mainida interpretatsiooni, mis sai osaks Schellingi filosoofilisele süsteemile Venemaal 1820. aastate lõpul - 1830. aastate alguses ringis nimega *Ljubomudrō* (sõnasõnaline tõlge sõnast "filosoofid" 'tarkusearmastajad'). Ringi liikmed rõhutasid iga kultuurilise

pakub palju mõtlemisainet" (Meillet 1928: 51). Pariisi Lingvistikaseltsi järgmisel aastal toimunud koosoleku protokoll näitab, et Meillet tuleb Trubetzkoy idee juurde tagasi, kohandades seda oma peamisele hoolealusele — indoeuroopa natsioonile:

"Lähtudes vürst N. Trubetzkoy tähelepanekust, et turgi keele struktuuri ja turkide üldise mentaliteedi vahel on vastavus, teeb hr A. Meillet ettepaneku näha indoeuroopa keele väga ainulaadse struktuuri ja indoeuroopa mentaliteedi vahel samasugust vastavust. Indoeuroopa keel koosneb autonoomsetest sõnadest, selles on anomaaliaid palju, nii nagu turgi keeles on neid vähe; samas iseloomustab indoeuroopa vallutatavat aristokraatiat just lakkamatu püüd leida valdus, kus igal juhul oleks täielik iseseisvus, kus ta oleks tõeline isand. Niisugune mentaliteet on säilinud kreeklastele; sellepärast pakubki kreeka keel tohutul arvul anomaalseid vorme. Kreeka keeles on sõnal endiselt individuaalne iseloom. Kuid teiselt poolt jagunevad kõik need autonoomsed keelevormid selgelt määratletud täpsetesse kategooriatesse — nii nagu kreeka kirjandust ja kunsti iseloomustab joonte harmoonia ja selgus".

Hiljem on Meillet veel märkinud: "Balti ja slaavi keeled, mis on säilitanud eriti hästi indoeuroopa keele materiaalseid fakte, ei ole arenenud individualistliku tüübi järgi" (Meillet 1929: xvi j). Oleme paratamatult rabatud faktist, et Meillet tugineb Trubetzkoyele selleks, et tekitada diskursus, mis näib olevat vastupidine viimase vaadetega indoeuroopa keelele (vt allpool) ja "romaanide-germaanide" kultuurile.

“organismi” ühtsust ja purustamatuid sidemeid, mis ühendavad rahva elu aspekte ja selle ühtlaselt pidevat ja orgaanilist arengut. Nende arvates on iga kultuur unikaalne ja idiosünkraatiline tervik, selle osadel eraldi puudub tähendus ning need säilitavad oma “eluvõime” üksnes totaalsuse sees, järelikult ei tohi neid võõraste elementidega segada ega nakatada (vrd Gasparov 1987: 51).

Teiselt poolt on “orgaanilise totaalsuse” idee kategooria, mis vägagi meenutab Hegeli filosoofiat. Lisada võib ühe tema filosoofia fundamentaalse elemendi — mõtiskluse rahvaste ajaloost (mida aimas ette juba Herder), elavast sidemest üksikisiku ja linna *cit  * vahel, rahva vaimust, mõistetuna supraindividuaalsena. Hegeli arvates on iseendale taandatud üksikisik kõigest abstraktsioon: tõeline orgaaniline ühtsus on rahvas. Rahva vaim on reaalsus, mis on üksikisikust lõputult kõrgem, kuid see võimaldab üksikisikul ennast leida. Individualismi ja kosmopolitismi vahelt otsib Hegel konkreetset vaimu kui rahva vaimu. Inimkond teostub vaid erinevates rahvastes, millest igaüks väljendab selle universaalsust omal, ainulaadsel moel (vrd Hyppolite 1983).

Lõpuks tuleb Hegeli riigikontseptsiooni põhjal taas esile fundamentaalne opositsioon — opositsioon ühiskonna (*société*) ja kogukonna (*communaut  *) vahel. Ühiskonna moodustab üksikisikute ühendus, kes võtavad endale mingi erilise eesmärgi — inimeste koondamine ei ole eesmärk omaette. Seevastu kogukonnas on üksikisikute ühtsus esmane. Rahva vaim on pigem see, mis väljendab vaimset kogukonda, kui see, mis tuleneb kodanike lepingust (vrd Hyppolite 1983: 26).

Mounini intuitsioon osutub täpseks: niisamuti nagu Trubetzkoy arvates

kes tahes inimene saab täielikult omastada vaid seda, mille on loonud kultuur, millesse ta kuulub, ehk siis kultuurid, mis on sellele kultuurile lähedased (1923: 112),

nii ka Hegeli arvates saab üksikisik täielikult teostuda vaid osaledes selles, mis on temast kõrgem ning samal ajal väljendab teda — oma kultuuris, oma rahvas.

Näeme tasapisi tekkimas pilti, mis erineb oluliselt Lääne-Euroopa strukturalismi omast. See tähendab, et Praha ringi strukturalism, vähemasti “Praha venelaste” töödes, saab alguse hoopis teistsugusest mõisteloost.

Tõesti, see on totaalsuste ja looduslikkuse strukturalism, mis ei tule meeldegi, kui mõtteis on Lévi-Straussi või Barthes'i epistemoloogiline universum. Hoolimata heatahtlikest viidetest Sausure'ile ei ole *Fonoloogia põhihoontes* Trubetzkoy mitte mingil kombel tema tööde jätkaja: ta ei tundnud huvi ei ühikute negatiivse materiaalsuse ega väärtuse mõiste vastu. Siin satub kokku kaks tõepoolest väga erinevat strukturalismikontseptsiooni, millest üks seab esikohale suhte mõiste:

Kõikide humanitaarteaduste eesrindlike liikumiste üks peamisi tendentse on strukturalism, mis astub atomistlike hoiakute ja "holistlike" (esiletõusvate totaalsuste) seletuste asemele (Piaget 1970: 278);

ja teine lähtub totaalsusest:

Ta [Trubetzkoy] oli maailma totaliseeriva kontseptsiooni jaoks siimas valmis, kuid ta teostas end täielikult üksnes struktuuralses teaduses (Jakobson 1939, in. 1973: 298).

Nõnda ei ole eurasianistlikul mõtlejal Trubetzkoyl mängus mitte niivõrd objekt-foneemi definitsioon, kuivõrd kogukonna (kollektiivse entiteedi) ja selle piiride definitsioon ehk teisiti öeldult, antropoloogiline mudel. Struktuuri kontseptsioon sõltub viisist, kuidas kogukonda vaadelda: kas substantsiaalse totaalsusena või abstraktse suhtekogumina.

2. KEELTELIIDUD

2.1. Vikerkaare metafoor (kontiinum)

1923. aastal esitab Trubetzkoy "keelteliidu" (*jazōkovoï sojuz*, 1923: 116) ning 1928. aastal Haagi kongressil *Sprachbund*'i mõiste. On tõsi, et samal geograafilisel alal kontaktis olevate keelte sarnasuse idee oli õhus juba sajandi alguses (murdealade ähmaste piiridega tegelevate keeleteadlaste Ascoli, Baudouin de Courtenay, H. Schuchardti töedes).⁷ Just keelteliidu mõistes ongi seos

⁷Samuti tuleb rõhutada, et antud idee oli üks peamisi teese marrismil, mis postuleeris kõikide keelerühmade teisest, tuletatud iseloomu. Vrd lõiguga marristlikust teosest: "Turgi süsteemi keeltele [---] on sarnasusi

Trubetzkoy töö mõlema aspekti vahel kõige paremini tuntav: see lubab tal väita, et Euraasia territooriumil kõneldavad keeled moodustavad liidu; kuid just siin tekivad ka kõige suuremad raskused: kuidas sobitada arusaama, et midagi süstemaatilist "läheb" ühest keelest teise, arusaamaga, et mis tahes süsteem saabki olla üksnes suletud?

Nägime, et üksteisesse sobitumise printsiip toob kaasa võimaluse, et üks rahvas astub koos teiste rahvastega kõrgemasse aglomeratsiooni. Ent Trubetzkoy võtab üle dialektoloogias kasutatavad kontiinumi ideed (vrd Gaston Paris):

Keel on katkematu ahel murrakutest, mis pidevalt ja tajumatult üksteiseks muunduvad (1923: 115)

Kõik maailma keeled moodustavad pideva ja ühtlase võrgu lülidest, mis ühest teiseks lähevad — nagu vikerkaares. Ja just keelelise vikerkaare ühtlase pidevuse ning ühelt segmendilt teisele ülemineku progresseeruva iseloomu tõttu kujunebki maa peal kõneldavate keelte üldine süsteem (hoolimata nende mitmekesisusest) — kasvõi puhtalt kontseptuaalsenagi — kui üksainus totaalsus. Nõnda ei tekita keelte osakesteks jagunemise seadus anarhilist laialipillatust, vaid harmoonilise süsteemi, milles iga, ka kõige väiksem osa säilib oma võrratu ja selgelt väljendatud individuaalsuse ning milles totaalsuse ühtsus ei ole saavutatud osade depersonaliseerimise, vaid keelte vikerkaare ühtlase pidevusega (*ibid.*: 117).

Ometi — ning see on äärmiselt tähtis — ei ole niisugune ühtlane ja pidev üleminek rangelt lineaarne, sest naaberkultuurid *resp.* naaberkeeled lähenevad üksteisele sarnasuste kaudu, moodustades "ajaloolis-kultuurilisi geograafilisi tsoone". Niisuguste tsoonide vahel (nt Aasias: muhameedlik, Hindustani, Vaikse Ookeani, Hiina, stepi-, Arktika jne tsoon) on vahe- ehk segatsoonid. Mis keeltesse puutub, siis mainib ta Altai-Uurali ja Balkani ühendusi näidetena geneetilise suguluseta keelte konvergenstis mingis geograafilises ja ajaloolis-kultuurilises tsoonis. Ta läheb isegi nii kaugele, et eitab täielikult indoeuroopa algkeele olemasolu, nähes indoeuroopa keeltes keelte liitu (keel võib muu-

leksikas ja morfoloogias. Sellest ei tohi järeldada, et need keeled on ühise algupäraga, üks loomulik "perekond". Vastupidi, nende keelte lähedus on ajaloolise arengu tulemus" (Borovkov 1935: 13, tsiteeritud Alpatov 1991: 132 järgi).

tuda indoeuroopa keeleks või lakata olemast indoeuroopa keel: vrd 1939).⁸

2.2. Vastavuste teooria (diskontiinum)

Euraasiat iseloomustab kogum spetsiifilisi karakteristikuid, mis on seotud maapinna, floora ja kliimaga; see on tüüpiline “paljude spetsiifiliste joontega” territoorium, eraldi geograafiline maailm, originaalne totaalsus. Niisuguste järeldesteni on jõudnud viimaste kümnendite vene geograafiateadus ning kokkuvõtlikult leiame väga terase käsitluse neist P. N. Savitski tööst (Jakobson 1931a, in. Jakobson 1971: 146).

Niisiis seostasid Jakobson ja Trubetzkoy keele tüüpi seda kõneleva rahva psühholoogiaga.⁹ See tähendab, et nende jaoks, nagu ütles tabavalt Jakobsoni kohta Jean-Claude Milner, “kui kõik on vastavuses keeles, siis sellepärast, et kõik asjad on omavahel vastavuses” (1982: 334).

Jakobsoni jaoks on “eri sfääridesse kuuluvate nähtuste vahelise tiheda sideme, mida korraldab teatud seaduspärasus”, esiletõstmine (Jakobson 1931a, in. Jakobson 1971: 146) tõepoolest vene teaduse epistemoloogiline saavutus. Tegu on isegi teaduse fundamentaalse ülesandega — “tuvastada eriplaaniiliste nähtuste vastavus, avastada nende suhete harmooniline organiseeritus” (*ibid.*). Antud juhul Jakobson ja Trubetzkoy ei piirdu vastavusega keel/kultuur: nad panevad nii esimese kui teise vastavusse mingi territooriumiga, selle ilmastiku, pinnase ja geograafiaga.

(Järgneb)

⁸Kui mitte kooskõlapunkti marrismiga, siis vähemalt sama ajastu hõngu heiaastust tohib siin näha ometi.

⁹Silmatorikavalt samal ajal “Sapir-Whorfi hüpoteesiga” ameerika etnoloogias ja marristlike keele ja mõtlemise seotuse hüpoteesidega NSV Liidus.

ARHIIVIMATERJALID NIKOLAI I AJASTU VANAUSULISTE KOHTA EESTI AJALOOARHIIVIS

Galina Ponomarjova

Tõlkinud Jaan Isotamm

Eesti Ajalooarhiivis Tartus säilitatakse materjale Eesti vanausuliste ajaloost kuni 1917. aastani. Varem pole uurijad neid peaaegu üldse kasutanud. Osa materjali on läbi vaadanud Jelizaveta Richter, kogudes ainestikku oma raamatu *Peipsi läänekalda vene elanikkond* jaoks, mõnede säilikutega on tutvunud Puškini maja (IRLI) teadur G. Markelov. Eriti palju toimikuid kuulub Nikolai I aega (1825–1855), mil vanausulisi iseäranis jõudsalt taga kiusati. Vanausuliste ajaloo uurija F. Melnikovi sõnutsi “kuulub see tsaar vanausuliste ajalukku iidsete õigeusuliste kristlaste julma ja taltsutamatu tagakiusajana” (Melnikov 1999: 167). Uurija V. Bontš-Brujevitši andmeil anti Nikolai I 30-aastase valitsemisaja jooksul *Raskolnikute kohta antud määruste kogumiku* (1875) põhjal 495 määrust vanausuliste vastu, kuna näiteks Aleksander I 24-aastase valitsemisaja vältel anti vaid 59 seesugust määrust. Nikolai ajal vaadati kõik vanausuliste süüasjad läbi väljaspool järjekorda ning need olid niihästi kuberneride kui siseministeeriumi erilise kontrolli all.

Peaaegu kõigil materjalidel on pealdis “salajane”. Läänemere- maade kindralkuberner krahv Suvorov kirjutas 1851. a Eestimaa kubernerile: “Raskolnikute toimikuid tuleb nende koostamise ajal

Tõlgitud venekeelsest käsikirjast.

ning kuni lõpetamiseni hoida saladuses.” (Eesti Ajalooarhiiv = EAA, f 29, n 7, s 432.)

Sõna “vanausuline” ennast oli keelatud kasutada. 1843. a märtsis tegi siseminister märkuse Eestimaa tsiviilkubernerile selle eest, et tolle esitatud aruandes oli vanausuliste palvemaju nimetatud kirikuteks. “Pidades silmas, et KÕRGEIMAL käsul olen mina oma tsirkulaariga möödunud aasta 9. novembrist kirjutanud ette kõigile kubermangude ülematele ja seal hulgas ka teile, armuline härra, et skismaatikute palvemaju mitte mingil juhul ei nimetataks kirikuteks, vaid üksnes palvemajadeks ja kabeliteks, pean ma vajalikuks märkida, et pärast seda pole enam kohane kasutada skismaatikute kirikute nimetusi.” (EAA, f 29, n 7, s 119a.) Samasuguse märkuse tegi siseminister Eestimaa tsiviilkubernerile ka neli aastat hiljem, 1847. a jaanuaris: “Nähes Teie Ekstsellentsi esitatud aruandes sündmuste kohta Eestimaa kubermangus möödunud detsembri esimese poole jooksul, et linna kasarmute läheduses asuvat skismaatikute kalmistut on nimetatud **vanausuliste** kalmistuks, kinnitan teile, et tulevikus ei tohi mitte mingil juhul skismaatikuid nimetada vanausulisteks.” (EAA, f 29, n 7, s 325.)

Ametlikes dokumentides kirjutati koguni sõna “raskolniklus” (mis oli vanausulistele solvav) väikese algustähega, kuna sõnade “õigeusk” ja “ainuusk”^{*} kirjutamisel kasutati alati suurt algustähte.

J. Richteri raamatus *Peipsi läänekalda vene elanikkond* antakse põhjalik ülevaade vanausuliste elust Lõuna-Eestis, ent see ei puuduta Põhja-Eestit, mis kuulus tollal Eestimaa kubermangu. Eestimaa kubermangu aruannete põhjal saab üldise pildi vanausuliste elust Põhja-Eestis.

Rakveres oli vanausulisi kõigest mõni inimene. 1837. a oli neid viis. Aruandes on neid kirjeldatud “preestreid mitte tunnistavate skismaatikutena kaupmeeste hulgas, kes kummardavad ikoone” (EAA, f 29, n 7, s 119a).

^{*} Ainausulisteks nimetati Tsaari-Venemaal neid vanausulisi, kelle preestreid pühitsesid ametisse õigeusu piiskopid, kuid riitus toimus vanausu kommete kohaselt. *Tlk.*

Väike hulk vanausulisi elas Virumaal Alajõel ja Uuskülas. 1837. a oli neid 56. (EAA, f 29, n 7, s 119a.)

Rakvere oli vanausuliste õpetajate väljasaatmise kohaks. Näiteks saadeti 1849. a Tartumaa Kolkja küla vanausuliste õpetaja Pjotr Saveljev Rakverre ja allutati politsei järelevalvele ning uurimisele (EAA, f 29, n 7, s 365).

Tallinna vanausulised olid pomoorid. 1832. a andmeil oli neid 152 inimest (70 meest ja 82 naist; EAA, f 29, n 7, s 119a). Vanausuliste hulk Tallinnas vähenes pidevalt. 1853. a elas linnas vaid 36 vanausulist. Kindralkuberner Suvorov pöördus 1853. a Eestimaa kubeneri poole küsimusega: "Kas ei paista kohalike olude põhjal võimalust võtta midagi ette skismaatikuks täielikuks hävitamiseks mainitud linnas?" (EAA, f 29, n 7, s 460.)

Tallinnas olid vanausuliste palvemaja, väike vaestemaja ning kalmistu. Palvemaja oli ehitatud 1807. a (EAA, f 29, n 7, s 370), see oli vana, asus eeslinna ääres ning teda polnud kunagi suletud, sest tollal kehtiva seaduse järgi enne 1826. aastat ehitatud palvemaju ei suletud. Õpetajaks oli Peterburi linnakodanik Jefim Fatejev (Fotejev), kes töötas palvemaja valvurina. Tallinna politseivalitsuse 1850. a 19. aprilli raportis Eestimaa tsiviilkubernerile teatatakse, et "ta elab Tallinnas juba 70 aastat, kauplemisega tegelemise lõpetas 1825. aastal ning sellest ajast peale on siinsete skismaatikute õpetaja ja palvemaja ülevaataja" (EAA, f 29, n 7, s 370). 1850. aastast peale oli Fatejev politsei salajase järelevalve all (EAA, f 29, n 7, s 370).

Fatejevi järglaseks sai Aunuse linnakodanik Semjon Kuznetsov, kes oli samuti palvemaja valvur. Tallinna politseivalitsuse raportist Eestimaa tsiviilkubernerile selgub, et "Aunuse linna kodaniku skismaatik Semjon Jakovi poeg Kuznetsovi käitumine on hea, ta kuulub siinsesse preestrite skismaatikute sekki, elab Tallinnas juba 65 aastat, teenib ülalpidamist lehmade pidamise ja piima müümisega" (EAA, f 29, n 7, s 370).

Nii nagu palvemajagi 1807. a ehitatud vaestemaja oli päris väikene. Näiteks 1853. a elas seal kõigest kaks naist: lesknaine Vassilissa Fedotova (72-aastane) ja neitsi Avdotja Jakovleva (46-aastane) (EAA, f 29, n 7, s 460). Vaestemaja peeti ülal kohalike

vanausuliste kaupmeeste Artemi Mihhejevi ja Moissei Proklovi kulul (EAA, f 29, n 7, s 370).

Nikolai ajal pidas politsei silmas vanausuliste õpetajaid. Siseminister pöördus Läänemeremaade kindralkuberneri poole 31. detsembril 1849 korraldusega, et "kohalik politsei jälgiks nimetatud skismaatlike õpetajate tegevust kõige karmimalt, selleks et need inimesed ei lubaks endale nende hoolde jäetud palvemajades pidada mingeid raamatuid vaimulike talituste kohta ning et neil poleks mingeid sümboolsete kujutuste ja ametlike kirjadega pitsateid, tehes nimetatud politseile alaliseks kohustuseks, et nad mitte mingil juhul ei julgeks edaspidi kinnitada skismaatikute koostatud tunnistusi ükskõik milliste vaimulike talituste kohta vastupidise eest seadusliku vastutuse ähvardusel, ent skismaatik, kes esitab politseile kontrollimiseks säärase seadusvastase dokumendi, samuti seesuguse dokumendi väljaandja, tuleb viivitamatult anda kohtu alla, et teda koheldaks seaduste kogu rangusega kui avaliku korra rikkujat" (EAA, f 29, n 7, s 398).

Õpetajaid saadeti Nikolai ajal sageli välja. 1849. a saadeti Tartust Rakverre politsei järelevalve alla sealne õpetaja Nikolai Mošarov. Kui tal oli vaja 1850. a sõita Tartusse võlgu sisse nõudma, siis lubati tal minna vaid 28 päevaks. Teel pidi teda saatma "kõige usaldusväärsema käitumisega politseiteener, kelle ülalpidamine peab toimuma Mošarovi enda kulul" (EAA, f 29, n 7, s 404). Peale selle nõudis krahv Suvorov, et "Tartus pandaks ta kohaliku politsei range järelevalve alla tema kahjulike suhete ärahoidmiseks sealsete skismaatikutega, kelle õpetajaks ta enne oli" (EAA, f 29, n 7, s 404). Alles 1857. a, juba Aleksander II valitsusajal, lubati Mošarovil naasta Tartusse, sest "kogu Rakveres elamise aja jooksul käitus ta eeskujulikult, oli alati rahuarmastava iseloomu ja kõlbelise mõtteviisiga, samuti ei saanud kunagi korda laitusväärseid tegusid, andmata vähimatki põhjust rahulolematuseks" (EAA, f 29, n 7, s 404).

Ei represseeritud mitte üksnes õpetajaid, vaid ka palvemaju. J. Richter kirjutab oma raamatus *Peipsi läänekalda vene elanikkond* sellest, et 1840. aastate keskpaigaks olid Tartu maakonnas peaaegu kõik palvemajad suletud. "Kogu Liivimaa kubermangu jäi vaid kaks palvemaja — Riias ja Kasepää külas." (Richter 1976: 242.)

Palvemajade sulgemisest Nikolai ajal on kirjutatud võrdlemisi palju. Vähem on teada see asjaolu, et palvemajades ei ärritanud ametnikke mitte ainult kaheksaharulised ristid ja ikoonid, vaid ka altarid. 1836. a anti salajane tsirkulaar "Talutarede vanausulise palvemajadeks muutmise ning nendesse altariite püstitamise keelamisest". Siseminister kirjutas Eestimaa tsiviilkubernerile: "ARMULINE KEISRIHÄRRA suvatses KÕRGEIMAL käsul antud Keiserliku Ministrite Komitee seadlusega, mis on koostatud minu ettepaneku tulemusel Permi kubermangu Šartaše külas elava linnakodaniku Šapotšnikovi majja rajatud skismaatikute kabeli kohta, k.a 28. aprillil käskida kõigi kubermangude ülematel hooletseda selle eest, et edaspidi talupoegade taresid ei muudetaks avalikeks palvemajadeks ning et üleüldse tulevikus ei püstitataks kabelitesse õigeusu kirikute päralt olevaid altareid; selle seadluse rikkujaid aga kohelda seaduste kohaselt, kuid nii, et siiski ei hävitataks altareid, mis on juba varem püstitatud kabelitesse, mille olemasolu on seaduste põhjal lubatud. Selle kohta anda teada niihästi Pühima Sinodi ülemprokurörile sellekohaste korralduste parandamiseks kui ka vaimulikele asutustele." (EAA, f 29, n 7, s 199.)

1840. a keelati kellade helistamine. 10. detsembril 1840 saadeti Eestimaa tsiviilkubernerile salajane ettekirjutus: "Siseministri kantseleil on au selle ministeeriumi valitseja käsul saata käesolevaga järgnevak täitmiseks Tema Hiilguse ettekirjutuse eksemplar nr 6, 6444 7. detsembrist 1840 KÕRGEIMA käsu selgitusega skismaatikute kabelites kellade helistamise keelamisest." (EAA, f 29, n 7, s 185.) Kabelitest mahavõetud kellad anti üle õigeusuliste ja ainuusuliste kirikutele.

Vanausuliste õpetajate sõlmitud abielusid ei tunnistatud. Säärast abielu nimetati "kõlvatuks sidemeks". Baltimaade kuberner krahv Suvorov teatas 26. juunil 1848 oma kirjas Eestimaa tsiviilkubernerile: "Siseminister teatas Läänemeremaade Peavalitsuses tekkinud küsimuse lahendamiseks — kuidas toimida skismaatikutele nende õpetajate poolt antud abielutunnistustega enne 1838. a 9. aprilli Kõrgeima käsu tulekut —, et säärased skismaatikute esitatud aktid tuleb seadusevastastena hävitada." (EAA, f 29, n 7, s 368.)

Eriti kiusasid ametnikud taga õpetajate sõlmitud abielusid vanausuliste ja õigeusklike vahel. 1849. a peeti Tallinnas kinni õigeusklik Marja Petrova koos alaealise lapsega, kes palus almust, ilma et tal oleks olnud kirjalikku luba. Korraldati juurdlus. Selgus, et ta on kõlvatus sidemes skismaatik Agap Vassiljeviga. Nende lastest oli osa ristitud õigeusklikeks, osa skismaatikuteks. "Juurdluse toimumise käigus ühines Agap Vassiljev õigeusuga." (EAA, f 29, n 7, s 387.) Pärast seda — tuleb eeldada, et mitte ilma võimude surveta — avaldas ta "soovi lasta end laulatada Marja Petrovaga õigeusu kiriku kombe kohaselt ning nende poeg ühendada püha usuga." Krahv Suvorov palus Eestimaa kubermangu ülemat jälgida, et "Agap Vassiljev täidaks oma soovi ja lubaduse astuda seaduslikku abiellu nimetatud naisterahvaga." Suvorov arvas, et pärast seda võib juurdlust pidada lõpetatuks.

Keelatud polnud mitte ainult vanausuliste abielud, keelati ka vanausuliste matmine nende kommete kohaselt. Siseministri ringkirjas 1843. a 26. oktoobrist on arvatud ketserluse avalike ilmingute hulka skismaatikute matmisel "surnukeha saatmine kalmistule inimeste poolt mungarüüdes ja -peakatetes või mingis muus erilises riietuses, samuti avalik laulmine ning üldse igasugune tegevus, mis annab põhjust mingiks kiusatuseks õigeusklikele." (EAA, f 29, n 29, s 7.)

1839. a soovitas siseministeerium Eestimaa kuberneril lubada matmist vanausuliste vanadele kalmistutele, kuid uusi surnuaedu mitte asutada (EAA, f 29, n 7, s 185).

Vanausulistel oli keelatud elada ebaõigete ja aegunud passidega või täiesti ilma passita (EAA, f 29, n 7, s 441). Vanausulise surma puhul ei tohtinud tema passi kirjutatud lapsi kanda üle nende ema passi (EAA, f 29, n 7, s 441). Naisel, keda nimetati "vallaliseks elukaaslaseks", polnud õigust olla passi kantud koos oma perekonnaga ja tal pidi olema omaette pass.

Vahel jälitasid ametnikud raskolnikuid nii agaralt, et see tõi kaasa traagilisi tagajärgi. 1843. a novembris teeb siseminister märkuse Eestimaa tsiviilkubernerile: "Valitsev Senat on saanud teada, et usuvastaste tegude põhjal korraldatud juurdluse käigus kutsuti kreisikohtu ette manitsemise jaoks õigeusku pöördumise otstarbel skismaatikud, kellest üks soldatinaine koos oma kantonistist pojaga paadunud eksiteel olemise ja fanatismi tõttu haa-

vasid ennast elu lõpetamise sihiga, mille järel see soldatinaine tõepoolest suri, kusjuures selgus, et neid inimesi, kes ammusest ajast peale olid skismaatikud, ei süüdistatud mitte mingite seadusega keelatud tegude sooritamises oma ketserluse põhjal ning seetõttu polnud neid põhjust ka karistada.” (EAA, f 29, n 7, s 119.)

Vanausulistel oli keelatud absoluutselt kõik: astuda ikoonimaalijate tsunfti (1845. a määrus), olla hooldajad ja koguni paluda armuandi (EAA, f 29, n 7, s 2971).

Rahakatel vanausulistel kaupmeestel oli oma usukaaslaste hulgas suur mõju, nad aitasid kaasa vanaaegse usu säilimisele, varjasid põgenikke, andsid altkäemaksu politseinikele, mistõttu ametnikud püüdsid igati tõkestada uute vanausuliste pääsu kaupmeeskonda. 1855. a jaanuaris kirjutas krahv Suvorov Eestimaa kubernerile: “Mul on au alandlikult paluda, et Teie Ekstsellents teataks Eestimaa kubermangu linnaülemustele juhisena ning täitmiseks, et kaupmeheseisusest ja ajutise õiguse alusel kauplevatelt skismaatikutelt ei tohi võtta vastu tõendeid nende käe all kaubandust õppinud isikute kohta, kes olid nende teenistuses või kuulusid nende perekondadesse, sest 1847. a 25. oktoobri Kõigekõrgema käsu kohaselt on skismaatikud üldse tunnistatud isikuteks, kellel on olemas “selged ja ilmsed pahed” ning nad on seetõttu kõrvaldatud ametikohtadelt, millega on seotud usaldus, ja eriti hooldajate, eestkostjate ning nõuandjate kohustuste täitmise juurest.” (EAA, f 29, n 7, s 497.)

Suvorov oli vanausulistele kohalike kodanikuõiguste andmise vastu, et võtta neilt ära õigus elada linnades ja tegelda kaubandusega. Pöördumises Eestimaa kubeneri poole ta kirjutas 24. XI 1854: “Pean oma kohuseks alandlikult paluda Teie Ekstsellentsil teha vajalikud korraldused, et edaspidi oleks skismaatikutelt Eestimaa kubermangu linnades võetud ära õigus saada kohalikke kodanikuõigusi, millega kaasneb õigus Läänemereprovintside linnades tegelda kaubandusega.” (EAA, f 29, n 7, s 497.) Suvorov leidis, et turupolitsei peab “sisse seadma kõige rangema järelevalve skismaatikute kauplemise üle ning mitte lubama pettusi ja kuritarvitusi nende poolt” (EAA, f 29, n 7, s 497).

Vanausuliste liitumist õigeusuga soositi igati. Ent usku vahetada soovijaid oli vähe. Näiteks teatati Eestimaa kubeneri ettekandes siseministrile, et “möödunud 1854. aasta jooksul ühines mulle

usaldatud kubermangus skismaatikute hulgast kindlasti õigeusu kirikuga 3 isikut, nimelt Rakvere surnud linnaelaniku Ivan Kononovi naine Matrjona Vassiljeva, Rakvere linnaelanik Stefan Jeršov ning Paide linnaelanik Katapi Jefremi poeg Nemudroi" (EAA, f 29, n 7, s 487a).

Nikolai I valitsusajal oli levinud vanausuliste vägivaldne pööramine ainuisku. F. Melnikov kirjutab tsaari kohta: "Ta tegeles rohkem vanausuliste meelitamisega ainuisku kui riigiasjadega, sunniviisilise, vägivaldse, laostava ning kogu riigi jaoks hukatusliku ahvatlemisega. Sel eesmärgil sõitis ta koguni ise mööda vanausuliste aleveid ja aguleid nagu ehtne misjonär." (Melnikov 1999: 167.)

Kui Mustvee ja Kolkja vanausulised esitasid palve määrata neile uued õpetajad äraviidud Safron Safronovi ja Pjotr Saveljevi asemele, siis järgnes sellele 14. oktoobril 1848 Läänemeremaade kindralkuberneri poolt käsk Liivimaa kubermangu ülemale: "Kõrgealine Riia piiskop, kellele ma Teie küsimuse saatsin esialgseks läbivaatamiseks, teatas mulle:

1. Et ülemus ei tohi mitte mingi skismaatikute kogukonna jaoks kinnitada õpetajate olemasolu, sest see tähendaks skisma juurutamist ja levimist.

2. Et niihästi Mustvee kui ka muudel skismaatikutel pole mitte mingit vajadust oma õpetaja järele, sest nendesamad vanade raamatute põhjal, mille kohaselt skismaatikutele meeldib sooritada ristimis-, matmis- jm kombeid, võib kõiki pühasid toiminguid teostada ainuusuline preester, kelle poole skismaatikutel tulebki pöörduda." (EAA, f 29, n 7, s 370.)

Ent jonnakad vanausulised ei tahtnud range ülemuse kiuste sooritada kombetalitusi ainuusuliste preestrite juures. 1840. aastate lõpul saatis Kükita küla vanausuline Dorofei Davõdov korda Läänemeremaade kindralkuberneri seisukohast jultunud ja seasvastase teo. "Tõrkudes lubamast oma vastsündinud poega ristida ainuusulise preestri poolt, nagu talle pakuti, laskis ta lapsel surra ilma ristimata ja mattis ta siis omavoliliselt maha." (EAA, f 29, n 7, s 370.) Davõdovi suhtes alustati juurdlust.

Siseministeriumi ametnikud olid väga julmad vanausuliste vastu, kuid hoolitsesid nende eest, kes pöördusid õigeusku või

ainuusku. Nii vabastati Rakvere linnaelaniku Vassili Andrei poeg Prussakovi, kes ühines ainuusuga 1854. a, suur perekond (7 inimest) ajutiselt nekrutikohustusest (EAA, f 29, n 7, s 497).

14. detsembril 1839 saadeti Eestimaa kubernerile siseministeeriumist järgmine ringkiri. "Seoses skismaatikute kalmistute ja nende matmisega tekkinud küsimustega teatas KEISRIHÄRRA, et võttes ühelt poolt arvesse seda, et rahva arusaamise kohaselt soovib suurem osa surijaid olla maetud samas kohas oma esivanematega, millise arusaamise rahuldamiseks oleks üpris kasulik lähendada skismaatikute surnuaedu õigeusu omadega, selleks et õigeusku või ainuusku pöördunud saaksid end lohutuda mõttega, et nad maetakse sinna, kuhu on maetud nende esivanemad." (EAA, f 29, n 7, s 185.)

1851. a on fikseeritud haruldane õpetaja ümberristimise juhtum. Ivan Ivanov avas Tartu maakonnas Kallastel igivasas puuonnis palvela. Palvemaja hävitati. Paide linnaelanike hulka kuuluv Ivanovil keelati elamine Paides, sest seal polnud õigeusu vaimulikku. Teda tuli veenda ühinema õigeusu või ainuusuga ning keeldumise korral pidi ta saama karistuseks kuu aega vangistust oma elamu palvemajaks muutmise eest. Õpetaja oli nõrga iseloomuga ning 1851. a aprillis teatas Eestimaa vaimulik valitsus kubermanguvalitsusele, et "Paide linnakogukonda kuuluv skismaatik Ivan Ivanov on hoolika vaimuliku manitsemise ja õpetamise tulemusena 15. aprillil Tallinna Nikolai kirikus tulnud skismast üle ainuusku, kohustudes jääma kuni oma elu lõpuni kuulekaks pühale kirikule" (EAA, f 29, n 1, s 402).

Huvi pakuvad võimuvahetusega seotud dokumendid. Pärast Nikolai I surma pidid vanausulised andma vandetootuse uuele keisrile Aleksander II-le. Riias vannutati vanausulisi palvemajas politseimeistri juuresolekul. Salajases ringkirjas 20. märtsist 1855 kirjutati Tallinna politseimeistrile ette: "Läänemere kubermangu- de kindralkubernerihärra 19. märtsi käsu täitmiseks soovitatakse teie kõrgeaususel anda korraldus selle kohta, et Tallinna linnas elavad skismaatikud toodaks Keisrihärra Aleksander Nikolajevitšile truualamluse vande andmiseks siinsesse palvemajja 23. märtsi keskööl teie ja Eestimaa kubermanguvalitsuse nõuniku von Gyldestubbe juuresolekul, kuid ilma valvuri osavõtuta" (EAA, f 29, n 7, s 497).

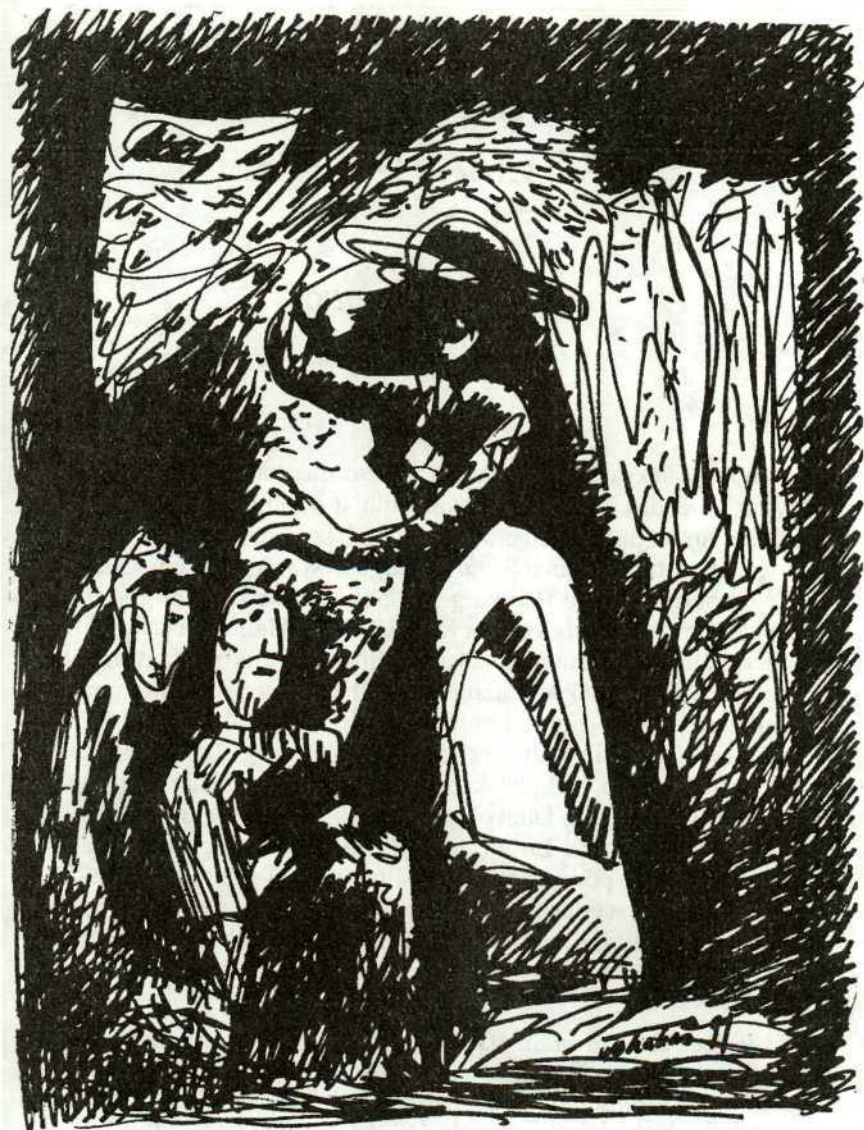
Võib kerkida küsimus: aga mis puutub siia valvur? Eestimaa kubermanguvalitsuse nõunikule von Gyldenstubbele saadetud tsirkulaaris mainitakse samuti valvurit: "Skismaatikute vandeandmisest ei tohi võtta osa palvemaja juures valvurina teeniv Semjon Jakovi poeg Kuznetsov." Asi on selles, et palvelas täitis õpetaja valvuri kohustusi. Näiteks "Miiitavis [Jelgavas] sooritasid skismaatikud vandeandmise seal palvemaja puudumise tõttu magistraadi, kubermanguvalitsuse liikme ja politseimeistri juuresolekul, kuid ilma õpetaja osavõtuta" (EAA, f 29, n 7, s 497).

Miks vannutamise toimus öösel ja mitte päeval? Kui vanausulised oleksid andnud vande õigeusu kirikus, siis oleks tsermoonia toimunud muidugi päeval. Varem pididki vanausulised andma vande õigeusu kirikus. Arhiivis on säilinud dokumente vanausuliste vannutamise kohta. Nii on siseministeeriumi 1836. a 21. märtsil Eestimaa tsiviilkubernerile saadetud salajases tsirkulaaris "Skismaatikute vannutamises" öeldud: "Keisrihärrani on jõudnud teated, et üks avalikku ametisse valitud skismaatik preestritute sektist vannutati skismaatikute palvemajas selle sekti eeslaulja poolt. Tema Majesteet soovits kaskida: skismaatikute vannutamise ametikohtadele neis paikades, kus nende valimine on paratamatu, peab toimuma täpselt nii, nagu on määratud Kõrgeima käsuga, mida on selgitatud minu salajases tsirkulaaris 18. märtsist, seega peavad skismaatikud andma puhastusvande õigeusu kirikutes" (EAA, f 29, n 7, s 192). Siseministri tsirkulaaris 1847. a 18. märtsist Eestimaa tsiviilkubernerile tehti teatavaks keiser Nikolai I kask: "Kui skismaatikule mõistetakse kohtus puhastusvanne, siis, juhindudes märkusest Tsiviilseaduste Kogu § 1847 juurde, tuleb tal vanne anda õigeusu kirikus, püüdes kasutada sealjuures vanasti trükitud Evangeeliumi ning vana kombe kohaselt valmistatud risti, millesse skismaatikud suhtuvad suurema aukartusega" (EAA, f 29, n 7, s 192). Võimuvahetuse puhul oli võetud vastu poolik otsus, mis andis tunnistust režiimi liberaliseerimisest, ent seda ei tahetud avalikustada.

Kirjandus

- Bontš - Brujevitš 1959 = В. Д. Бонч-Бруевич. Сектантство и старообрядчество в первой половине XIX в. — Избранные сочинения в трех томах. Т. 1. О религии, религиозном сектантстве и церкви. Москва: Издательство АН СССР
- Melnikov 1999 = Ф. Е. Мельников. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) церкви. Барнаул
- Richter 1976 = Е. В. Рихтер. Русское население западного Причудья (Очерки истории, материальной и духовной культуры). Таллин: Валгус

GALINA PONOMARJOVA (sünd. 1954) on Tartu Ülikooli Vene kirjanduse õppetooli vanemteadur, filoloogiakandidaat. *Akadeemias avaldanud arvustused: teosele Russkaja petšat' v Estonii. 1918–1940* (2000, nr 2, lk 406–409) ja “Vene külaelust XX sajandi lõpus” (2001, nr 2, lk 384–389).

VALDUR OHAKAS

TARTU SAKSA ÜLIKOOL, TEMA SAAVUTUSED JA TEMA HÄVING

Adolf von Harnack

Tõlkinud Siret Rutiku

Nii mõnigi saksa ülikool on aegade voolus hävinud; ent tema häving tähendas tegelikkuses vaid tühist kaotust. Osa neist ei olnud algusest peale õieti elujõulised, teised liideti naaberülikoolidega. Kes tahaks tänapäeval Erlangeni kõrvale tagasi Altdorfi, Würzburgi kõrvale Bambergi, Bonni kõrvale Duisburgi, Jena kõrvale Erfurti, Marburgi kõrvale Rintelni, Halle kõrvale Wittenbergi ülikooli? Kaalutakse vaid Helmstedti ülikooli taastamist ning võib-olla rajatakse kunagi mõni ülikool Berliinist ida pool, asendamaks Oderi-äärset Frankfurti. Neist ülikoolidest nii mõnegi allakäik oli tihedalt seotud vana Saksa riigi lagunemisega ning paljude saksa "riikide" kadumisega eelmise sajandi alguses. Vaid kitsastel ringkondadel oli nende ülikoolide kadumisest kahju. Ent teisiti on lood Tartu (Dorpati) saksa ülikooliga, mis paari aastakümne eest põrmustati meie silme ees. Ta eksisteerib küll Jurjevi ülikoolina edasi, aga on hea, et kaotati ka vana nimi, sest Jurjevi vene ülikoolil ei ole midagi ühist Tartu saksa ülikooliga,

Die deutsche Universität Dorpat, ihre Leistungen und ihr Untergang. — Adolf von Harnack. Aus der Friedens- und Kriegsarbeit: Reden und Aufsätze. NF 3, Gießen, 1916, S. 362–373. Enne seda ilmus tekst juba ajalehes *Illustrierte Zeitung*, nr 3771 (sõjanumber 62, kd 145), 7. oktoober 1915, Leipzig/Berlin/Wien/Budapest/New York, lk 472–477.

liiatigi veel nüüd, kui pärast maailmasõja puhkemist kaotati ka saksa ülikooli viimane säile — saksa usuteaduskond.

Tartu — tuhanded akadeemilise haridusega saksa mehed nimetavad seda nime samasuguse austuse ja armastusega, nagu Saksaamaal ülistatakse sealseid ülikoole. See ülikool oli ja on nende jaoks *Alma Mater* selle sõna kõige täielikumast tähendusest. Võibolla rohkem ja tõsisemalt kui kusagil mujal hoiti siin veel kinni ülikoolist kui saksa teaduse ja üldse saksluse kantsist. Ka Neckari mägedelt ööl vastu 1. maid alla orgu hõisatuna ei saanud laul “Der Mai ist gekommen” (Saabunud on mai) kõlada rõõmsamini, kui see aastast aastasse kõlas Emajõe küngastelt vanasse heasse Tartusse. Kusagil mujal ei lauldud uhkemini vana buršilaulu “Stoß an” (Lööge kokku klaasid) kui Tartu tudengite seas. Aga kusagil ei ole ka sügavamalt ja tõsisemalt mõistetud meheliku kaebe ja vankumatu lootuse laulu “Wir hatten gebauet ein stattliches Haus” (Me olime ehitanud tugeva maja)! Iga kord, kui kõlas see laul, oli see vankumatuse ja truuduse tõotus, ning lõpusalm kehtis siis veel täie õigusega:

*Das Haus mag zerfallen,
Was hat's denn für Not!
Der Geist lebt in uns allen,
Und unsre Burg ist Gott.¹*

Ehkki kolmesaja-aastase püsimise järel oli lagunenu sõltumatu, Saksa riigi juurde kuuluv Liivi orduriik, ehkki pärast seda haarasid võimu poolakad, rootslased ja lõpuks venelased, ehkki maa oli sajandist sajandisse talunud vandalistlike purustusi ning kirjeldamatuid kannatusi — Tartus elas näiteks kuuteistkümnenda sajandi esimesel poolel umbes 30 000 inimest, 1565. aasta paiku aga enam peaaegu ei ühtegi —; pidas ta ometi vastu: “See on see vaim, mille keha endale ehitab.”² Nii viidi maa ka vene võimu all aegamööda õitsengule ning saksa vaim leidis vahendeid ja teid enese kehtestamiseks, tugevdamiseks ja laiendamiseks. Nõnda

¹ Ja kui ka maja hävineb, / on hullematki veel! / Vaim elab kõigis meis / ja meie kindlus on jumal. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

² Ilmselt parafraaseerib Harnack siin vana ladina sententsi “terves kehas terve vaim”.

elati peaaegu kaks sajandit. Selle ajajärgu keskpaiku toimuski saksa ülikooli asutamine. Kolme inimpõlve vältel lasti tal olla ja tegutseda, siis tungiti talle kallale ning "kõrge kindlus langes".

Kui Aleksander III purustas Tartu saksa ülikooli, ei räägitud sellest Saksamaal eriti palju. Sellega lepiti kui millegi vältimatu ja vääramatuga ning see paigutati kõigi nende kaotuste sekka, mis saksa omandile välismaal olid osaks langenud ja millega tuli leppida. Nüüd aga algas maailmasõda, nüüd seisavad meie väed Kuramaa pinnal Liibavis (Liepājas), meie laevad Läänemere rannikul — sel otsustaval ajal peab nüüd iga sakslane teadma, millega siin tegemist on ja et see, mille pärast võideldakse, on juba ammustest aegadest saksa omand. Seda eesmärki teenib ka järgnev lühike ülevaade. Tahan jutustada Tartu saksa ülikoolist. (Üksikasjalisemalt vaata kirjutises *Die deutsche Universität Dorpat*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1882.)

Tema eellugu ulatub juba seitsmeteistkümnendasse sajandisse. 1629. aastal läks Liivimaa üle Rootsi valdusesse, kolm aastat hiljem kirjutas Gustav Adolf Nürnbergi lähistel sõjalaagris alla — vahetult enne oma kangelassurma — Tartu ülikooli asutamiskule. Uue ülikooli asupaigaks valitud Tartu, rajatud aastal 1224, oli piiskopi- ja hansalinnana hästi arenenud. Ta paiknes kesksena Riia, Pärnu, Tallinna ja Peipsi järve vahel ning oli kaupade ümberlaadimiskohaks üle Peipsi järve kulgevas balti-vene sisekaubanduses. Ent uus ülikool ei arenenud nii, nagu pidanuks, kuna suure kuninga lühinägelikud järeltulijad kasutasid teda ära kõige saksapärase väljatõrjumiseks ning maa rootsipäraseks muutmiseks. Seetõttu ei saanud sakslased Tartu ülikooli eriti usaldada. Peagi pidi ülikool kannatama ka venelaste raskete sissetungide all. Aastail 1656 kuni 1690 katkes kogu õppetöö, *Gustaviana* näis olevat igaveseks kadunud. Ent aastal 1690 taastati ta *Gustaviana-Carolina* na ning ta tegutses veel kakskümmend aastat, kusjuures pärast Põhjasõja vallandumist (1699) evakueeriti ta sadamalinnana Pärnusse. Kui siis Peeter Suur kapitulatsiooni tulemusena Liivimaa oma võimusesse sai, oli maa sedavõrd laastatud ja rahvast tühjenenud, et ülikooli edasikestmine ei olnud enam mõeldav.

Vana Tartu ülikooli album sisaldab 1662 akadeemilise kodaniku nimesid. Pooled neist olid sakslased, teise poole moodustasid rootslased. Peaaegu veerand esimestest olid riigisakslased, mitte

balti päritolu sakslased. Niisiis eksisteeris ikka veel seos vana emamaaga, kuivõrd vaatamata kodumaisele ülikoolile õppis ikka veel üsna palju baltisakslasi riigisaksa ülikoolides. Ülikooli kaudu kinnistus Baltimaades luterlus, mis nüüdseks on ka eestlaste ja lätlaste vaimulaadiga täielikult ühte sulanud. Materiaalselt kindlustatud ja ülimalt lugupeetud pastorkonnast sai (aadli kõrval) tähtsaim seisus siin maal. Ta täitis ülesande, mille Gustav Adolf ülikooli rajamisega professorite kaudu tema peale oli pannud: "Ma ei salli nüüd ega edaspidi, et professorid (eriti teoloogid) tõe metafüüsilistesse spekulatsioonidesse mässivad. Professorid ei tohi noorsugu mitte teoreetilistes labürintides kinni pidada, vaid peaksid noori just praktika juurde juhatama, et nad saaksid kõigis asjus olla kasulikud jumalale ja inimestele."

Vene võimu esimesel sajandil olid kõik baltisaksa pastoriid, juristid, arstid ja õpetajad sunnitud õppima Saksamaa ülikoolides, kuna kodumaist ülikooli enam ei eksisteerinud. Seejuures ei seadnud Vene valitsus kuni aastani 1798 nende teele mingeid takistusi. Nii õppis kaheksateistkümnendal sajandil paljude saksa ülikoolide juures arvukalt baltisaksa tudengeid ning nad moodustasid mõnes ülikoolis, nagu näiteks Königsbergis, Jenas ja Göttingenis, oma korporatsioone. Vaimne side emamaaga säilis väga hästi seetõttu, et seal leidus veel alati (ehkki mitte kuigi arvukalt) riigisakslasi, kes Balti provintsidest teist kodumaad otsisid ja selle seal ka leidsid. Riia, kaheksateistkümnendal sajandil täielikult saksa linn, oli maa vaimseks keskuseks. Siin tegutses Herder³, siin laskis Kant oma teosed kirjastada; ühes Riia lähistel asuvas pastoraadis sündis Lenz⁴, Goethe noorpõlvesõber.

³Johann Gottfried von Herder (1744–1803), saksa filosoof, kirjanik ja folklorist, "tormi ja tungi" liikumise teoreetik. 1764–1769 oli Herder õpetaja ja pastor Riias, tundis huvi ka läti ja leedu rahvalaulude vastu. Tema rahvaluuleharrastusest väljakasvanud kaheosalises antoloogias *Volkslieder* (1778–1779, teine trükk 1807 pealkirja all *Stimmen der Völker in Liedern*), mis sisaldas mitmesuguste rahvaste rahvalaulude tõlkeid saksa keelde, leidis koha ka 6 (teises trükkis 7) eesti rahvalaulu.

⁴Jakob Michael Reinhold Lenz (1751–1792), baltisaksa kirjanik (õppinud mh ka Tartus), "tormi ja tungi" liikumise silmapaistvaid esindajaid.

Aastal 1798 anti kõigile võõrastes maades õppivatele vene alamatele käsk kodumaale tagasi pöörduda. Ent juba aastal 1802 asutas Aleksander I Balti provintside tarbeks ning nende kaudu ka kogu Vene riigi jaoks **eranditult saksa õppekeelega** Tartu ülikooli, "avardamaks inimteadmisi Meie Riigis". Tõesti tegutsesid ülikooli juures kuni tema hävimiseni peaaegu ainult saksa õpetlased. Ülejäänud võib hõlpsasti sõrmedel üles lugeda, kui jätta muidugi kõrvale vene teoloogia ja vene keele õppetoolid. Valgustatud ettenägelikkusega mõistis Aleksander I, et ülikoolist tõuseb suurele riigile ülim kasu siis, kui seda toob talle saksa teadus — ilma kitsendusteta ja ilma võõra eeskostjata. Seda arvestades ei teinud ta välja ühestki vene rahvuslikust vastuväitest ning kinkis samas Läänemere provintsidel elavate sakslaste lojaalsusele täieliku usalduse.

Nii kujundati ka ülikooli struktuur ja töökorraldus (akadeemiline vabadus) valdavalt saksa eeskujul ning uus saksa idealism leidis siin kohe soodsa pinnase. Goethe teisest noorpõlvessonist Klingerist⁵, kunagisest "tormlejast ja tunglejast", sai esimene kuraator. Talle järgnes kohalikku päritolu vürst Lieven⁶, kes edendas evangeelset äratusliikumist, aga haldas ka ülikooli ülima kohusetundlikkusega. Esimeseks rektoriks oli württemberglane Parrot⁷, peatselt järgnes talle Vestfaalist pärit Ewers⁸, kes oma ametit nii hiilgavalt pidas, et kolleegid ta alati tagasi valisid (1818 kuni 1830). Göttingeni ajaloolaste koolkonna õpilasena pani ta aluse vene õigusajaloo teadusele. Tema nimi on seetõttu veel tänagi

⁵Friedrich Maximilian von Klinger (1752–1831), saksa kirjanik, andis draamaga *Torm ja tung* (1776) nime saksa kirjanduslikule liikumisele. Klinger elas ka pikka aega Tartus, olles 1803–1817 Tartu õpperingkonna kuraator.

⁶Karl von Lieven (1767–1845), baltisaksa haridustegelane, noorusel sõjaväelane, 1817–1828 TÜ kuraator, 1828–1833 Venemaa haridusminister. Tänu tihedatele sidemetele keisrikojaga aitas K. von Lieven olulisel määral kaasa ülikooli autonoomia ja majandusliku baasi tugevdamisele.

⁷Georg Friedrich Parrot (1767–1852), šoti-prantsuse päritolu füüsik, TÜ professor (1802–1826) ja rektor (1802–1803, 1805–06, 1812–13).

⁸Johann Philipp Gustav Ewers (1781–1830), saksa ajaloolane, aastast 1809 TÜ professor, 1818–1830 rektor.

vene õigusloolaste seas parimas kirjas. Just Ewers kujundas, rohkem kui keegi teine, Tartu saksa ülikooli selliseks, millisena ta kuulsaks sai. Ewersi haul tunnistas ülikooli pastor: "Tema vaimu tegudest ei saa surm jagu. Neid ei saa maha matta, vaid jäävad meie sekka ning tunnistavad kõikjal kadunu kohalolekut. Kui tema mälestus peaks kustuma, tuleks terve ülikool maha matta, sest ülikoolis ei ole midagi, mida ta oma kaheteistkümnepäevase rektorija jooksul poleks aidanud edendada tegevuse läbi suuremale täiusele."

Ülikoolis loodi kohe 29 professuuri ning õppetoolide arv tõusis aastaks 1881 45-ni. See vastab tolle aja keskmise saksa ülikooli oludele. Neist 72 professorist, kes nimetati ametisse esimese kahekümne viie aasta jooksul, oli 51 tulnud Saksamaalt, 16 Läänemereprovintsidest endist ning 4 Venemaalt. Niisiis on näha, et Tartu saksa ülikool lihtsalt asus oma kindlale kohale saksa ülikoolide võrgus. Nüüd aga sai alguse areng, mis tegi Balti provintside vaimsele elule kõrgeimat au. Tähelepanuväärsel hulgal valisid baltisakslased ise akadeemilise karjääri, nii et 45-st aastal 1881 Tartus tegutsevast professorist olid 19 riigisakslased ja 24 baltisakslased. Kui arvesse võtta, et umbes samal ajal oli üle 30 baltisakslase professoriks Saksamaa kõrgkoolides, siis oli aastal 1881 ligikaudu 55 professorit, kelle kodumaaks oli mõni Venemaa Läänemereprovintsidest. See on väga suur arv, pidades silmas asjaolu, et nad pärinesid elanikkonnast, mille suuruseks võis lugeda umbes 200 000 hinge — sest ainult nii palju sakslasi elabki Läänemereprovintsidest. See elanikkond tõestas, et ta suudab omaenese jõududega täita terve ülikooli, ning riigisaksa kõrgkoolidesse professoriks kutsutud baltisakslaste suur arv näitas, et need jõud ei olnud alaväärtuslikud. Kirjeldatud olukord kestis kuni ülikooli hävimiseni.

Kuni ülikooli hävimiseni — aastatel 1838–1854 oli ta Nikolai I all juba ühe epohhi läbi teinud, mis näis ta viivat hävingu äärele. Professorid tagandati, saadeti maalt välja; riigisaksa professoreid ei tohtinud enam ametisse nimetada ning saksa akadeemilisele vabadusele püüti ots peale teha. Militaar-absolutistlik keiser tahtis ülikooli muuta vene kadetikorpuseks, isegi kui ta säilitas saksa õppekeele. Teadusi tuli trakteerida nagu keskajalgi — ettekirjutatud õpikute ning heakskiidetud loenguvihikute järgi. Ent just

tollal võttis baltisaksa vaim end kokku, kahekordistas oma jõud ning püstitas endale eesmärgi: kui me Saksamaalt enam õpetajaid ei saa, siis tuleb meil ise ülikoolis õpetama hakata, ja kui loenguid kontrollitakse ja alla surutakse, siis peame tudengeid õpetama ja kasvatama loengute kõrvalt. Nii elatigi raske aeg üle ja veel enamgi — loodi hädast terve rida voorusi. Liivimaa ei ole kunagi näinud teist sellist aega, mil noorsugu oleks samasuguse innuga kõiki kõrgeid ideaale haaranud ja mil vaimuelu oleks sama intensiivselt pulbitsenud. Tuli, mille Nikolai surve oli süüdanud, lõomas edasi ka pärast seda, kui Aleksander II tühistas oma isa hirmsad ukaasid ning kui saksa professoreid hakati uuesti Tartusse kutsuma. Seda tuld, mis sai alguse Saksamaal sajandi alguse üliras viletsuses lõkkele lõõnud pühast leegist ja mida valvasid ülikooli professorid, respektieris ka suurepärase kuraator krahv Keyserling⁹, Bismarcki sõber. Oma ebatavalise elutarkusega oskas krahv Keyserling panna selle tule teenima üllast ülesannet — Tartu saksa ülikool pidi kujunema õnnistuseks kogu Vene riigile. Keyserlingi juhtimisel saavutas ülikool sajandi viimasel veerandil enneolematu õitsengu ning kogu Venemaa sai seal õpetajaid, arste, apteekreid, maapidajaid jne, kes olid nii oma usaldusväärsuselt kui teadmiste poolest asendamatud. Neid võis leida igast Vene kubermangulinnast ning paljudest teistest paikadest kuni Vaikse ookeanini välja ja nende tegevusest tundis rõõmu kogu vene rahvas, kui teda just sihilikult nende vastu ei ässitatud.

See osalt panslavistlik ja osalt "ehtvenelaslik" kihutustöö algas õigupoolest uuesti juba kuuekümnendate aastate lõpul. Tollal astus selle vastu välja ajaloo professor Schirren¹⁰ — polemiseeriva, Fichte vaimust kantud kirjutisega. Tal tuli oma õppetoolist loobu-

⁹Alexander Friedrich Michael Leberecht Arthur Nicolaus James von Keyserling (1815–1891), baltisaksa loodusteadlane (geoloog ja maadeuurija) ning riigitegelane, asus 1840 Vene riigi teenistusse, oli 1862–1869 Tartu õpperingkonna, sh Tartu ülikooli kuraator. Keyserling aitas olulisel määral kaasa TÜ autonoomia suurendamisele ja lääne orientatsioonile.

¹⁰Carl Christian Gerhard Schirren (1826–1910), baltisaksa ajaloolane ja publitsist, alates 1856 TÜs statistiliste ja geograafiliste teaduste õppeülesande täitja ja geograafiaajaloo dotsent, 1858–1869 professor, tagandati ametist.

da. Vale ja pettusega, igat laadi laimu ja vassingutega liikus vene front edasi ning õnnestas saksluse ja saksa ülikooli eksistentsi aluseid. Sellele vaatamata ei suudetud Aleksander II valitsuse all veel midagi olulist saavutada. Alles tema poja, Aleksander III ajal hävitustöö õnnestus. Et just hävitustööga tegemist oli, sellest said kindlasti aru nii valgustatud venelased kui hävingu põhjustajad isegi: "Ja kui Läänemereprovintside kultuur kannatabki ülimat kahju — seal peab valitsema vene vaim!" Nii muudeti ülikoolis vene õppekeel peaaegu üleöö kohustuslikuks ning lõigati läbi kõik seosed saksa teadusega. Enam kui tuhande tudengiga Tartu langes ning tekkis Jurjev, vene ülikoolide haletsusväärne võrse, sest paremad vene professorid eelistavad üldjuhul iga teist vene kõrgkooli.

Me tõdeme koos Schirreniga, et käimas on venestamine, mille vastu ei saa midagi öelda. See on venestamine, nagu ta pärast ausat tööd ja ausat võitlust, käsikäes vene rahva ja kultuuri arenguga, võibki põlvkondade jooksul Liivimaa linnadesse ja küladesse tungida — kui Venemaa niisugust kultuuri eales pakkuda suudab ja nendest provintsidest loobuma ei pea. Aga kui Venemaa kahekümne aasta eest ülikooli hävitas, suutis ta pakkuda asemele vaid midagi, mis ei küündinud hävitatule ligilähedalegi. Nii oli tegemist kultuurimõrvaga ja osalt ka enesetapuga: põrmustati õitsev elu, mille rikkalikke vilju ei saanud maha salata ka kadestaja ja vaenlane ja mis vähemalt samasuguses mahus tulid hüvanguks nii Vene riigile kui Balti provintsidele. Olen kõnelnud arusaajate venelastega, kes tunnistasid, et Tartu saksa ülikooli hävitamine oli kuritegelik kontsessioon vene šovinismile ja tähendas raskeimat kaotust kogu riigile. Samuti ei vasta tõele väited, et ülikool sattus vastuollu oma ülesannetega Vene riigi ees ja et tudengid ei osanud vene keelt. See oli hoopis vastupidi. Suure tõsidusega jälgis kuraator krahv Keyserling seda, et gümnaasiumides õpitaks usinasti vene keelt. Meie, Tartu ja Riia abituriendid, oskasime vene keelt palju paremini kui prantsuse või isegi inglise keelt. Lõpueksamil kontrolliti meie teadmisi vene keeles, vene ajaloos ja kirjanduses, ka eksam ise toimus selles keeles. Ilma ettevalmistamata tuli kirjutada pikk venekeelne kirjand — mina kirjutasin selle Goethe mõjust Schillerile — ja kellelegi ei antud küpsustunnistust, kui ta

ei sooritanud vene keelt vähemalt hindele "hea". Nii olime hästi ette valmistatud, teenimaks riiki ka riigi keeles.

Et aga ülikool ei olnud mitte ainult oma teaduslik-praktilise ülesande kõrgusel, vaid edendas pidevalt ka teadust ennast, teavad veel tänagi spetsialistid kõikides teaduskondades. Sellest annavad tunnistust niihästi arstiteaduslikud doktoriväitekirjad, mis olid sükkamad enamikust riigisaksa väitekirjadest, kui ka õpetatud teosed kõikides teadusvaldkondades. Järgnevalt tahan ma ülikooli saavutusi meenutada terve rea nimede abil. Päris paljud neist on saanud tuntuks ka väljaspool erialaringkondi.

Usuteaduskonnas tegutsesid riigisaksa õpetlastest dogmaatik Philippi¹¹, luterliku ortodoksia teravmeelseim esindaja üheksateistkümnendal sajandil, ja kirikuloolane Kurtz¹², kelle kirikulooõpik oli neljakümne aasta vältel levinuim tudengiraamat kõigis saksa ülikoolides. Silmapaistva tähendusega baltisaksa teoloogid olid von Oettingen¹³, kes pani aluse moraalistatistikale, vaimurikas kirikuloolane von Engelhardt¹⁴, kelle koolkonnast on võrsunud mitmed Saksamaal tegutsevad õppejõud, samuti praktilise teoloogia esindaja Theodosius Harnack¹⁵.

¹¹Friedrich Adolf Philippi (1809–1882), TÜ süstemaatilise usuteaduse professor aastail 1841–1851.

¹²Johann Heinrich Kurtz (1809–1890), baltisaksa teoloog, TÜ ajaloolise usuteaduse professor 1849–1858, eksegeetilise usuteaduse ja ida keelte professor 1859–1870.

¹³Alexander Konstantin von Oettingen (1827–1906), õppis Tartu ülikoolis filoloogiat (1845–1846) ja usuteadust (1846–1849), alates 1853 TÜ süstemaatilise usuteaduse dotsent, 1856–1890 professor. Oettingen sai tuntuks moraalistatika rajajana (*Moralstatistik: Versuch einer Sozialethik auf empirischer Grundlage*, 1868).

¹⁴(Gustav) Moritz (Konstantin) von Engelhardt, õppis Tartu ülikoolis 1846–1849, alates 1853 TÜ ajaloolise usuteaduse dotsent, 1859–1881 professor.

¹⁵(Andreas) Theodosius Harnack (1817–1889), baltisaksa teoloog, Adolf von Harnacki isa. T. Harnack õppis Tartu ülikoolis 1834–1837, alates 1842 TÜ praktilise usuteaduse õppejõud, 1843 dotsent, 1845 ja 1865–1875 praktilise usuteaduse professor; 1848–1853 süstemaatilise usuteaduse professor.

Õigusteaduskond pühendus esmajoones kodumaise õiguse korrastamisele, mis on tihedalt seotud üldise õigusega. Siin on koguja ja töötlejana suurimad teened baltisakslasel Bungel¹⁶. Riigisakslastest tegutsesid siin aga Savigny¹⁷ õpilased Clossius¹⁸, juba nimetatud Ewers, kriminalist Osenbrüggen¹⁹, kiriku- ja riigiõiguse õppejõud Loening²⁰ ja teised.

Arstiteaduskonna viisid õitsengule Saksamaalt kutsutud Burdach²¹, Volkmann²², Reichert²³, Buchheim²⁴, Dragendorff²⁵,

¹⁶Friedrich Georg von Bunge (1802–1897), baltisaksa õigusteadlane ja ajaloolane, õppis Tartu ülikoolis 1818–1822, õppejõud 1823–1842 (alates 1831 professor). Bunge on olulised teened Balti provintsiaal-seadustiku väljatöötamisel ning Baltimaade ajalooõrivate kogumisel ja väljaandmisel.

¹⁷Friedrich Karl von Savigny (1779–1861), saksa õigusteadlane, ajaloolise koolkonna rajaja.

¹⁸Walter Friedrich Clossius (1795–1838), saksa õigusteadlane, 1824–1837 TÜ professor, Tartu õigusajalookoolkonna rajajaid.

¹⁹Eduard Osenbrüggen (1809–1879), Tartu ülikooli kriminaalõiguse professor aastail 1843–1851. Arreteeriti 1851 ja saadeti poliitilistel põhjustel Venemaalt välja.

²⁰Edgar Loening (1843–1919), riigi- ja rahvasteõiguse uurija, professor Tartus, Rostockis ja Halles.

²¹Karl Friedrich Burdach (1776–1847), Tartus 1810–1814, 19. sajandi I poole silmapaistvamaid anatoomie ja füsiolooge.

²²Alfred Wilhelm Volkmann (1800–1877), Tartus 1837–1842, oma aja silmapaistvamaid füsiolooge, mitme meditsiinialase avastuse ja leiutise autor.

²³Carl Bogislaus Reichert (1811–1883), saksa arstiteadlane, avaldas olulisi uurimusi eri meditsiinivaldkondadest, tegi 1849 esimesena tähtsa avastuse hemoglobiini kristalliseerumise kohta. Tuli Tartusse A. von Humboldti soovitusel, oli anatoomiakateedri juhataja 1843–1853.

²⁴Rudolf Richard Buchheim (1820–1879), saksa farmakoloog, töötas 1846–1867 Tartu ülikoolis, alates 1847 erakorraline professor, alates 1849 korraline professor, 1859–1866 arstiteaduskonna dekaan, 1860–1867 farmakoloogiainstituudi juhataja, eksperimentaalse farmakoloogia rajajaid.

²⁵Johann Georg Noël Dragendorff (1836–1898), saksa rohuteadlane, töötas Venemaal, kaitses 1864 Tartu ülikoolis magistriväitekirja, 1864–

Naunyn²⁶ — kõik parima kuulsusega nimed. Aga nende kõrval tegutsesid baltisakslased Kupffer²⁷, Rosenberg²⁸ ja Stieda²⁹ anatoomidena, Bidder³⁰ (Johannes Mülleri³¹ tähtsaim õpilane), Alexander Schmidt³² ja Gustav Bunge³³ füsioloogidena, von Bergmann³⁴ kirurgina, Schmiedeberg³⁵ farmakoloogina. Eriti arvukad ja tähtsad olid riigisaksa professorid Ajaloo-

1894 TÜ farmaatsiaprofessor, 1882–1887 prorektor, 1888–1892 arstiteaduskonna dekaan, viis TÜs läbi rea olulisi õppetöölaseid uuendusi.

²⁶Bernhard Naunyn (1839–1925), saksa arstiteadlane, rahvusvaheliselt tuntud ainevahetushaiguste uurija, TÜ II teraapia ja kliiniku kateedri juhataja 1869–1871.

²⁷Karl Wilhelm Kupffer (1828–1902), baltisaksa arstiteadlane, üks võrdleva embrüoloogia rajajaid.

²⁸Emil Woldemar Rosenberg (1842–1925), TÜ kasvandik, rajas embrüoloogia, histoloogia ja võrdleva anatoomia kateedri juurde muuseumi ja õppevahendite kogud, silmapaistev morfoloog.

²⁹Christian Hermann Ludwig Stieda (1837–1918), saksa arstiteadlane (anatom, histoloog), TÜ anatoomiakateedri juhataja 1875–1885.

³⁰Georg Friedrich Karl Heinrich Bidder (1810–1894), baltisaksa arstiteadlane (anatom ja füsioloog), 1836–1843 TÜ anatoomia- ning 1843–1869 füsioloogia- ja patoloogiasinstituudi juhataja, 1846–1850 ja 1854 ühtlasi dekaan ning 1858–1865 rektor.

³¹Johannes Peter Müller (1801–1855), saksa arsti- ja loodusteadlane, avaldanud teedrajavaid töid kesknärvisüsteemi ja meeleelundite füsioloogia, selgroogsete võrdleva anatoomia ja embrüoloogia jpm alalt.

³²(Hermann Adolf) Alexander Schmidt (1831–1894), baltisaksa füsioloog, lõpetas 1858 Tartu ülikooli, töötas samas aastast 1862, oli 1885–1890 TÜ rektor, tema energilisel eestvedamisel ehitati Uus Anatoomikum (valmis 1888). Schmidt lõi maailmakuulsa vere hüübimise fermentatiivse teooria, pani aluse kliinilise hematoloogia ja veretükan-
de edenemisele.

³³Gustav Piers Alexander von Bunge (1844–1920), baltisaksa biokeemik, 1872–1874 TÜ keemialaboris assistent, 1874–1886 dotsent füsioloogia alal, maailma tuntumaid biokeemikuid ja toitumisfüsiolooge.

³⁴Ernst Gustav Benjamin von Bergmann (1836–1907), baltisaksa arstiteadlane, kirurg. Bergmann õppis 1854–1859 Tartu ülikoolis, alates 1864 TÜ dotsent, 1871 professor, kirurgia- ja kateedri juhataja ja I kirurgia-
kliiniku direktor, aseptika teerajajaid.

³⁵Johann Ernst Oswald Schmiedeberg (1838–1921), saksa farmakoloog, eksperimentaalse farmakoloogia rajajaid, õppis 1860–1866 Tartu

filoloogiateaduskonnas. Rahvamajandusteadlastest tegutsesid Tartus Adolf Wagner³⁶, kes on tänaseni selle maaga tihedates sidemetes, Laspeyres³⁷ ja Bücher³⁸, filoloogidest ja arheoloogidest Neue³⁹, Stephani⁴⁰, Schwabe⁴¹, Petersen⁴², Lösckke⁴³, keelevõrdlejatest Leo Meyer⁴⁴, ajaloolastest Maurenbrecher⁴⁵, Ull-

ülikoolis arstiteadust, töötas samas 1867–1872 õppejõuna. Asutas koos B. Naunyniga maailma esimese teadusliku farmakoloogiaajakirja *Archiv für experimentelle Pathologie und Pharmakologie*.

³⁶Adolf Wagner (1835–1917), saksa majandusteadlane ja poliitik, 1864–1868 TÜ professor.

³⁷Ernst-Etienne-Louis Laspeyres (1834–1913), saksa majandusteadlane, 1869–1873 TÜ geograafia-, etnograafia- ja statistika-, ajuti ka poliitökonoomiaprofessor. Laspeyres sai tuntuks agregaatindeksite teooria loojana, võttis kasutusele baasperioodi ühismõõdustajatega tegurindeksi, mida majandusstatistikas ja -analüüsis kasutatakse tänini.

³⁸Karl (Wilhelm) Bücher (1847–1930), saksa majandusteadlane, esitas nn astmete teooria, äratas mh laialdast tähelepanu rahvakommete uurimise alal, TÜ õppejõud 1882–1883.

³⁹Christian Friedrich Neue (1799–1886), saksa keeleteadlane (klassikaline filoloog), TÜ professor, 1831–1861 kirjandusajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika kateedri juhataja, täitis korduvalt dekaani ja rektori (1836, 1837, 1838, 1842–1850) kohustusi.

⁴⁰Ludolf Eduard Stephani (1816–1887), TÜ kõneosavuse, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo professor 1846–1850.

⁴¹Ludwig Schwabe, TÜ klassikalise filoloogia ja arheoloogia professor 1863–1872.

⁴²(Hermann) Eugen (Adolf) Petersen, TÜ klassikalise filoloogia ja arheoloogia professor 1873–1879.

⁴³Georg Lösckke, TÜ klassikalise filoloogia ja arheoloogia professor 1879–1889.

⁴⁴Leo Meyer (1830–1910), saksa keeleteadlane, töötas TÜs 1865–1898, kauaaegne saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri juhataja. Pani aluse teoreetilise keeleteaduse viljelemisele TÜs.

⁴⁵Wilhelm Maurenbrecher (1838–1892), saksa ajaloolane, reformatsioonijaloo silmapaistev uurija, TÜ õppejõud 1867–1869.

mann⁴⁶, Wilmanns, Rühl⁴⁷, Walz⁴⁸, filosoofidest Jäsche⁴⁹, kes seisis nii lähedal oma õpetajale Kantile, ja Strümpell⁵⁰. Baltisaksa õpetajate seas tuleb esile tõsta ajaloolast Schirrenit ning filoloogi Pauckerit⁵¹.

Loodusteadustes oli Baltimaade suurim poeg Ernst von Baer⁵², kes pani aluse evolutsiooniõpetusele. Lisaks tema ephhiloovatele saavutustele kuulub selle mehe teadlaseisiksus nende säravate eeskujude hulka, kellele toetudes kasvavad ja kujunevad veel tulevikuski terved õpetlaste põlvkonnad. Tema kõrval võrsusid Baltimaadest perekond Struve astronoomide-dünastia⁵³, botaanikud

⁴⁶Heinrich Ullmann, saksa ajaloolane, Saksamaa varasema ajaloo uurija, töötas TÜs neli aastat.

⁴⁷(Karl Friedrich Julius Peter) Franz Rühl, TÜ klassikalise filoloogia ning kreeka ja rooma muinsuste kateedri juhataja 1875–1876.

⁴⁸Otto Ernst Christian Walz (1844–1918), saksa ajaloolane, töötas TÜs 1877–1900, uusaja ajaloo õppetooli esimene professor, pikaajaline ajaloo-keeleteaduskonna dekaan ja ülikooli prorektor.

⁴⁹Gottlieb Benjamin Jäsche (1762–1842), saksa filosoof, Kanti õpilane, 1802–1838 TÜ filosoofiaprofessor. Jäsche avaldas Kanti loogikalooengud *Kants Logik zum Gebrauch für Vorlesungen bearbeitet und herausgegeben*, Königsberg 1800.

⁵⁰Ludwig Strümpell (1812–1899), saksa filosoof ja pedagoog, 1845–1850 TÜ professor.

⁵¹Carl Heinrich Johannes Paucker, TÜ klassikalise filoloogia ja kirjandusajaloo professor 1861–1875.

⁵²Karl Ernst von Baer (1792–1876), baltisaksa loodus- ja arstiteadlane, kirjeldava ja võrdleva embrüoloogia rajaja. Baer õppis Tartu ülikoolis arstiteadust 1810–1814.

⁵³Nn Struve-dünastia alusepanijaks oli Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864), saksa astronoom ja geodeet, elas ja tegutses põhiliselt Venemaal, lõpetas Tartu ülikooli 1811, töötas 1813–1820 ülikooli tähetorni vaatlejana, 1820–1839 tähetorni direktorina ja professorina. F. G. W. Struvel on olulisi teeneid väga erinevates teadusvaldkondades. Veel tuleks nimetada Struvede suguvõsa viimast astronoomi Otto Struvel (1897–1963), kes sai Ameerikas tuntuks astrofüüsikuna.

Bunge⁵⁴ ja Russow⁵⁵, mineraloogid von Engelhardt⁵⁶, von Helmersen⁵⁷, krahv Keyserling ja Grevingk⁵⁸, keemik Carl Schmidt⁵⁹, füüsik Arthur von Oettingen⁶⁰ ja teised. Selle teaduskonna riigisaksa professoritest olgu esile tõstetud astronoom Mädler⁶¹ ja matemaatik Minding⁶².

Siinkohal ei saanud ma pakkuda muud kui nimesid ja nendegi loetelu pole ammendav. Aga siiski meenutavad nad paljudele lugejatele seda, et peaaegu terve sajandi jooksul ja isegi veel kahe-kolme aastakümne eest õitses Tartus oivaliselt saksa teadus.

⁵⁴Alexander von Bunge (1803–1890), botaanik ja arst, 1836–1867 Tartu ülikooli botaanikaprofessor ja botaanikaiaia juhataja, rajas floristide koolkonna.

⁵⁵Edmund August Friedrich Russow (1841–1897), baltisaksa botaanik, 1874–1895 Tartu ülikooli professor ja botaanikaiaia direktor. Russow oli esimesi, kes kirjeldas (1872) rakkude jagunemist ja plasmodesme (1883).

⁵⁶Otto Moritz Ludwig von Engelhardt (1779–1842), baltisaksa geoloog ja mineraloog, 1804–1805 kuulus Tartu ülikoolis keemia- ja füüsikalooinguid, 1820–1841 TÜ esimene mineraloogiaprofessor.

⁵⁷Gregor Helmersen (1803–1885), baltisaksa geoloog, õppis 1821–1825 Tartu ülikoolis.

⁵⁸Constantin Caspar Andreas Grewingk (1819–1887), baltisaksa geoloog ja arheoloog, õppis Tartu ülikoolis, alates 1854 TÜ erakorraline, 1860 korraline professor, pani ühena esimestest aluse Baltimaade geoloogilisele uurimisele.

⁵⁹Carl Ernst Heinrich Schmidt (1822–1894), baltisaksa keemik, füsioloogilise keemia rajaja, 1850–1892 Tartu ülikooli professor. Schmidtilt pärineb mitmeid olulisi keemiaalaseid avastusi.

⁶⁰Arthur Joachim von Oettingen (1836–1920), baltisaksa füüsik, meteoroloog ja muusikateoreetik, lõpetas 1859 Tartu ülikooli, töötas 1863–1893 samas õppejõuna. Oettingen vabastati töölt seoses ülikooli üleminekuga vene õppekeelele.

⁶¹Johann Heinrich Mädler (1794–1874), saksa astronoom ja meteoroloog, stellaardünaamika ja teadusliku kosmoloogia rajajaid, 1840–1865 TÜ professor ja tähetorni direktor. Mädler sai kuulsaks mh Kuu atlase koostajana (1836).

⁶²Ferdinand Minding (1806–1885), saksa matemaatik, diferentsiaalgeomeetria silmapaistvaid arendajaid, 1843–1883 TÜ rakendusmatemaatika professor.

See kõik on nüüd kadunud. Kadunud on ka ehtsaksalik tudengielu koos oma baltisaksa omapära ja idealismiga.

Nüüd aga seisame maailmasõja keerises! Mida see Baltimaadele toob? Seda ei tea veel keegi, aga me loodame kindlas usus. Eales aga ei tohi ega saagi kaduda meelsus, mis ammutab kindlust nende jõudude hüüdest, mis annavad elule mõtte ja jõu:

*Komm, wir wollen dir versprechen
Rettung aus dem tiefsten Schmerz,
Säulen, Pfeiler kann man brechen,
Aber nicht ein freies Herz;
Denn es lebt ein ewig Leben,
Es ist selbst der ganze Mann,
In ihm wirken Lust und Streben,
Die man nicht zermalmern kann.*⁶³

ADOLF VON HARNACK sündis 7. mail 1851 Tartus teoloog Theodsius Harnacki pojana. Pärast teoloogiaõpinguid Tartu ülikoolis töötas Harnack alates 1874 eradotsendina Leipzigi ülikoolis, 1876 samas erakorralise professorina, 1879 korralise professorina Gießeni ülikoolis, 1887 Marburgis ning lõpuks 1888 Berliinis, kuhu ta jäi emeriteerumiseni ja kus ta 10. juunil 1930 suri. 1914 omistati talle pärandatav aadlitiitel. 1890 kutsuti Harnack Preisi Teaduste Akadeemia (*Preußische Akademie der Wissenschaften*) liikmeks. 1905 kuni emeriteerumiseni oli Harnack Berliini Riigiraamatukogu (*Berliner Staatsbibliothek*) peadirektor. Alates 1910. aastast kuni surmani oli Harnack Keiser Wilhelmi Teaduste Edendamise Seltsi (*Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften*) president. 1890 asutas Evangeelse-Sotsiaalse Kongressi (*Evangelisch-Sozialer Kongreß*), mille presidendiks ta ka ise mõnda aega oli (1903–1912). Kõige selle kõrval oli Harnack teaduslikult samuti erakordselt viljakas: tema tööde loetelu hõlmab 1590 tiitlit, suurearvulisse õpilaskonda kuulub hulgaliselt nimekaid teolooge (Loofs, Dibelius, Barth, Bonhoeffer jpt).

⁶³Tule, me tahame sulle tuua/ pääste sügavast valust,/ sambaid, tugesid saab ju murda,/ aga mitte vaba südant;/ sest ta elab igavest elu./ ja seisab ise enda eest,/ temas toimivad soov ja püüded,/ mida ei saa purustada. Harnack tsiteerib ka siin ilmselt üht saksa buršilaulu.

Adolf von Harnack oli juba oma eluajal üks kuulsamaid teolooge. Kirikoolasena (tema uurimistöö oli suunatud eelkõige vanaaja kirikule ja dogmadeloole) jätkas ta Albrecht Ritschli (1822–1889) ajaloolis-kriitilist suunda.

Olulisemad teosed: *Lehrbuch der Dogmengeschichte* (3 kd, 1. trükk 1886jj); *Geschichte der altchristlichen Literatur bei Eusebius* (3 kd, 1893–1904); *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten 3 Jahrhunderten* (1. trükk 1902); *Das Wesen des Christentums* (1. trükk 1900); *Marcion* (1. trükk 1921). Bibliograafia vt F. Smend, *Adolf von Harnack: Ein Verzeichnis seiner Schriften*, 1927, täiendustega 1931.

Siret Rutiku

ADOLF VON HARNACK
JA KÜSIMUS
KRISTLUSE OLEMUSEST,
VAADELDUNA VANAKIRIKLIKUST
PERSPEKTIIVIST

Adolf Martin Ritter

Tõlkinud Siret Rutiku

Pühendatud 60-aastasele E. P. Meijeringile suurima lugupidamisega

Kunagi paljuloetud raamatus *Die Sache mit Gott* (esmakordselt ilmunud Münchenis 1966) alustab Heinz Zahrnt oma ülevaadet "protestantlikust teoloogiast 20. sajandil" (nii kõlab alapealkiri) järgmiste sõnadega: "Kes tahab anda ülevaadet protestantlikust teoloogiast 20. sajandil, sel ei ole alguspunkti vaja kaua otsida. Selleks on Karl Barthi nimi. Barth seisab 20. sajandi alguses sama võimsana kui Schleiermacher 19. sajandi alguses. Temaga me tähistame uue ajajärgu algust protestantliku teoloogia ajaloos: Karl Barthiga sai alguse 20. sajandi teoloogia" (lk 13). Tegemist on vähemalt teoloogide ringkonnas ikka veel väga laialt levinud ajaloopildiga.

Üsna üldine on arusaam, et 20. sajandi ajalooline ja kalendaarne algus ei lange kokku. Ajalooliselt algas 20. sajand paljude arvates 1914. aasta augustis (Esimese maailmasõja vallandumisega) või siis 1917. aasta hilissügisel (Oktoobrirevolutsiooni

Tõlgitud saksakeelsest käsikirjast.

ja USA sõttaasumisega). Alles siin lõppes “koodanlik” 19. sajand. — Samamoodi oleks tõepoolest ahvatlev koos Zahrntiga mh ka 20. sajandi teoloogia ajaloo algus paigutada hilisemasse aega kalendaarsest sajandivahetusest.

Tollal, 1899/1900. a talvesemestril, oli Adolf Harnack Berliini Friedrich Wilhelmi Ülikoolis “neljapäeviti kell 3–4” välja kuulutanud ühetunnilised avalikud loengud “Über das Wesen des Christentums” (Kristluse olemusest)¹. See ühtekokku 16 loengut hõlmav ja kõigi teaduskondade kuulajatele mõeldud loengutsükkel — vabalt ette kantud ja kirjalikult suuremas ulatuses ilmselt üldse ette valmistamata, nii et autor sai alles tänu ühe õpilase stenograafilistele märkmetele loengute tekstid nende algsel kujul trükkis avaldada (ma ei maini seda siin mitte Harnacki, vaid omaenese häbiks!) — meelitas ligi mitte vähem kui “umbes kuussada üliõpilast kõigist teaduskondadest”². Kirjutis avaldati esmakordselt mais 1900 — nüüdseks on see ainuüksi Saksamaal ilmunud 31 kordustrukis, lisaks veel tõlgituna 15 keelde (mõnda keelde isegi mitu korda), ning saavutanud vähemalt sadadesse tuhandesse ulatuva lugejaskonna. Igasuguse kahtluseta tuleb *Kristluse olemust* pidada “20. sajandi alguse protestantliku teoloogia klassikaks”³, terve ajastu ülimaldse väljendusvormiks ja täiuslikemaks eneserefleksiooniks. Hingestatuna optimistlikust usust vaimu ja ajaloo progressi, uskus see ajastu — nii näib see vähemalt meile kui hiljem sündinutele — suutvat üheks loomulikuks, peaaegu harmooniliseks tervikuks kokku kõita jumala ja maailma, religiooni ja kultuuri, usu ja mõtlemise, jumala õigluse ja maise korra ning võib olla ka veel trooni ja altari (ehkki selles osas lähivad arvamused juba ammu lahku). Seepärast vaataski see ajastu üsnagi lootusrikkalt tulevikku, uude sajandisse.

Selline lootusrikkus kõlab läbi nimetatud loengusarja paljudes kohtades, eriti tugevalt ehk seitsmenda loengu alguses, kus Har-

¹Vt T. Rendtorffi sissejuhatust Harnacki kirjutise uusväljaandele, Gütersloh, 1999, lk 7.

²Nii kirjutab Harnack ise esimese trüki eessõnas: uustrükk 1999, lk 41.

³T. Rendtorffi eessõnast just äsja ilmunud uustrükile, Gütersloh, 1999, lk 7.

nack (seoses oma mõtetega “evangeeliumi vahekorra seaduse ja õiguskorraldusega”) ütleb: “See on kõrge, ülim ideaal, mis meile on antud meie religiooni alusepaneku kaudu; ideaal, mis peab olema meie ajaloolise arengu eesmärgiks ja teetähiseks. Kes oskab öelda, kas inimkond eales temani jõuab? Aga me saame ja peame talle lähenema ja nüüd me juba tunneme — teisiti kui veel kahe või kolme aastasaja eest — kõlbelist kohustatust selleks ning peenetundelisemad ja seetõttu prohvetlike võimetega inimesed meie seast näevad armastuse ja rahu riigis enam kui paljast utopiat”⁴.

Vaid 15 aastat hiljem, 4. augusti õhtul 1914, visandas seesama Harnack — keiser Wilhelm II oli omistanud talle vahepeal (ka sellest oli juba viimati lühidalt juttu) pärandatava aadlitiitli — keisri jaoks rahvale määratud sõjaüleskutse. Kolm kuud pärast seda kirjutas ta koos 92 õpetlase ja kunstnikuga alla kultuurimaailmale adresseeritud üleskutsele. Paljude jaoks, kellest järgmises põlvkonnas kujunesid vaimse elu juhtkujud, manifesteeris see üleskutse 19. sajandi kodanlik-idealistic mõtlemise kokkuvarisemist. Veel 40 aasta möödudes mäletab K. Barth seda *dies ater*’it, “musta päeva” (mille ta paigutab siiski ekslikult “tolle aasta augusti algusesse” [s.t 1914]), “mil 93 saksa intellektuaali astusid avalikkuse ette poolehoiuavaldusega keiser Wilhelm II ja tema nõuandjate sõjapoliitikale. Allakirjutanut seas pidin oma õuduseks nägema ka peaaegu kõigi minu poolt selle hetkeni sügavalt austatud teoloogiliste õpetajate nimesid. Nende eetoses pettununa märkasin ma, et ei saa enam järgida ka nende eetikat ja dogmaatikat, nende piiblitõlgendusi ja ajaloonägemust, et 19. sajandi teoloogial ei olnud vähemalt minu jaoks enam tulevikku”⁵. Vastavalt sellele tuleks Harnacki *Kristluse olemuses* näha pigem järelehüüet lõppevale ajajärgule kui uue alguse kuulutajat. Samuti oleks pigem eksitav paralleeli tõmbamine Schleiermachi (peaaegu) täpselt 100 aastat varem ilmunud (muide: mitte kunagi avalikult ette kantud!) viie “Kõnega religioonist” (1799), mis puudutasid tõepoolest mitmeski suhtes täielikku uudismaad (kuu-

⁴Uustrükk, Gütersloh, 1999, lk 133; minu rõhutus.

⁵K. Barth, *Evangelische Theologie im 19. Jahrhundert*. — *Theologische Studien* 49, Zollikon/Zürich, 1957, lk 6; tsiteeritud H. Zahrnti järgi, *ibid.*, lk 14j.

lutades näiteks võrreldamatu sõnajõuga romantilist ligipääsu jumalikkusele). Siiski tuleb öelda, et võrdlus Schleiermacheriga oli paljude Harnacki kaasaegsete seas üsnagi levinud⁶. Sarnaseid jooni oli loengusarja ette valmistades vaadelnud ka Harnack ise, tuues lisaks paralleele (1699 ilmunud) Gottfried Arnoldi teosega *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie*. Hiljem ta neisse siiski enam põhjalikumalt ei süüvinud⁷.

Barthi hinnang, antud tagasivaatena enam kui neli aastakümnet hiljem, vastab täiesti tema tollasele teadmisteseisule⁸. Sarnaseid avaldusi, mis näivad kinnitavat teoloogia aluste ümber peetava diskussiooni tihedat seotust vaimsete ja poliitiliste muutuste üldise kliimaga ning seeläbi ka nn dialektilise teoloogia kaasaegsust, kohtab mh ka F. Gogartenil.

Siiski ei saa minu arvates enam kauem muutmata kujul üle võtta seda ajaloopilti, millele on kahtlemata võimalik leida nimekaid tunnistajaid. Pean siinkohal silmas ka seda traditsiooni, millele vastukaaluks kujundasid Barth ja tema pooldajad (nende hulka kuulus alates 1922 lühikest aega ka R. Bultmann) oma teoloogilise lähtepositsiooni, öeldes polemiseerides lahti oma teoloogilistest isadest, nn liberaalse teoloogia esindajatest. — Rääkigem siinkohal vaid ühest, Adolf von Harnackist ja tema *Kristluse olemusest*.

I

A. Harnack sündis 7. mail 1851 Tartus, sealse (saksakeelse) ülikooli kirikuloo ja homileetika professori Theodosius Harnacki pojana. Harnacki vanematekodu ja tema kasvatus oli tugevalt

⁶Vrd Th. Hübner, *Adolf von Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums unter besonderer Berücksichtigung der Methodenfragen als sachgemäßer Zugang zu ihrer Christologie und Wirkungsgeschichte*, Frankfurt/M. etc., 1994, lk 181, märkus 662.

⁷Vrd T. Rendtorff, *ibid.*, lk 19, märkusega 43; selles punktis tuleb niisiis korrigeerida A. von Zahn-Harnacki esitust: *Adolf von Harnack*, Berliin, 2. trükk 1951, lk 240j.

⁸Vt H. Fischer, *Systematische Theologie*. — *Theologie im 20. Jahrhundert: Stand und Aufgaben*, G. Strecker (toim.), Tübingen, 1983, lk 295j.

mõjutatud pietistlikust vagadusest. Tema isa on tänaseni laialdaselt tuntud eelkõige oma töödega evangeelse luterliku kiriku usutunnistusest ja Martin Lutheri teoloogiast. Alustanud 1869 Tartus teoloogiaõpinguid, eemaldus Adolf Harnack peatselt oma isa rangelt konfessionaalsest teoloogiakäsitusest. Tema teadusliku arengu suunaks sai kristliku teoloogia-ajaloo dogmadekriitiline käsitlus, Lutheri ja reformatsiooni tõlgendamine kaasaegse teaduse ja hariduse teerajajana ning selle (nagu Harnack ise ütleb) “edasikasvava kultuuri” allikana, mis astub välja “teoloogilise süsteemi kitsikusest ja mõistmatusest [---], mille on põhjustanud ortodoksia”⁹.

A. Harnacki peamiseks uurimisvaldkonnaks sai vanaaja kirik, mis köitis teda kogu elu jooksul. Seejuures kaasas Harnack uurimistöösse täiesti enesestmõistetavalt algkristluse ning Uue Testamendi kirjad, mis moodustasid kogunisti tema erilise huvivaldkonna. Oma akadeemilise tegevuse kõrgpunktis kuulus Harnack teaduskonna protagonistide hulka ning tal oli oluline osa selles, et see teaduskond meelitas ligi suurel hulgal protestantliku teoloogia üliõpilasi nii Saksamaalt kui mujalt. Harnack oskas kirikuloole, eriti “patristikale”, anda teoloogia ja muinas-teaduste raames rohkem mõjujõudu ja sära kui ükski teine tema põlvkonnakaaslastest. Ta andis ka jõulisemaid ja kaugeleulatuvamaid *organisatoorseid* impulsse patristika uurimiseks Saksamaal (meenutan siin vaid tema rajatud ning aastakümneid ka juhatatud “kirikuisadekomisjoni” kunagise Preisi Teaduste Akadeemia juures Berliinis).

Viis aastat enne surma, mis tabas ligi 80-aastast Harnackit nii-öelda tööpostil — kui ta sõitis ühe “Keiser Wilhelmi Seltsi” instituudi sisseõnnistamisele (tegemist oli tänase “Meditssiinuuringu Max Plancki Instituudiga” Heidelbergis) —, oli Adolf von Harnackil seoses tema vastu suunatud parempoolse ajakirjanduse jäleda laimukampaaniaga ühele kriitikule võimalik vastata, et talle ei ole “riigil au ja soodustuste koha pealt enam vähimatki

⁹A. Harnack, “Martin Luther in seiner Bedeutung für die Geschichte der Wissenschaft und Bildung”; peokõne Gießenis 10. nov. 1883; tsiteeritud T. Rendtorffi järgi, *ibid.*, lk 14.

pakkuda”¹⁰. Ta oli tõepoolest pälvinud kõige kõrgemad autasud ja tunnustused, mida tollasel Saksamaal üldse oli võimalik saada. Tema enese hinnangul ei olnud ükski nende hulgas, isegi mitte aadlitiitel, võrreldav presidendi positsiooniga “Keiser Wilhelm Seltsis”! Saksa viimase keisri õukonnas oli Harnack sama tavaline külaline nagu Weimari vabariigi esimese presidendi, sotsiaaldemokraat Friedrich Ebersi juures. Ebersiga olid Harnackil väga usalduslikud suhted, ilma et teda seetõttu oleks vähimalgi määral süüdistatud oportunismis. Lühidalt: Harnackil oli kõik — kaasa arvatud seesmine valmidus, ilma milleta on raske niisugust edu ja kuulsust saavutada: nimelt vaibumatu uudishimu, lõppkokkuvõttes optimistlik maailmavaade ning veendumus: “Maailma õpitakse ainult nii palju tundma, kui teda mõjutatakse”¹¹.

Harnack kuulus — mida aeg edasi, seda selgemalt — koos M. Radege Marburgist ja O. Baumgarteniga Kielist selle “liberaalide” vähemuse hulka, kes peatselt pärast sõja algust astus välja Bismarcki riigi poliitiliste ja ühiskondlike põhistruktuuride edasikestmise vastu ning sisepoliitiliste reformide poolt, samuti “kokkulepperahu” poolt “võidurahu” asemel, ning kes seetõttu suutsid ka pärast Saksamaa lüüasaamist ja poliitilist pööret säilitada tasakaaluka ja nüansirikka hoiaku demokraatia ja sotsialismi suhtes. Nii et kui pärast 1918. aastat väidab uus teoloogide generatsioon ühtäkki, et ei võta sellistelt inimestelt nagu Harnack enam tükki leibagi vastu ning oma eetose tõttu ei saa ka “nende eetikat ja dogmaatikat, piiblitõlgendusi ja ajaloopilti” enam kauem järgida, siis tuleb seda kindlasti põhjendada teisiti, kui on teinud K. Barth ja tema eeskujul ka H. Zahrnt. Sest mis sellesse puutub, siis kannatas Harnack — vaatamata oma variautorlusele Wilhelm II sõjaüleskutses ning oma allkirjale 93 intellektuaali manifestil — üsna paljud võrdlused välja!

¹⁰A. von Zahn-Harnack, *ibid.*, lk 411.

¹¹Kirjas M. Radele 29.8.1905; tsiteeritud A. von Zahn-Harnacki järgi, *ibid.*, lk 250.

II

Kõige õnnestunumaks lähenemiseks ja samas ka kõige informatiivsemaks kommentaariks Harnacki 1900. aastal avaldatud loengutele *Kristluse olemusest* on tema (esmatrükis aastatel 1886 kuni 1890 kolmes mahukas köites ilmunud) *Lehrbuch der Dogmengeschichte* (Dogmadeloo õpik), materjali läbitöötatuse ning esituse poolest seni kordumatu meistriteos. Selle taotlus on omakorda kõige kergemini välja loetav vanaaja kiriku tähendust käsitlevast märgukirjast, mille Harnack koostas Preisi kultuuriminister Althoffile seoses oma professoriks kutsumisega Berliini ülikooli aastal 1888¹². Seal selgitab Harnack, et esimese kuue sajandi kiriku- ja dogmadelugu on “teoloogide jaoks kirikuajaloo tähtsaim lõik” (*ibid.*, lk 129). Harnacki sõnul leiab teoloog siin “möödupuud, mida ta peaks kasutama hilisema ajaloo hindamisel”, kui tal tuleb seda hinnata “algse kristluse seisukohalt” (*ibid.*). Meie loengud “Kristluse olemusest” kujutavad endast ainult selle möödupuu rakendust. Ja edasi seisab nimetatud märgukirjas: “Kõik meie otsustavad probleemid” peituvad “vanaaja ajaloo valdkonnas” (*ibid.*, lk 130). Nende probleemide hulka loeb Harnack küsimused: “kuidas tekkis katoliiklus, millises suhtes on see algse kristlusega, kuidas tekkis dogma” (*ibid.*)?

Märgukirjas rõhutab Harnack kategooriliselt vanaaja kirikuloo alaste ajalooliste teadmiste vajalikkust ning nende olulist funktsiooni tänapäeva teoloogia jaoks. Ta soovitab neid vastukaaluna sõltuvusele kirikuajalehtede kiriklik-teoloogilisest arvamussõjast (“kõrvetada saanuna” teab ta väga hästi, millest räägib!) ning “ohtliku traditsiooni võimutaotlusest”. Harnacki sõnul sõltub “meie kristliku kiriku tulevik” “paremini mõistetud ajaloost” rohkem kui eksegeesist ja dogmaatikast. Tema arvates aitab ajaloo tundmaõppimine ja ajalooline hoiak teoloogil vabaneda “koormavate ja südametunnistust häirivate traditsioonide mõjuvõimust”. Kuidas kujutab Harnack ette selle konfrontatsiooni edasist kulgu? See selgub lühidalt ja lõõvalt, kui ta seab I. Vatikani kirikukogu ja selle dogmade tulihingelise pooldaja (anglikaani kirikust roomakatoliku kirikusse konverteerunud) kardinal Henry Edward Man-

¹²Vrd A. von Zahn-Harnack, *ibid.*, lk 129–131.

ningi "frivoolsele ütlusele", et "ajaloost tuleb üle saada dogma abil", vastu oma teesi "dogmat tuleb selgitada ajaloo abil" (*ibid.*, lk 131).

Ja just sellega tegelebki kirikuloolane oma ülesandele pühendudes: ta "uurib dogmaatilise kristluse tekkimist"¹³. Harnacki sõnul näeb kirikuloolane dogmaatilise kristluse idee "tõeliselt epohhiloovat" iseloomu selles, et "inimkonna vaimne kultuur näib nüüd olevat lepitatud ja seotud religiooniga" (*ibid.*, lk 117). Kaasaegele teoloogile paistab see Harnacki arvates aga teisiti. Tema väitel on religiooni lepitamine kultuuriga dogmade ajaloolisel kujul reformatsiooni poolt "lõpetatud" ja "hävitatud" (*ibid.*, lk 463). Luther olevat siiski hoidnud kinni teatud "katoliiklikest elementidest" (*ibid.*, lk 466). Sellest tekkinud segadused on protestantlikku teoloogiat mõjutanud kõikjal, kus väidetakse, et Lutheri "uus tunnetus langeb vana dogmaga lihtsalt kokku" (*ibid.*, lk 456).

Nii palju selle loengusarja vaimsest tagaplaanist. Harnacki tütre ja biograafi Agnes von Zahn-Harnacki kahtlemata asjatundliku hinnangu kohaselt (*ibid.*, lk 280) oli tegemist "Harnacki akadeemilise tegevuse kõrgpunktiga". Nüüd aga loengusarja enda juurde. Harnack juhendus siin soovist anda avalikkusele aru sellest, mis on kristlus, ja nimelt teha seda positiivses vormis, mitte võitlusena, nagu see just äsja oli aset leidnud tema dogmade loo ja apostelliku usutunnistuse ümber (nn *Apostolikumsstreit*). Harnack tahtis teenida "äratundmist ja rahu, mitte tüli"¹⁴. Ta ei pidanud niivõrd silmas kristliku religiooni "põlgajaid" (Schleiermacher), vaid pigem neid paljusid otsijaid, kellele evangeelne kirik ei olnud enam koduks ja kes tihti oma religioosset pärandit enam ei tundnud või ei osanud hinnata. Seda väljendas ka Markuse evangeeliumist pärit juhtlause, mille ta seadis — kreeka tähtedes — väljaande etteotsa: "Issand, koerakesed ju söövad laua all laste raasukesi!" (Mk 7,28: Ναί, κύριε και τὰ κυνάρια ὑποκάτω τῆς τραπέζης ἐσθίουσιν ἀπὸ τῶν ψιχίων τῶν παιδίων).

Küsimusele "mis on kristlus?" taheti nendes loengutes vastus leida "üksnes ajaloolises tähenduses", s.t "ajalooteaduse vahendi-

¹³*Dogmengeschichte*, 8. trükk, 1991, lk 3.

¹⁴Eessõna esmatrükile: uustrükk 1999, lk 42.

tega ning juba elatud ajalooost ammutatud elukogemusega”¹⁵. Jah, sellele on Harnacki arvates võimalik vastata ainult ajaloolasel, “kuna ühe ajaloolise ilmingu olemusliku omapära kindlakstege mine on puhtalt ajalooline ülesanne”¹⁶. “Nii nagu me õpime üht taime vaid siis täielikult tundma, kui me vaatleme peale juurte ja tüve ka tema koort, tema oksid ja õisi, nii saame ka kristlikku religiooni õigesti hinnata ainult täieliku induktiooni teel, mis peab hõlmama kogu ajalugu. Muidugi on kristlus läbi teinud klassikalise ajajärgu ja veel enam, tal oli alusepanija, kes oli ise see, mida ta õpetas. Loomulikult jääb temasse süüvimine peamiseks ülesandeks, ent ainult alusepanijaga piirdumine tähendaks tema tähenduse alaväärtustamist. Ta tahtis süüdata iseseisva religioosse elu ja ta tegi seda. Nagu me edaspidi näeme, seisneb tema tegelik suurus selles, et ta juhatas inimesed jumala juurde (vrd 1Pt 3,18), et nad nüüd omaenda elu temaga elaksid — kuidas saaksime seal vaikida evangeeliumi ajalooost, kui me tahame tundma õppida tema olemust?”¹⁷.

Vastavalt sellele on loengute esimene pool — pärast sissejuhatust — pühendatud “alusepanija”, Jeesuse kuulutusele selle põhijoontes. Põhijoontena käsitletakse teemasid “Jumala riik ja selle saabumine”, “Jumal-isa ja inimhinge lõputu väärtus” ning “Parem õiglus ja armastusekäsk”. Seejärel vaadeldakse “evangeeliumi põhiseoseid üksikult”. Nendeks on siin “Evangeelium ja maailm ehk askeetiküsimus”, “Evangeelium ja vaesus ehk sotsiaalne küsimus”, “Evangeelium ja õigus ehk küsimus maistest seadustest”, “Evangeelium ja töö ehk kultuuriküsimus”. Neile järgnevad veel kaks “põhiseost”, mille ümber tekkisid peagi üliägedad vaidlused, nimelt: “Evangeelium ja jumala poeg ehk kristoloogiküsimus” ja lõpuks “Evangeelium ja õpetus ehk küsimus tunnistusest”. Väga täpselt komponeeritud sarja teise osa moodustavad loengud 9–16, mis kannavad ühist pealkirja “Evangeeliumi ajalooost”. Käsitletakse “apostellikku” ajajärku (“algkogudusest” alates kuni esimeste apostlite surmani), katoliikluse kujunemist (3. sajandi alguseni, Tertullianust Läänes ja Origenest Idas),

¹⁵1. loeng: uustrükk 1999, lk 56.

¹⁶Eessõna 45.–50. tuhandele: uustrükk 1999, lk 46.

¹⁷1. loeng: uustrükk 1999, lk 60.

kreekakatoliiklust (milline ta “on tänapäeval” ja millisena ta on — nagu väidetakse — “püsinud juba rohkem kui aastatuhande jooksul oluliste muutusteta”), roomakatoliiklust (kui “kõige laiaulatuslikumat ja võimsamat, komplitseeritumat ja siiski kõigist kõige ühtsemat moodustist, mille ajalugu, nii palju kui meie seda tunneme, on esile toonud” ning mis ka “oma mitmekülguses ja oma ranges monoliitsuses on kreekakatoliiklusest oluliselt tugevam”) ning lõpuks protestantismi — “vaimset religiooni!”, ehkki selle “välist olukorda” peab (juba) Harnack “eriti Saksamaal” “haletusväärseks”¹⁸.

Harnack lõpetab loengutsükli järgmiste sõnadega: “Mu härrad! Religioon, nimelt jumala- ja ligimesearmastus, on see, mis annab elule mõtte. Teadus seda ei suuda [---] Puhas teadus on oivaline asi ja häda sellele, kes teda alahindab või oma tunnetusmeel elule nüristuda laseb! Aga küsimustele kust?, kuhu? ja milleks? suudab ta praegu sama vähe vastata kui kahe või kolme tuhande aasta eest. [---] Kui me aga kindla tahtega jaatame neid jõudusid ja väärtusi, mis meie siseelu kõrghetkedel meie ülima varana, jah, isegi meie tegeliku minana särama löövad, kui meil on tõsidust ja julgust neid tegelikuna tunnustada ning juhendada nendest ka oma elus, ja kui me siis heidame pilgu inimkonna ajaloo kulgemisele, jälgime selle ülespoole suunduvat arengut ning püüeldes ja teenides otsime temas vaimset osaduskonda — siis ei lange me tüdimusse ja väiklusesse, vaid saame kindlaks jumalas, selles jumalas, keda Jeesus Kristus nimetas oma Isaks, ja kes on ka meie Isa”¹⁹.

III

Selle klassikalise tekstiga võib tegelda ja vaielda üsna mitmest vaatekohast. Nii võtab kolleeg K. Berger Heidelbergist oma viimases ringauditooriumiloengus enne jõulupühi arutluste aluseks Adolf von Harnacki *Kristluse olemuses* kajastuva ettekujutuse Jeesusest. Ja tema arutlused ei kannata sugugi selle all, et mina praegu siin selle aspekti täiesti kõrvale jätan. Võib ka veel

¹⁸15. loeng: uustrükk 1999, lk 239.

¹⁹Uustrükk 1999, lk 261j.

alustada diskussiooni meetodite üle ja seejuures pöörata erilist tähelepanu Harnacki — vaid möödaminnes öeldud — märkustele “täieliku induktsiooni” meetodi kohta. Selle ülesande võttis endale mõne aasta eest üks Bonni dissertatsioon²⁰ ja jõudis seejuures ka minu arvates oluliste tulemusteni (vt T. Rendtorffi kiitvad märkused, *ibid.*, register). Aga et sedavõrd “ebafilosoofilise” peaga nagu Harnack oleks metoodikaküsimusi võimalik *edukalt* käsitleda, selles ei suutnud nimetatud dissertatsioon mind tõeliselt veenda. See-eest muutis ta üsna tõenäoliseks, et me peame Harnacki eeltsiteeritud märkustes nägema — mida Harnack ise, nagu talle iseloomulik, mitte kunagi täpsemalt selgitanud pole, asi on niisiis alamääratud — vihjet induktsiooni loodusteaduslikule meetodile (nagu see oli moes iseäranis toleaeagses botaanikas) või siis “täielikule induktsioonile” kui *matemaatilisele* erialaterminile. Ja kõige selle põhjal on kindlam kui kunagi varem, et ka Harnacki “historism” sisaldab apologetilisi jooni, astumaks vastu tollastele täpsetele loodusteadustele ja nendest nii vaimustatud haritud kodanike kihtidele. Ent vähemalt *seda* oldi umbes nii ka juba arvatud. Lõpuks ometi võib Harnacki *Kristluse olemust* püüda kasutada iseenda aktuaalsete ambitsioonide täitmiseks, nagu seda tehakse — sama tagasihoidlikult kui ilmselgelt — raamatu äsja ilmunud uustrükis²¹ kuni sissejuhatuse lõpusoovini välja, mille kohaselt loengute uusväljaanne peaks “aitama kaasa korduslugemisele, kus Harnacki esituslaadi vaim inspireerib vaba pilguga vaatlema meie aja vaimset olukorda kristluse ja religiooni suhtes” (*ibid.*, lk 35). Ma ei taha siinkohal T. Rendtorffiga vaielda ainuüksi juba seepärast, et ma kuulutasin oma ettekande lõpuna hoopis teise perspektiivi, ja nii see jäägugi. Tahan seda siinkohal ainult sellepärast vähemalt mainida, et Harnacki *Kristluse olemuse* uustrüki väljaandja ja kommentaator teeb asja enda jaoks tihti liiga lihtsaks. Nii näiteks, kui ta näeb “kriitikat, mis siin pahandas vigade ja puuduste pärast, [---] selles suhtes tühja” jooksmas ainuüksi seetõttu, et Harnacki *Kristluse olemus* kahtlemata “ei astu evangeeliumi kohale” ega “taha olla tunnistuse aseaine ega uus dogmaatika” (*ibid.*, lk 35).

²⁰Th. Hübner, ilmunud: *Europäische Hochschulschriften, Reihe XXIII Theologie*, Bd. 493, Frankfurt/M. etc., 1994.

²¹Toimetanud ja kommenteerinud T. Rendtorff, Gütersloh, 1999.

Nagu välja kuulutatud, on meie lõppmõtisklused suunatud Harnacki "küsimusele kristluse kõige olulisemast sõnumist, vaadelduna vanakiriklikust perspektiivist". Juba enne jäi kõlama, et Harnack (näiteks eessõnas *Kristluse olemuse* esmaväljaandele) suutis selgelt eristada ajaloolase ülesannet "arheoloogi" või "antikvaari" omast²². Näib, et see on omapärasel vastuolus etteheitega, mida on esitatud Harnacki eelkõige dogmadelugu käsitlevate ajaloo-alaste tööde suhtes. Etteheide seisneb nimelt selles, et Harnacki patristlik meisterlikkus, milles keegi ei kavatse kahelda, on täiesti "arhivaalses" suhtes oma objektiga, s.t ta tegeleb arengutega, mida ta korduvalt tõlgendab pelgalt depravatsioonidena, "jääkidenä" ja mis talle vähemalt teoloogiliselt üldse korda ei lähe. — Kuidas saaks seda vastuolu kaotada? Sest on ilmselge, et vastuolu siin on: "arhivaalse" all ei ole kindlasti mõeldud mitte midagi muud kui seda, mis iseloomustab Harnacki keelepruugis "antikvaari" või "arheoloogi" tegevust. Sellest tegevusest aga erineb ajaloolase tegevus Harnacki silmis üsna suurel määral: see ei ole nimelt suunatud möödunu puhtale rekonstrueerimisele — piltlikult väljendudes: mitte mammutiluude avastamisele ja konserveerimisele —, vaid olulise mõistmisele ühes ajaloolises nähtuses, jäävale kõiges muutuv. Ainult et — ja selles osas on etteheide Harnacki suhte "arhivaalsuse" kohta tema kiriku- ja dogmadeloolise objekti suhtes täielikult õigustatud — muutumise tajumisel ole Harnacki jaoks mingeid tagajärgi jääva, ajatult kehtiva mõistmiseks²³. Üks näide: et Paulus on Harnacki arusaamise järgi juba üleminekunähtus, täpselt samamoodi nagu ülestõusmisjärgne kogudus; kuivõrd ta tuleb lugeda "evangeeliumi" "koore", "kesta" ja "tuuma" hulka, siis selle tagajärjeks on, et ta oma kuulutusega ei aita mingil moel kaasa "kristluse olemuse" määratlemisele. Nii saab Harnack vastata väidetele, nagu ei oleks tema raamatus "kristluse olemus lunastusreligioonina täielikult esile toodud" ning nagu seal oleks "Kristuse isiku tähtsust alahinnatud", et ta olevat oma esitust "kontrollinud uuesti, mitte ühekülgselt Pauluse, Augustinuse või Lutheri najal, vaid Jeesus Kristuse kuulutuse ning temast lähtunud mõjude kogupildi taus-

²²Vrd eessõna 45.–50. tuhandele: uustrükk 1999, lk 46.

²³Vrd 8. loeng: uustrükk 1999, lk 158.

tal” ja ta ei olevat leidnud midagi, mida olnuks vaja lisada²⁴. Nii nagu Augustinus leiab *Soliloquia*’s täit rahuldust hinge sidemes oma jumalaga (*Deum et animam scire cupio. — Nihilne plus? — Nihil omnino*) (Ihkan tunnetada jumalat ja hinge. Muud midagi? Mitte midagi!): *Solil.* I, 7), nii ei vaja ka ajaloolane Harnack kõike seda “üldse mitte” — missuguse uudishimu ja õiglusmeelega ta ka eales ajaloo, eriti varase kristluse ja tema dogmade vastu huvi ei tunne²⁵. Nagu me juba kuulsime, läheb seda Harnacki arvates kõige rohkem — rohkem kui eksegeesi ja dogmaatikat — vaja “meie kristliku kiriku tuleviku” kindlustamiseks, kuna aitab vabaneda “koormavate ja südametunnistust häirivate traditsioonide mõjuvõimust” (vt eespool, lk 2379).

Ilmselt ei tulnud Harnack eales mõttele, et “evangeeliumi” tõlgendus- ja retseptisiooniloo arvessevõtmine aitaks ka evangeeliumi tõlgendamisele enesele uusi peensusi lisada, et see kergendaks seose loomist tõlgendaja olevikuga ja võimaldaks seega ületada ajaloolis-kriitilise eksegeesi puudujääke. Nii ei pääsenud tal üldse (või kui, siis ainult puudulikult) mõjule mõte, et vanaaja kirik tahtis “evangeeliumi” ise interpreteerida: omal viisil, omas keeles ja oma dogmades. Viimaseid nimetas Harnack teatavasti “tekke ja struktuuri poolest kreeka vaimu produktiks evangeeliumi pinnal”. See vanaaja kiriku taotlus on ju ometi tihti ja piisavalt selgelt väljendust leidnud (näiteks Kalchedoni [kirikukogu] (451. a) kristoloogilises vormelis, eriti veel, kui mitte vaadelda vormelit ennast, vaid selle laiahaardelisi tunnustuslikke *seoseid*). Ka see, et Harnacki poolt nii põlastavalt koheldud “kreekakato-liikluse” ja ida-ortodoksia liturgiad, mida ta oma balti sünnimaal ise koges, kätkevad vaimulikku pühakirjatõlgendust ainulaadses mõttetiheduses ja võrreldamatus rikkuses, jääb sama hästi kui mainimata, rääkimata siis selle asjakohasest väärtustamisest²⁶.

²⁴Eessõna 45.–50. tuhandele: uustrükk 1999, lk 45.

²⁵Vrd veel kord eessõna 45.–50. tuhandele: uustrükk 1999, lk 45j.

²⁶Vrd siiski 13. loeng: uustrükk 1999, lk 21; laiaulatuslikumaid hinnanguid vt nüüd Erlangenis kaitstud H. Kaffka dissertatsioon, “*Die Schädelstätte wurde zum Paradies*”: *Das Kreuz im orthodoxen Gottesdienst der byzantinischen und slawischen Tradition*, Erlangen 1995; ning Heidelbergis kaitstud A. Jahnke magistratitöö *Kreuz und Leiden Christi nach den Kanones Staurosimoj der Paraklitiki*, Heidelberg 1997.

Tahan säästa teid ja ennast püüdest edasi anda Harnacki apodiktilisi hinnanguid “kreeka-” ja “roomakatoliikluse” kohta. Nad on ka juba tema vanakirikuga seotud tegevusest välja kasvanud, ent peavad üldiselt siiski silmas märksa hilisemat olukorda. Tahan siinkohal vaid rõhutada, et ma pean täiesti vastutustundetuks nende hinnangute kordamist täna, andmata endale seejuures aru, kui kahtlasele ja haprale pinnale nad toetuvad. Nüüdseks on arvatavasti piisavalt selgeks saanud, et praegu me võime suurmehe Adolf von Harnacki suhtes tunda end päris vabalt, vabalt muu hulgas sellekski, et “künda uudismaad” (vrd Jr 4,3; Ho 10,12)!

Kui lähtuda tõlgendus- ja retseptiooniolo hermeneutilisest tähendusest teksti mõistmise jaoks ning arvestada ka veel, et vanaaja inimesed ei teadnud loomulikult midagi Harnacki “evangeeliumist” kui “kaanonist kaanonis” (ja kui nad olekski teadnud, vaevalt sellest suurt midagi arvanud oleksid!), vaid et nad püüdsid järgida kristlaskonna kaheosalist pühakirja tervikuna, siis avardub suhtlemisalus automaatselt vana kiriku ning tema dogmade, kolmainuteoloogilise ja kristoloogilise dogma võrra. Ja ka meie suhe katoliiklikesse ja õigeusklikesse kaaskristlastesse võidab sellest märgatavalt.

Nagu me kuulsime, nimetas Harnack juba möödunud sajandivahetusel saksa protestantismi “välist olukorda” haletsusväärseks²⁷ ja polnud sugugi kindel, “et ‘katoliiklikuks’ ei muutu ka mitte *need* kirikud, mis põlvnevad ‘ristiinimese vabadusest’”. Sest kas pole ka, küsib ta, “omal ajal katoliiklik kirik tekkinud” “nii vabadest ühendustest, nagu Pauluse kogudused seda olid”²⁸? Harnack jätkab: evangeelium “ei saaks sellepärast hääbuda: seda tunnistab ajalugu. Ta jääks punase niidina kudumi sisemusse alles, tuleks mingis kohas uuesti välja ning vabastaks end ahistavatest sidemetest” (*ibid.*, lk 260).

Me oleme vahepeal õppinud arvestama veel hoopis teiste stsenariumidega. Sotsiaal- ja trenditeadlased täheldavad seoses religiooni olukorraga aastatuhandevahetuse Euroopas kaht äärmiselt vastandlikku tendentsi: 1. religioon on “megatrend”, ja seda just läänelikus, tihti ilmalikustunuks ja materialiseerunuks kuuluta-

²⁷ 15. loeng: uustrükk 1999, lk 239.

²⁸ 16. loeng: uustrükk 1999, lk 259; minu rõhutus.

tud maailmas (millest käesoleval hetkel siiski pigem igasugused "sektid" ja idamaised raviõpetused kasu lõikavad); 2. traditsioonilise kristluse tähendus kahaneb ja Lääne-Euroopa — ehkki mitte ainult, aga siiski eelkõige protestantlikud — kirikud, on sattunud kõikehõlmavasse ja sügavaleulatuvasse kriisi. Religioonisotsioloog Peter L. Berger formuleeris selle eriti drastiliselt, rääkides Lääne-Euroopast kui "kiriklikust katastroofipiirkonnast".

Mida teha? Rääkigem nüüd meist endist. Ma peaksin seda, täpselt nagu meie kolleeg ja sõber, Berliini piiskop W. Huber, valeks signaaliks ja suisa hukatuslikuks, kui me oma kirikutes ei peataks "eneseilmalikustamise" protsessi ning rõhutaksime selle asemel "vaimuliku", spirituaalse hariduse ja usuteadmiste vahendamise esmajoonelist tähtsust²⁹. Siin oleks meil oma oikumeenilistelt sõsarkirikutelt, samuti õigeusult palju õppida. Ma peaksin laastavaks, kui me ikka veel, truuna Harnacki nõuandele, mõistaksime protestantlust "esmajoones tema vastandlusest katoliiklusega" lähtuvalt³⁰, olles üha sunnitud igaüks omaette nokitsema "kristluse olemuse" kallal: kultuuriprotestant kultuuriprotestantliku kristluse olemuse kallal, katoliiklane "katoliikluse olemuse" kallal, "rohujuurekristlane" rohujuurekristluse olemuse kallal — juut "juutluse olemuse" kallal, just nii, nagu see Harnacki ajal tavaks oli³¹, selle asemel et üheskoos küsida, mis on *kristlus praegu* ja millised tagajärjed sellel tänapäeval peaksid olema.

Vaid üheskoos on meil võimalik — mitte võidukindlalt, küll aga julgelt — ohtrate rahutust tekitavate prognooside ja stsenaariumide kiuste tõsta oma jalg üle uue aastatuhande künnise.

²⁹Selles olen ma ka täiesti nõus M. Welkeriga; vrd tema kirjutis "Das Ende der Volkskirche? Gestaltwandel der Kirche aus evangelischer Sicht". — K. Hofmeister, L. Bauerochse (toim.), *Die Zukunft der Religion: Spurensicherung an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Würzburg, 1999, lk 60–72.

³⁰15. loeng: uustrükk 1999, lk 239.

³¹Vrd Leo Baecki *Wesen des Judentums* või Karl Adami *Wesen des Katholizismus* (1924), mõlemad ilmselgelt Harnacki mõju all.

ADOLF MARTIN RITTER (sünd. 1933), juhtivaid saksa kirikuloolasi ja väljapaistvamaid varakristliku teoloogia tundjaid, õppis teoloogiat Marburgis, Heidelbergis, Göttingenis ja Ateenas. Promoveerus 1962 Heidelbergis Hans Vabahärra von Campenhauseni juhendamisel. Habiliiteerus kirikuloo alal 1970 Göttingenis, kus oli kirikuloo professor kuni 1977. Kirikuloo professor Marburgis 1978–1981 ja Heidelbergis 1981–1999. Cluj-Napoca (Rumeenia) ülikooli audoktor. 1999. a septembris oli prof. Ritter Tartu Ülikooli usuteaduskonna külaline *Academica III* nädala raames. Ta pidas loengu “Euroopa integratsioon kirikuloolises perspektiivis” (ilmunud ajalehes *Eesti Kirik*, 3. ja 10. nov. 1999) ning kaks seminari: “Pseudo-Dionysios Areopagita ja Ida “apofaatiline teoloogia”” ja “Assisi Franciscuse Päikeselaul”.

Tähtsamad teosed: *Charisma im Verständnis des J. Chrysostomos und seiner Zeit: Ein Beitrag zur Erforschung der griechisch-orientalischen Ekklesiologie in der Frühzeit der Reichskirche* (1972); *Alte Kirche* (Kirchen- und Theologiegeschichte in Quellen, Bd. 1) (1977, 6. väljaanne 1994); “Dogma und Lehre in der Alten Kirche” (C. Andresen (Hg.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Bd. I (1982; 2. väljaanne 1999)); *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita. De coelesti hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* (1991; tekstikriitiline väljaanne koostöös G. Heiliga); *Geschichte des Christentums, I/1: Alte Kirche* (1993; koos C. Andreseniga; eesti k-s K. Kasemaa tõlkes: *Kristluse ajalugu I/1*. Tartu: Greif, 1998); *Ps.-Dionysius Areopagita. Über die Mystische Theologie und Briefe* (1994); *Geschichte des Christentums, I/2: Früh- und Hochmittelalter* (1995; koos C. Andreseniga; eesti k-s K. Kasemaa tõlkes: *Kristluse ajalugu I/2*. Tartu: Greif, 2000) ja *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, 3 kd (2., ümbertöötatud väljaanne 1998; koos C. Andreseniga).

Siret Rutiku

VALDUR OHAKAS

ÜKS KOKKUJUHTUMINE

Karl August Hermann

Nii hästi laulude loomises kui ka muus isamaa-töös on ikka mõned mehed olemas, kes iseäralist ja tähtsat osa seda tööd on jõudnud ära teha. Aga see aeg ei ole kaugel selja taga, mil Eesti rahval veel ühtegi tähtsat laulude loojat ei olnud. Aasta neljakümne eest ei teadnud veel ükski sellest midagi, et ka Eesti keeles võimalik oli laulusid luua. Aga sääl tuli suur laulupidu aastal 1869. Sellel pidul hakkas esimest korda Eesti vaim end suuremal viisil näitama ja nimelt Eesti laulus. Eesti laul oli see, milles Eesti vaim esimest armsat kosumist sai.

Esimese suure Eesti laulupidu kontsertisid juhatas J. V. Jannseni kõrval Eesti tuntud komponist A. Säbelmann, luulelise nimega Kunileid. Neist tuhandetest inimestest, kes selleks piduks igalt poolt Eestlaste maalt kokku Tartu tulivad Eesti esimest priiuse püha pidama, olin ka mina üks. Olin see kord alles pool poisikene, 19-aastane. Aga armastus ja osavõtmine Eesti asja vastu ei andnud mulle rahu ära jääda. Suur oli mu rõõm, kui ühes tuttavatega võisin Tartu tulla. Jah, need päevad ei lähe ialgi mu meelest ära. Küll paisus mu süda, kui määratu rahvahulk Tartu Doome alla ilusasse haljasse paika kokku tuli pidujumalateenistust kuulma. See oli Eesti elu esimene vägev ärkamine. Rõõmuleek lõken-das mu südames, kui suur pidukontsert Ressorse aias algas ja kui armsad iluhelid 800 laulja suust üles taeva poole kõlasivad. Kaunis oli näha, kuda J. V. Jannsen ja A. Kunileid korda mööda lauljuhataja-paika astusivad ja ühendatud Eesti suurt pidukoori oma taktiga ühes pidasivad. Isa Jannsen oli see kord oma täies mehises eas. Laulude vahel käis tema suust vägev kõne, kord tõsiselt, kord naljakalt, välja. Kunileid oli alles noor tugev mees.

Laulu ja mängu leht. Kuukiri Eesti muusika edendamiseks, 1885, nr 7.

Tema oli esimeses pidulaulude raamatus paari oma tehtud laulusid avaldanud. Mina seisin kuuljate hulgas. Mu süda tuksus rõõmust ja tundmusest, et mehi oli, kes ka Eesti rahva pääle mõtlesivad. Ma kiitsin end õnnelikuks, et neid näha sain. Ei see olnud siis ka ime, kui mu südames elav soov tõusis nende mees- tega ligemalt tutvaks saada. See soov ei läinud mitte täide. Kui pidu möödas oli, siis reisisin jälle kodu poole.

Kolm aastat oli pärast esimest suurt laulupidu mööda läinud. Elusaatus oli mind isamaalt välja viinud. Mina olin Vene maa suurde uhkesse päälinna Peterburisse kooliõpetajaks kutsutud. Pool teist aastat olin juba sääil olnud ning ametit pidanud. Siis tuli suvine koolivaheaeg. Mina võtsin otsuseks Taaralaste linna Tartut vaatama tulla. Oli ju üks asi, mis mind iseäranis tõmbas: Eesti Kirjameeste selts oli elule astunud. Ta pidas Tartus Vanemuise seltsi saalis esimest korda koosolekut. Kuida võisin minagi sellest eemale jääda! Armastus ei andnud püsi, olin peagi raudteel Pihkva ja sääilt üle Peipsi järve Tartu jõudnud. Otsekohest raudteed veel Tartu ja Peterburi vahel ei olnud.

Koosoleku päev tuli kätte. Mina ruttasin "Vanemuise" saali. Siin oli juba suur hulk Eesti mehi kokku tulnud. Kõikide näod olivad täis vaimustust ja rõõmu, et Eestlastele uus selts oli juurde tulnud. Tuttav J. Hurt astus kõnetooli presidendina seltsi juhatajama. Võimuka sõnaga seletas ta seltsi eesmärki ja vaimustas Eesti kirjatööle. Siis tulivad mitmed ilusad õpetlikud kõned. Jällegi oli minu süda täis rõõmu, ja õnnelik tundmus täitis rinda. Nüüd tuli väike vaheaeg. Kõik läksivad Vanemuise maja ette aeda, mina ka.

Ilm oli ütlemata ilus. Puud olivad lopsakas lehes. Lehk täitis õhku. Oli ju alles kevade poolne suvi. Lilled olivad õitsmas, rohi haljendamas. Eesti elu oli niisama lopsakas õitsmises. Koosolijad ajasivad üks teisega lahkelt juttu. Üks ütles mulle: "Vaadake, see kehakas mees, kes sääil seisab, on meie kuulus kirjanik Jannsen." Ruttu astusin mina ligemale. Võisin ju nüüd seda enese kaua kantud soovi täita ja temaga tutvaks saada, kes meie Eesti rahva hääks nii palju oli teinud. Lahkelt ja hää meelega andis ta mulle kätt. Pea oli jutt sorinal jooksmas. Magusast jutust ei ole isal Jannsenil ial puudust olnud. Vaimustus ja rõõm tõusis minu südamesse, et Eesti tähtjas ja kuulus kirjanik ühes ka lahke ja sõbralik mees oli.

Aga ka teise Eesti mehega oli mu soov tutvaks saada, see oli nimelt Kunileidiga. Küsisin varsti, kas tema siin oleks. Mulle vastati: "Jah sääl ta on-gi." Jällegi oli mul rõõm ja hää meel, et sellega kokku sain, keda juba enne olin tundma saada igatsenud. Läksin tema juurde ja tegin end temaga tutvaks enese nime nimetades. Ka siin sündis lahke jutt. Ma küsisin: "Auus herra, Teie olete Eesti keeles laulusid komponerinud, kas ei mõtle Te selle pääle ühte ooperit Eesti keeles teha?" Minu küsimus ei olnud temale sugugi ootamata; ta vastas: "Jah, selle pääle olen mina ise ka mõtelnud, aga raske on ilusaid sõnu saada. Kui peaksin saama, siis hakkam tööle." Nõnda läks meie jutt veel tüki aega edasi.

Korraga anti nõuu: "Hakkame laulma!" Ruttu kogusivad kõik kokku õue haljaste puude alla. Pea oli kahekordne koor koos. Mina olin tenoris, Kunileid laulis bassi, pääle selle veel mitmed teised koosolijad, kes laulutundjad ja kelle nime ma enam ei mäleta. Tugevalt kostis laul: "Sind surmani küll tahan ma kalliks pidada, mu hiilgav Eesti rada, mu õitsev isamaa," ja siis: "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm, kui kaunis oled sa" ja veel mitugi teist. Vaimustus täitis nii hästi lauljate kui kuuljate südant. Mina olin ühte oma igatsust jõudnud täita: olin nende meestega kokku saanud, kellega mu palav soov oli tutvaks ja kokku saada. Mul oli koguni õnn olnud nendega kõnelema ja laulda. See jäi mulle eluajaks armsaks mälestuseks.

Miks olen seda siin jutustanud? Ei muu pärast, kui tahtsin Eesti elu ilusast ärkamisest ühte ainust väikest mälestuse pildikest anda. See oli mu nõuu.

KARL AUGUST HERMANN (1851–1909) on neid tähtsaid 19. sajandi eesti kultuuritegelasi, kelle mälestus on elanud siiamani ega ilmselt kustugi, kuni kõlab eestikeelne laul. Ta oli ju väga mitmekülgne mees, selles mitmekülguses paratamatult mitte kuigi võrdselt hinnatav, kuid tema vaimustatud tegevus muusika alal, mida dokumenteerib *Laulu ja mängu leht* (1885–1908), on ju isegi kaugeks eelkajaks meie "laulvale revolutsioonile"!

Hermanni pooleteisesajandijuubeli puhul siinkohal taastrekitud mälestuspilti võiksime võtta kui väikest autoportreed, millesse kuulub muidugi ka autorile omane keel ja stiil.

A. K.

VÄLISVALUUTADE OSTUJÕUD EESTIS 1990. AASTATEL

Hinnaerinevused Eesti ja arenenud
turumajandusega riikide vahel
alates 1980. aastate lõpust

Jaanus Raim

1990. aastate alguses tulid ilmsiks ülisuured hinnaerinevused (endiste) Nõukogude Liidu liiduvabariikide (sh Eesti) ja ülejäänud maailma vahel — ning mõnede toodete osas on välisvaluutade suhteline ostujõud siinkandis väga kõrge tänapäevani.

Käesoleva artikli esimeses osas antakse ülevaade nimetatud hinnaerinevuste suuruse ja muutumise kohta kõigi olulisemate tootegruppide lõikes, teises osas püütakse analüüsida nende põhjusi. Välisvaluutade suhtelise ostujõu kvantifitseerimisel on referentsriigiks valitud Soome — s.t kõigi Eesti ja ka teiste üleminekuriikide toodete (tootegruppide) hindu vaadeldakse Soome analoogsete toodete (tootegruppide) hindade suhtes. Mõistet “toode” laiendatakse käesoleva artikli kontekstis (kui pole lisatud täpsustust) niihästi kaupadele, teenustele, tootmisressurssidele kui ka varadele, ning tarbijahindadest rääkides peetakse silmas statistikaameti koostatud standardtarbijakorvi kuuluvate toodete kaalutud keskmist maksumust.

Täna käesoleva uurimuse rahalise toetamise eest Eesti Tuleviku-uuringute Instituuti ja Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonda.

ÜLEMINEKUPERIOODI HINNAERINEVUSTE ULATUS

1990. aastad algasid rubla nominaalse vahetuskursi kiire langusega. Veel 1989. a alguses vahetati mustal turul valuutasid kursiga 1 FIM (Soome mark) = 1 rbl (0,25 USD (Ameerika Ühendriikide dollar) = 1 rbl), ent 1990. a aprilliks oli rubla kurss langenud tasemele 1 FIM = 3,8 rbl ning aastavahetuseks 1990/1991 juba tasemele 1 FIM = 5 rbl. Samal ajal kasvasid Eestis toodete hinnad aga vaid 2–3 korda (tarbijahinnad 2,2 korda), mis viitab välisvaluutade kohaliku ostujõu olulisele tõusule aastatel 1989–1990.

Et juba 1980. aastatel jäi rubla musta turu kurss suuremas osas tootegruppidest kaugelt alla ostujõu pariteedi kursile, siis 1990. a lõpuks olid seega hinnaerinevused veelgi kasvanud. 1990. a detsembris (kui valuutatehingud olid juba legaliseeritud) moodustasid Eesti tarbijahinnad 2,9% Soome tarbijahindadest. Tarbija-kaupadest olid kõige odavamad eluasemeteenused ja tervishoiuteenused (suhtelise hinnatasega vastavalt 0,5% ja 0,7%), kõige kallimad aga majapidamiskaupad (suhteline hinnatase 9,6%). Tallinna elamispiindade ruutmeetri keskmine maksumus moodustas füüsilise kvaliteedi erinevusi arvestades ca 6% Helsingi vastavast hinnatasest ning Eesti ca 70 FIMi suurune keskmine palk 0,8% Soome keskmisest palgatasemest. Samasugune oli välisvaluutade suhteline ostujõud ka teistes N. Liidu piirkondades.

Välisvaluutade tõeline triumf seisis aga alles ees. Nimelt jätkus rubla nominaalkursi langus ka 1991. aastal, mil suvekuude suhtelisele stabiilsusele tasemel 1 FIM = 7–8 rbl järgnesid ülikiiired sündmused pärast augustikuise riigipöördekatse läbikukkumist. Oktoobrikuu lõpus sai Tallinnas 1 FIMi eest 10,6 rubla, novembri lõpus 14,7 rubla ja detsembri lõpus juba 23 rubla.¹ Ning jällegi

¹Tegemist on nn käiberubla noteeringuga — hinnaga, mida pakusid valuutade eest Tallinna rahavahetuspunktid. Välisvaluutade rublahinnad (nt Eesti Panga, Tallinna Rahvusvahelise Väärtpaperite Börsi, Moskva Pankadevahelise Valuutabörsi ja Balti Börsi) valuutaaksjonitel olid 1991. a viimastel kuudel veelgi kõrgemad (1,5 kuni 3 korda). Börsidele pääsemise tingimuseks oli siiski juba väga suurte valuutakoguste olemasolu (nt Moskva Pankadevahelise Valuutabörsi maaklerikoht maksis 100 000 USD). Erinevused käiberubla ja nn börsirubla kursi vahel

tähendas kursilangusest oluliselt madalam üldine hinnatõus suurt välisvaluutade ostujõu kasvu Eestis.

1991. a detsembri lõpuks olid Eesti tarbijahinnad jõudnud kõigi aegade madalaimale tasemele, moodustades 1,8% Soome tarbijahindadest. 1 Soome marga suhteline ostujõud Eesti majapidamiskaupades oli 26, alkoholi- ja tubakatoodes 33, rõivastes 37, toidukaupades 47, transpordi- ja sideteenustes 58, vaba aja veetmisega seotud teenustes 120, tervishoiuteenustes 370 ja eluasemeteenustes 810 Soome marka.

Näiteks Tallinn-Moskva ja Tallinn-Riia rongipiletid (kupee kasutamise) maksid vastavalt 1,3 ja 0,6 FIMi, elektrienergia kWh 0,0017 FIMi, Tallinna ühistranspordi (ekspress)kuukaart 0,26 FIMi, kohaliku kirja saatmine 0,0087 FIMi ning *Õhtuleht* ja *Päevaleht* vastavalt 1 ja 2 Soome penni. Eestit tollal külastanud turistid tunnistasid: "Meil on häbi teie kaupu selle raha eest osta. Meil on tunne, nagu oleksime kokku sattunud rumalate neegritega, kes annavad oma vara ära säravate klaasikildude eest." (*Eesti Ekspress*, november 1991.)

Tallinna elamispinna ruutmeeetri maksumus füüsilise kvaliteedi erinevusi arvestades moodustas vaid ca 4% Helsingi vastavast hinnatasemest ning ca 30-FIMine Eesti keskmine kuupalk jäi 300-kordselt alla Soome keskmisele kuupalgale. Eestis niklisse, vaske, tsinki ja alumiiniumi tehtud tuhandemargane rahapaigutus oleks maailmaturul nõudnud aga vastavalt 29 000-, 14 000-, 11 000- ja 10 000-FIMist investeringut (*Toodangu...* 1993).

Samasugune olukord valitses 1991. a lõpul ka ülejäänud (endise) N. Liidu territooriumil, ainult et suhtelised hinnatasemed olid seal (sh Lätis ja Leedus) veelgi madalamad. Suhteline tarbijahindade tase oli detsembri lõpus kõigis endistes liiduvabariikides keskmiselt 1%, kusjuures üksiktoodete osas (ühistransporditeenused, sisemaised postitariifid) olid hinnaerinevused Soomega isegi kuni 10 000-kordsed. Endistes iseseisvates sotsialismimaades oli välisvaluutade suhteline ostujõud siiski tohutult väiksem — näiteks Rumeenias, Poolas ja Tsehhoslovakkias moodustas suhteline tarbijahinnatase 1991. aasta lõpus keskmiselt 30% (vt tabel 1).

vähenesid väga oluliselt 1992. a jaanuariks ning peaaegu kadusid sama aasta keskpaigaks.

Tabel 1

**Euroopa üleminekuriikide tarbijahinnad Soome
tarbijahindade suhtes aasta lõpu seisuga
aastail 1990–2000 (protsentides)**

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Eesti	2,9	1,8	17	23	30	38	42	48	50	52	54
Läti	3	1	13	28	32	35	41	48	49	52	57
Leedu	3	1	7	21	24	29	35	44	49	51	54
Venemaa	3	1	8	30	30	40	40	50	30	30	40
Ukraina	3	1	2	10	10	20	30	40	30	30	40
Valgevene	3	1	4	6	8	20	30	30	20	30	30
Moldova	3	1	7	10	20	20	20	30	20	20	20
Bulgaaria		10	20	30	30	30	30	40	30	30	30
Rumeenia		30	20	30	30	30	30	30	30	30	30
Slovakkia	20	30	30	30	30	40	40	40	40	50	50
Tšehhi	20	30	30	30	40	40	40	40	50	50	50
Poola	20	30	40	40	40	50	50	60	60	60	60
Ungari	40	50	50	60	60	50	60	60	60	60	60
Horvaatia			50	60	70	70	70	70	70	70	70
Sloveenia	70	60	60	60	70	70	70	70	70	70	70

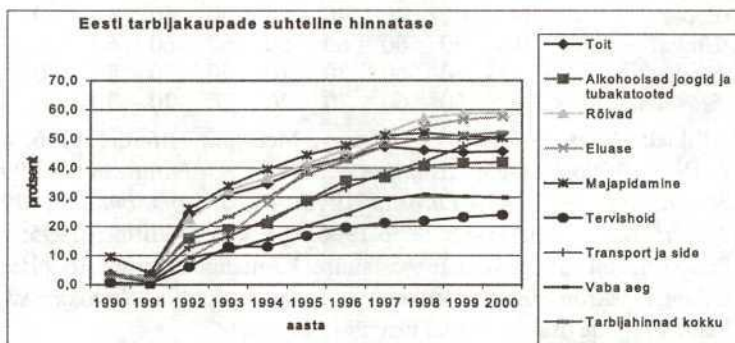
Allikad: *Bank...* 2000: 17; Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 47; *Eesti...* 1996: 94–95; *Estonian...* 2000: 8; *European...* 1998: 3; *Eurostat* 1993: 43; *Eurostat* 1996: 18; *International...* 1998; *Toodangu...* 1993: 35–36; Sepp 1996: 6, 9; Sepp, Viilman 1995: 70. Peale selle on autor arvutuste teostamisel kasutanud informatsiooni Eesti Panga makromajanduse osakonnast, keskpangapoliitika osakonnast ja finantsturgude osakonna analüüsi allosakonnast.

Otsustav pööre toimus aastavahetusel 1991/1992. Kuni selle ajani oli rubla nominaalkursi odavnemine pidevalt hinnatõusu edestanud, nüüd aga muutus olukord vastupidiseks — algas Eesti (ja ka teiste endiste liiduvabariikide) suhtelise hinnataseme tõusu (hinnakonvergenksi) ajastu. Juba jaanuarikuu jooksul tõusid Eesti tarbijahinnad 87% ning mõne toote (nt diislikütuse) hind suurenes 1992. a esimese nädalaga enam (kordi) kui kogu järgneva kümnendi vältel kokku. Kiire rublahindade tõus jätkus endise N. Liidu territooriumil kogu 1992. a I poolaasta jooksul. Samal

ajal pidurdus peaaegu täielikult rubla vahetuskursi nõrgenemine: jaanuari lõpus sai Tallinnas 1 FIMi eest 27,9 rubla, veebruari lõpus 21 rubla, märtsi lõpus 24 rubla ja juuni lõpus (vahetult enne Eesti rahareformi) 26,7 rubla. Tulemuseks oli välisvaluutade ostujõu ülikiire langus Eestis.

Juuni lõpuks moodustas Tallinna elamisvõime ruutmeetri keskmine maksumus kvaliteedierinevusi arvestades ca 9% Helsingi tasemest ning Eesti 170 FIMi suurune keskmine palk jäi 60-kordselt alla Soome keskmisele palgale. 1 FIMi suhteline ostujõud Eesti tarbijakaupades oli 11 FIMi — sealhulgas majapidamis-kaupades 5, toidukaupades 7, elektrienergiast 14, eluasemeteenustes 18 ja (Tallinna) ühistransporditeenustes 68 Soome marka. 3–5 korda oli vähenenud ka välisvaluutade suhteline ostujõud Eestis värviliste metallide osas (Toodangu... 1993).

Graafik 1

Allikad: Bank... 2000: C2; Eesti Pank 1996: 16; Sisemajanduse... 1998; Halpern, Wyplosz 1996; Richards, Tersman 1995: 6–8 (autori arvutused).

1992. a juuni lõpus toimunud Eesti rahareformiga fikseeriti Eesti krooni vahetuskursus Saksa marga suhtes nõnda, et säilis enam-vähem järjepidevus rubla tollase nominaalkursiga (1 DEM = 73 rbl; 1 EEK = 10 rbl). Seega ei muutunud rahareformi käigus oluliselt ka välisvaluutade ostujõud Eestis.

Küll aga hakkas see ostujõud taas kiiresti langema kohe pärast rahareformi. Septembri lõpuks olid suhtelised tarbijahinnad tõusnud 57% ning detsembri lõpuks juba 92%, kusjuures peajagu teistest enam tõusid 1992. a II poolaastal vaba aja veetmisega seotud teenuste (293%) ja tervishoiuteenuste (259%) suhtelised hinnad. 1993. a jooksul suurenes Eesti tarbijakaupade hinnatase veel 36%, kõige rohkem tervishoiuteenuste (115%) ja eluaseme-teenuste osas (83%).

Seega tõusid aastail 1992–1993 Eesti suhtelised tarbijahinnad kokku 13 korda (1,8%-lt 23,3%-ni), kusjuures mõningate teenuste osas oli hindade ühtlustumine veelgi kiirem — eluaseme-teenused kallinesid 136 korda (0,1%-lt 16,9%-ni), tervishoiuteenused 48 korda (0,3%-lt 13,1%-ni), elektrienergia 47 korda (0,4%-lt 17,0%-ni) ja Tallinna ühistransporditeenus 37 korda (0,1%-lt 5,1%-ni). Tallinna elamispindade ruutmeetri maksumus oli tõusnud ca 21%-ni Helsingi tasemest ning Eesti keskmine kuupalk 520 FIMini. 1 FIMi suhteline ostujõud Eesti tarbijakaupades oli 1993. a lõpus 4,3 FIMi — sealhulgas majapidamiskaupades 2,9, rõivastes 3,1, toidukaupades 3,2, alkoholi- ja tubakatoodes 5,2, eluaseme-teenustes 5,9, transpordi- ja sideteenustes 6,1, tervishoiuteenustes 7,6 ja vaba aja veetmisega seotud teenustes 8,6 Soome marka (vt graafik 1). Värviliste metallide hinna erinevused Lääne-Euroopaga võrreldes olid tõmbunud vahemikku 25–50% (*Toodangu...* 1993).

1993. a lõpus oli Eestis küll veel olemas mitmeid tooteid, mille osas välisvaluutade suhteline ostujõud oli säilinud hiiglaslikuna, näiteks paberikaubad, raamatud, mõningad ravimid ja koolitus-teenused. Kahe aasta jooksul olid sellised juhtumid aga selgelt reeglist erandiks muutunud.

Samasugune areng leidis aastatel 1992–1993 aset ka Vene- maal, Lätis ja Leedus, kus suhtelised tarbijahinnad kasvasid kahe aastaga vastavalt 30, 28 ja 21 korda. Oluliselt vähem langes välisvaluutade suhteline ostujõud Ukrainas, Valgevenes ja Moldovas, kus samal ajavahemikul leidis aset ca 10-kordne hinnatõus.

Pikaajalise trendi suurest sarnasusest hoolimata oli suhteliste hinnatasemete lühiajaline käitumine ülejäänud endistes liidu vabariikides aastatel 1992–1993 Eestiga võrreldes märkimisväärselt erinev. Nimelt hakkas rubla nominaalne vahetuskurs 1992. a juu-

Tabel 2

**Tallinna ühistranspordi kuukaardi maksumus
Helsingi ühistranspordi kuukaardi (190 FIM) suhtes
1991. a algusest 2000. a lõpuni (protsentides)**

Aeg	Hind Eestis	Kurss	Suhteline hinnatase
I 1991	6	5.00	0,0063
IX 1991	6	8.07	0,0039
X 1991	6	10.63	0,003
XI 1991	6	14.71	0,0021
XII 1991	6	23.02	0,0014
I 1992	12	27.86	0,0023
II 1992	24	20.98	0,006
III 1992	30	24.01	0,0066
VI 1992	8	2.91	0,0145
XII 1992	15	2.44,7	0,0323
VI 1993	23	2.35,8	0,0513
I 1994	46	2.39,2	0,1012
V 1994	80	2.47,2	0,1704
II 1995	120	2.57,4	0,2454
VI 1995	150	2.61,7	0,3017
I 1996	160	2.64,5	0,3184
I 1998	210	2.64,1	0,4186
XII 2000	210	2.63,2	0,42

Märkus: Kuni 1992. a märtsini on Tallinna kuukaardi hind antud rubla-des, alates 1992. a juunist Eesti kroonides.

Allikas: Tallinna Transpordiamet (autori arvutused).

lis taas kiiresti nõrgenema: juuli lõpus sai 1 FIMi eest 35,2 rubla, augusti lõpus 41,8 rubla, septembri lõpus 48 rubla ja detsembri lõpus juba 80,6 rubla. Ning et hinnatõus jäi kõigis rublatsooni kuuluvates riikides 1992. a II poolaastal jälle rubla kursi langusest väiksemaks, oli tulemuseks välisvaluutade suhtelise ostujõu ajutine kasv. Kõige enam (58%) langes 1992. a II poolel tarbekaupade suhteline hinnatase Ukrainas, järgnesid Valgevene (31%), Moldova (10%) ja Venemaa (4%). Ka Lätis ja Leedus jäi suhteliste tarbijahinnatasemete kasv (vastavalt 86% ja 69%) vaadeldaval

perioodil Eestiga võrreldes pisut väiksemaks. 1992. a lõpus iseloomustasid SRÜ riike endiselt suured (3–10-kordsed) värviliste metallide hinnaerinevused maailmaturuhindadest.

Eestiga võrreldes oluliselt muutusterikkamaks kujunes SRÜ riikide jaoks aasta 1993 — sel perioodil kasvasid suhtelised tarbijahinnad Venemaal, Leedus ja Ukrainas rohkem kui kolm korda (Valgevenes, Moldovas, ja Lätis vastavalt 46%, 70% ja 119%), samuti kadusid suurusjärgudesse ulatuvad hinnaerinevused toorainete osas. Aasta lõpuks tekkis isegi selline haruldane olukord, et Venemaa tarbijahinnad ületasid Eesti omi. Ukrainas mahtus 1993. aastasse ka rahvusvaluuta nominaalkursi kolmekordne langus augustis, mis tõi endaga paariks nädalaks kaasa peaaegu sama suure suhtelise tarbijahinnataseme languse.

1994. aasta tõi Eestis endaga kaasa suure erinevuse kaupade ja teenuste hinnatõus. Näiteks tõusis vaba aja veetmisega seotud teenuste, transpordi- ja sideteenuste ning eluasemeteenuste suhteline hinnatase vastavalt 36%, 37% ja 65%, aga alkoholi- ja tubakatoodete, toiduainete ja rõivastusesemete oma vaid vastavalt 10%, 12% ja 13%. Sel aastal enam kui kolmekordistus Tallinna ühistranspordi kuupileti suhteline hinnatase (5%-lt 17%-ni) ning oluliselt kasvas ka Tallinna elamispindade (10%-lt 13%-ni), elektrienergia (17%-lt 25%-ni) ja tööjõu (4,5%-lt 6,5%-ni) suhteline hinnatase (vt tabel 2). Tööjõusektoris väärib lisaks tähelepanu, et 1994. a ilmnisid esmakordselt märgatavad erinevused nais- ja meestööjõu suhtelises palgatasemes (vastavalt 6,2% ja 6,8%) ning et vähenes oluliselt transpordi- ja sidesektori töötajate suhtelise palga edumaa (+62%-lt +38%-le) teiste tegevussektoritega võrreldes. Venemaal läks 1994. a ajalukku kui esimene stabiilse suhtelise hinnatasemega aasta, samal ajal kui Moldovas, Valgevenes, Ukrainas, Leedus ja Lätis tõusid suhtelised tarbijahinnad veel vägagi oluliselt (vastavalt 80%, 35%, 20%, 16% ja 11%).

Ka 1990. aastate teisel poolel jätkus välisvaluutade ostujõu langus Eestis, kuigi üha aeglustuva tempoga. Nii moodustas Eesti tarbijahinnatase 1995., 1996., 1997., 1998., 1999. ja 2000. a lõpus vastavalt 38%, 42%, 48%, 50%, 52% ja 54% Soome tarbijahinnatasemest (vt graafik 1). Suuremaid muutusi tegi nendel aastatel läbi teenuste, kinnisvara ja tööjõu suhteline hinnatase, samal ajal

Tabel 3

Eesti elektrienergia kWh (eratarbijatele) maksumus
 Soome elektrienergia kWh (hinnaga 0,48 FIM) suhtes
 1991. a algusest 2000. a lõpuni (protsentides)

Aeg	Hind Eestis	Kurss	Suhteline hinnatase
I 1991	0.04	5.00	0,0167
IX 1991	0.04	8.07	0,0103
X 1991	0.04	10.63	0,0078
XI 1991	0.04	14.71	0,0057
XII 1991	0.04	23.02	0,0036
I 1992	0.04	27.86	0,003
II 1992	0.20	20.98	0,0199
III 1992	1.00	24.01	0,0868
VII 1992	0.10	2.93,7	0,0709
XII 1992	0.15	2.44,7	0,1277
XI 1993	0.19	2.32,9	0,17
IX 1994	0.30	2.47,6	0,2524
I 1995	0.35	2.60,9	0,2795
X 1995	0.39	2.66,6	0,3048
VI 1996	0.45	2.59,6	0,3611
V 1997	0.60	2.69,9	0,4631
I 1998	0.65	2.64,1	0,5128
I 1999	0.75	2.63,2	0,5936
XII 2000	0.75	2.63,2	0,5938

Märkus: Kuni 1992. a märtsini on elektrienergia kWh hind Eestis antud rublades, alates 1992. a juunist Eesti kroonides.

Allikas: Eesti Energia (autori arvutused).

kui kaupade, toormaterjalide, metallide ja kütuste hinnad olid olulises osas juba stabiliseerunud.

Vaadeldes üksikute tarbijakorvi kuuluvate tootegruppide hinnakonvergenksi aastatel 1995–2000, hakkab silma, et konkurentsitult enam on suhteline hinnatase tõusnud transpordi- ja sideteenuste osas (22%-lt 51%-ni). Viimase kuue aastaga on tõusnud ka eluasemeteenuste ning alkoholi- ja tubakatoodete suhteline hinnatase — vastavalt 28%-lt 58%-ni ning 21%-lt 42%-ni. Seevastu

kõige vähem on vaadeldaval perioodil kallinenud toidu- ja majapidamiskaubad: vastavalt 35%-lt 46%-ni ja 40%-lt 50%-ni.

Tallinna ühistranspordi kuupileti (kui autori andmetel ühe kõige enam kallinenud teenuse) suhteline hinnatase on aastatel 1995–2000 tõusnud 2,5 korda — 17%-lt 42%-ni. Seejuures ei ole hinnatõus jagunenud (erinevalt transpordi- ja sideteenuste tootegrupist kui tervikust) erinevate aastate vahel kaugeltki võrdselt; märkimisväärsed hinnaliikumised leidsid aset vaid 1995. (30%-le) ja 1998. aastal (42%-le). Viimastel aastatel on Tallinna ühistranspordi kuupileti hinna ühtlustumine Helsingi kuupileti hinnaga peatunud (vt tabel 2).

Elektrienergia (mis samuti kandideerib viimaste aastate hinnatõusu rekordile) hinnakonvergens on olnud ühistransporditeenusega võrreldes ühtlasem, kusjuures kuue aastaga on suhteline hinnatase tõusnud 2,4 korda: 25%-lt 59%-ni. Siiski on nii elektrienergia, ühistranspordi kuupileti kui ka alkoholi- ja tubakatoodete puhul selgesti täheldatav see, et nende hinnad on turujõududest vaid kaudselt mõjutatud (vt tabel 3).

Seevastu Tallinna elamispindade füüsilise kvaliteedi erinevustega läbikaalutud suhteline hinnatase on kuue aasta kokkuvõttes tõusnud keskmiselt vaid *ca* 1,5 korda (27%-lt 40%-ni). Samuti on kinnisvara suhteline hinnatase olnud äärmiselt volatiilne: on esinenud niihästi 30%-lisi aastasi hinnatõuse (1995. a) kui ka 15%-lisi hinnalangusi (1999. a). See volatiilsus pole aga (erinevalt peaaegu kõigist ülejäänud toodetest) tingitud mitte üksnes Eesti-poolsetest hinnamuutustest — ka Helsingis leidis aastail 1996–1999 aset peaaegu kahekordne elamispinna hindade tõus. Seega on Soome marga suhtelise ostujõu vähenemine jäänud 1990. aastate teisel poolel kinnisvara osas oluliselt alla iseenda (*ca* 2,5-kordsele) absoluutse ostujõu vähenemisele.

Eesti töajõu suhteline palgatase on aastail 1995–2000 tõusnud keskmiselt 2,4 korda (6,5%-lt 15,8%-ni), kusjuures aastased hinnatõusud on olnud vastavalt 30%, 19%, 18%, 12%, 5% ja 13%. Väärrib tähelepanu, et nii tase kui dünaamika on keskmisel suhtelisel palgal ja Tallinna elamispindade füüsilise kvaliteedi erinevustega läbikaalumata suhtelisel hinnal väga sarnane, kuigi elamispindade hinnatõus on olnud palgatõusuga võrreldes väiksem ja volatiilsem.

1990. aastate teine pool oli esimese poolega võrreldes oluliselt sündmustevaesem ka teistes endistes liiduvabariikides. Välisvaluutade suhtelise ostujõu suur langus leidis 1995. a jooksul aset Valgevenes, kus suhteline tarbijahindade tase tõusis ca kolm korda. Järgnevatel aastatel püsisid SRÜ riikide suhtelised tarbijahindade tasemed enam-vähem stabiilselt 20–40% suurusjärgus, samal ajal kui Läti ja Leedu hinnaarengud kopeerisid peaaegu täielikult Eesti eeskujul. Tähelepanuväärne on, et vaadeldaval perioodil sarnanesid Balti riikide suhtelised hinnatasemed juba rohkem Poola, Tšehhi ja Ungari kui Valgevene, Ukraina või Moldova hinnatasemetega. Viimati nimetatud omakorda sarnanesid välisvaluutade suhtelise ostujõu poolest Bulgaaria ja Rumeeniaga.

Kokkuvõtteks peab autor sobivaks esitada lühiiseloostus Eesti 2000. a lõpu suhteliste hinnatasemetete kui 1990. aastate hinnaarengu vahetu tulemuse kohta.

2000. a lõpuks oli välisvaluutade suhteline ostujõud kaheldamatult kõige kõrgem Eesti maapiirkondade kinnisvara osas, mille hinnad moodustasid kvaliteedierinevusi arvesse võtmata vaid kuni 10% (sh põllumaa hinnad 3–5%) Soome hindadest (ja veelgi vähem teiste Lääne-Euroopa riikide omadest). Tallinna elamis-pindade ruutmeetri suhteline maksumus oli tõusnud 15%-ni (füüsilise kvaliteedi erinevusi arvesse võttes ca 40%-ni) ja Eesti keskmine kuupalk 1900 Soome margani (16% Soome keskmisest kuupalgast). 1 FIMi suhteline ostujõud Eesti tarbijakaupades oli 2000. a lõpus keskmiselt 1,9 FIMi — sealhulgas rõivakaupades ja eluasemeteenustes 1,7 FIMi, majapidamiskaupades 2,0 FIMi, toidukaupades 2,2 FIMi, alkoholi- ja tubakatoodetes 2,4 FIMi, vaba aja veetmisega seotud teenustes 3,3 FIMi ning tervishoiuteenustes 4,2 FIMi. Tarbijakaupadest olid Eestis kõige odavamad haridusteenused, tervishoiuteenused, vaba aja veetmisega seotud teenused ja tubakatooted: suhtelise hinnataselega vastavalt 17%, 24%, 30% ja 32%. Kaks kuni kolm korda Euroopa Liiduga võrreldes odavamad olid ka põllumajandussaadused (nt suhkur), mille tootmist viimases riiklikult määratud kõrgete kokkuostuhindadega toetatakse. Toormaterjalidest oli välisvaluutade suhteline ostujõud Eestis 2000. a lõpus suurim puidu osas (ümarpalgi tihumeetri suhteline hinnatase moodustas ca 70%) (*Estonian... 2000: 5*).

HINNAERINEVUSTE TEOREETILINE KÄSITLUS

Kirjeldatud ülisuured riikidevahelised erinevused raha ostujõus tunduvad esmapilgul kõrvalekaldena, mida on loogiliselt võimatu seletada. Siiski ei ole hinnaerinevuste ilmumine iseloomulik vaid 1990. aastatele — suuri hinnaerinevusi on (iseäranis kiirete muudatuste ajajärkudel) esinenud varemgi. On loomulik, et (majandus)teadlased on hakanud huvi tundma nende põhjuste vastu.

Selleks et uurida kõrvalekaldeid, tuleb esmalt defineerida norm, mille suhtes need kõrvalekalded ilmnevad. Käesoleva kirjutise autori arvates on selleks normiks sobiv võtta hüpoteetiline tasakaalupunkt, nimega **ostujõu pariteet** (ingl. k. *Purchasing Power Parity* = PPP), mille kohaselt on konkreetse kaubavaliku hinnatase ja seega ka valuutade ostujõud kõigis riikides võrdne. PPP doktriini autoriks on Rootsi ökonomist Gustav Cassell, kes 1918. a iseloomustas vahetuskurssi rahvusliku valuuta ostujõuga.

PPP kehtiks, kui maailmas puuduksid täielikult arbitraažitakistused² — kui kõik tooted ja kogu informatsioon oleksid rahvusvaheliselt mobiilsed³ (s.t leviksid hetkeliselt ja tasuta) või kui kõigi toodete pakkumine ja nõudlus oleks kõigis maailma piirkondades ühesugune.

Seega on hüpoteesid PPP toimimist takistavate faktorite kohta jagatavad kahte põhigrupi:

- 1) hüpoteesid, mis põhjendavad riikidevahelisi hinnaerinevusi, kirjeldades toodete või informatsiooni immobiilsuse võimalikke tekkepõhjusi (ehk immobiilsust põhjendavad hüpoteesid);
- 2) hüpoteesid, mis põhjendavad riikidevahelisi hinnaerinevusi, kirjeldades toodete pakkumise ja/või nõudluse lokaalsete erinevuste võimalikke tekkepõhjusi (ehk immobiilsusel põhinevad hüpoteesid).

²(Rahvusvahelise) arbitraaži all mõeldakse paljude turul osalejate sooritatud ostu- ning müügitehinguid, mis aitavad tagada toodete võrdse hinna, hoolimata valuutast, milles nende hind on väljendatud. Arbitraaž on põhiline jõud, mis seob eri valuutasid.

³Siin võetakse eelduseks, et majandusagendid soovivad maksimeerida oma kogukasulikkust ja et see kogukasulikkus tuleneb vähemalt osalt materiaalsest omandist.

Kumbagi põhigruppi kuuluvad hüpoteesid ei suuda (ega saaks-ki) hinnaerinevusi iseseisvalt põhjendada. Seejuures on eri hüpoteesigruppide vastastikune mõju seletatav järgmiselt: tänu toodete ja/või informatsiooni immobiilsusele transformeeruvad hinnaerinevusteks lokaalsed erinevused pakkumises ja/või nõudluses.

Toodete immobiilsust põhjendavate hüpoteeside alla liigituvad üksnes juba aastakümneid tagasi välja pakutud tollibarjääride hüpotees (sh impordibarjääri ja ekspordibarjääri) ning transpordikulude ehk toodete füüsilise immobiilsuse hüpotees (Krugman 1993: 394).

Informatsiooni immobiilsust põhjendavad hüpoteesid on aga kokku võetavad üldnimetusega (**riigi**) **pikaajaline isoleeritus**. Informatsioonipuuduse tekkimise põhjustele on seni kõige otsesemalt viidanud IMFis töötavad majandusteadlased Anthony Richards ja Gunnar Tersman (Richards 1995: 3), kelle arvates sai hinnaerinevuste ilmumine üleminekuperioodil võimalikuks turu arenematus, puuduliku seadusandluse ja investeringute teostamise raskuste tõttu. Seejuures on raskused investeringute realiseerimisel otseselt põhjustatud turu arenematus — turu arenematus ja puudulik seadusandlus aga (endiste) liiduvabariikide väga pikaajalisest ning põhjalikust eraldatusest muust maailmast.

Lõviosa seni majandusteadlaste poolt välja töötatud hüpoteesidest hinnaerinevuste põhjuste kohta põhinevad siiski toodete ja/või informatsiooni immobiilsusel. Viimaste hulka kuuluvad pakkumise kohanemiskulude hüpotees, nõudlussurve hüpotees, valitsuskulutuste hüpotees, nõudluse sektoraalse struktuuri hüpotees, toodete suhtelise kvaliteedi erinevuste hüpotees, pakkumiseeliste hüpotees, Balassa-Samuelsoni hüpotees, kulude järelkatmise hüpotees, riigi sissetulekute ja hinnataseme vahelise põhjusliku seose hüpotees, valuuta ametliku allahindamise hüpotees, ajutiste kapitalituru väärustuste hüpotees ja kapitali-informatsiooni ühitamatuse hüpotees.

Mõned eelnimetatud hüpoteesidest seletavad vaid lokaalse pakkumise ja teised vaid lokaalse nõudluse erinevuste tekkepõhjusti. Samuti on mõned hüpoteesid (kulude järelkatmise hüpotees, valuuta ametliku allahindamise hüpotees, ajutiste kapitalituru väärustuste hüpotees ja kapitali-informatsiooni mitteühilduvuse

hüpotees) töötatud välja spetsiaalselt 1990. aastate üleminekupeeroodi hinnaerinevuste seletamiseks.

Järgnevalt võetakse vaatluse alla need immobiilsusel põhinevad hüpoteesid, mis võivad empiiriliste andmete kohaselt kõige paremini seletada 1990. aastatel aset leidnud hinnaerinevusi Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vahel.

Hüpotees riigi sissetulekute ja hinnataseme vahelisest põhjuslikust seosest

Nimetatud seos on tingitud asjaolust, et kuna välismaine nõudlus on tollibarjääride, transpordikulude ja informatsiooni liikumise takistuste olemasolu tõttu oluliselt piiratud, siis domineerib toodete ja eriti teenuste osas kodumaine nõudlus, mis on otseses sõltuvuses riigi arengutasemest (reaalsest kogutoodangust elaniku kohta).

Seega peab näiteks riigi suhteliste sissetulekute kahanedes nõudlus pakkumise suhtes mõneks ajaks kahanema. Pikaajaliselt peaks halvenenud konjunktuurile (nõudluse kahanemisele) vastama aga omakorda pakkumise vähenemine. Siiski eeldab horisontaalne pakkumiskõver perfektset tootmisressursside mobiilsust. Sedavõrd kui ressursside mobiilsuse tingimus on täitmata, mõjutab kodumaise nõudluse tase (ja muutumine) ikkagi riigi toodete hinnataset (De Gregorio 1994: 5).

Eelmainitud teenuste hinna suuremat sõltuvust riigi sissetulekute tasemest võimendab asjaolu, et teenused on üldjuhul väga tööjõumahukad (Sepp 1996: 8). Tööjõud on aga ressurssidest üks immobiilsemaid, mistõttu sõltub tema hind väga tugevasti riigi arengutasemest.

Eesti reaalsissetulekute tase moodustas 1990. aastatel vaid ca neljandiku Soome reaalsissetulekute tasemest — asjaolu, mis võib vaadeldava hüpoteesi kohaselt olla olulise mõjuga riikidevahelistele hinnaerinevustele.

Suhtelise kvaliteedi erinevuste hüpotees

Toote lokaalset nõudlust mõjutab lisaks inimeste sissetulekutele ka tema kasutamiskõlblikkus kohalike tarbijate jaoks, s.t kvaliteet.

Kvaliteedi suhtelisus tähendab objektiivselt identsete toodete erinevat tarbimisväärtust erisuguste, nii eri riikide kui eri ajastute tarbijate jaoks.

Kvaliteedi suhtelisuse tüüpilisteks näideteks on rahvuskultuuri ja -keelega seotud tooted (raamatud, ajakirjandusväljaanded) ning töajõud, millel on oluliselt suurem kasulikkus koduriigi tarbijate jaoks.

Eesti ja lääneriikide vahelisi hinnaerinevusi ongi autori arvates kõige rohkem mõjutanud just töajõu kui peamise tootmissisendi suhteline kvaliteet (sh suhtlemiskeel, kultuurikeskkond, harjumused ja kliimakohastumus), mis on takistanud tema kasutamist välismaal ja võimaldanud niivõrd pikka aega säilitada Eesti madalat (töajõu absoluutse kvaliteediga kaalutud) suhtelist palgataset.

Kulude järelkatmise hüpotees

Selle hüpoteesi järgi (vt Zavoico 1995) on olemas teatavad kapitaliintensiivsed teenused (näiteks transpordi- ja kommunaalteenused), mille osutamiseks vajaliku mahuka ja suhteliselt heas töökorras materiaalse kapitali (näiteks veerem, sisseseaded, hooned) on ettevõtted võlavabalt "pärinud" reformide-eelsest ajastust ja mis samal ajal ei ole rahvusvahelise konkurentsi objektiks. Üleminekuperioodi alguses, kui (kodumaiste) tarbijate sissetulekute tase on madal, võivad selliste teenuste hinnad katta vaid jooksvaid kulusi, sest puuduvad arenenud riikides selliste teenuste osutamisega seonduvad võlgade teenindamise kulud. Katmata võivad jääda ka säilituskulud, sest (ajutiselt) madalate kodumaiste sissetulekute tingimustes on võimalik ja (välismaise nõudluse puudumise korral) isegi optimaalne toimida selle päritud kapitali ehk nn sisemiste reservide arvel (Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 11).

Tegelikult eeldab kulude järelkatmise hüpoteesi kehtimine peale selle, et nimetatud materiaalne kapital ei ole rahvusvahelise konkurentsi objektiks, ka seda, et seda kapitali ei saaks koduriigis kasutada alternatiivsel (tulusamal) otstarbel, näiteks rahvusvaheliselt (enam) mobiilsete toodete tootmiseks. Seega on kulude järelkatmise hüpoteesi kohaselt toodete madalam hinnatase siirdemajandustes võimalik tänu madala hinnaga "päritud" materiaalse

kapitali olemasolule, mille kasutamine alternatiivseks otstarbeks või arbitreerimine on oluliselt piiratud.

Autori arvates on kulude järelkatmise hüpoteesi kehtimine Eestis tõenäoline, sest eksisteeris kohalike tarbijate vajadusi oluliselt ületav kogus monofunktsionaalset materiaalselt kapitali. Üleminekuperioodi edenedes toimib kulude järelkatmise efekt edukalt ka näiteks Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti vaheliste rendihinna erinevuste põhjendajana.

Balassa-Samuelsoni hüpotees

Balassa-Samuelsoni hüpotees põhjendab toodete rahvusvahelisi hinnaerinevusi, kinnitades, et kui koduriigis on (rahvusvaheliselt) mobiilsete toodete tootmise tööviljakuse ja (rahvusvaheliselt) immobiilsete toodete⁴ tootmise tööviljakuse suhe madalam kui välisriigis, siis on ka immobiilsete toodete hinnatase koduriigis madalam kui välisriigis.

Balassa-Samuelsoni mudel toimib põhimõttel, et kui koduriigis kasvab mobiilsete toodete tootlikkus kiiremini kui immobiilsete toodete tootlikkus, siis kasvab ka õigete (s.t tööviljakusele vastavate) palkade suhe koduriigi mobiilsete toodete sektoris kiiremini kui immobiilsete toodete sektoris. Et aga tööjõu riigisisese vaba liikumise tingimus mõjub riigisisiselt erinevate sektorite palgatasemeid võrdsustavalt, siis hakkab koduriigis rahvusvaheliselt etteantud hinna ja efektiivsusega "määratud" mobiilsete toodete sektori palgatase ka madalama efektiivsusega ning rahvusvahelise hinnataselega "mitte määratud" immobiilsete toodete sektori palgataset endaga võrdsustama ehk üles upitama. Palkade tõus immobiilsete toodete sektoris tingib immobiilsete toodete sektori toodangu hinnatõusu, mis on välisriigiga võrreldes seda suurem, mida suurem on suhteliste efektiivsuste dünaamika erinevus.

Teooria eeldab, et mobiilsete toodete sektori produktiivsus on vaestes riikides väiksem kui rikastes, kuid immobiilsete toode-

⁴Mobiilsete toodete all mõeldakse peamiselt kaupu ja immobiilsete toodete all teenuseid, kusjuures teenuste (suurema) immobiilsuse põhjuseks peetakse seda, et nende rahvusvahelise arbitraažiga kaasnevad transpordikulud on väga oluliselt suuremad.

te sektori produktiivsuse rahvusvahelised erinevused on tühised. Viimast toetab ka rahvusvaheline produktiivsuste statistika (Krugman 1993: 397).

Ka Eestis on alust oletada Balassa-Samuelsoni efekti toimimist. Eestis võiks Balassa-Samuelsoni efekt tugineda veel ka asjaolule, et liikumise algpunktis (s.o majanduse avanemisel) oli Eesti mobiilsete toodete sektori efektiivsus industriaalriikidega võrreldes veelgi madalam kui immobiilsete toodete sektori efektiivsus. Viimase põhjuseks omakorda oli konkurentsi (turumajanduse mõistes) puudumine ka neis majandusharudes, mis majanduse avanedes moodustasid mobiilsete toodete sektori. Industriaalriikides oli mobiilsete toodete sektoris konkurents oluliselt kõrgem, aga Eestis oli ta mõlemas sektoris ühtviisi olematu.

Valuuta ametliku allahindamise hüpotees

Hüpotees väidab, et uuele valuutale üleminekul võidakse sellele (rahvusvahelises usalduskriisis vaevlevates üleminekuriikides) määrata suhteliste hinnatasemetega ettemääratust oluliselt madalam nominaalkurss, sest soovitakse minimeerida riski konkurentsi võimele või välisreservidele (Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 8–9).

Rahareformijärgses Eestis oli nimetatud hüpoteesi kehtimine väga tõenäoline, sest mäletatavasti fikseeriti krooni reaalkurss (ja selle tõenäoline allahinnatus) täieliku kontinuiteedina rubla reaalkursi allahinnatusest (suhtelised hinnad ei muutunud).

Ajutiste kapitalituru väärustuste hüpotees

Selle hüpoteesi järgi võib olemasoleva valuuta nominaalkurss olla mõjutatud ajutistest kapitalituru väärustustest (Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 8–9). Kapitalituru väärustused võivad üleminekuriikides tekkida juhul, kui pikka aega rahuldamata olnud nõudlus välisvarade järele (mis eelnevalt väljendus musta turu preemias) on vastamisi tühise pakkumisega või kui hindade vabastamine kiiresti kasvava rahapakkumise tingimustes viib hüperinflatsioonini ning viimane omakorda soovini kiiresti vabaneda kodumaisest valuutast (mistõttu teravneb nõudlus välisvaluuta järele) (Halpern

1996: 12). Näiteks pangadeposiitide negatiivsete reaallintresside ja muude likviidsete inflatsioonikindlate rahapaigutusvõimaluste puududes võib välisvaluuta saada kõige olulisemaks likviidse heaolu säilitamise vormiks ja viia vahetuskursi kaugele tema suhteliste hinnatasemetega määratud (PPP) tasemest (Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 9). Nimetatud hüpoteesi kehtimine oli Eestis väga tõenäoline eelkõige rahareformieelsel perioodil, mil Eesti kuulus hüperinflatsioonilisse rublatsooni. Kapitalituru väärustusi süvendas veelgi asjaolu, et rahuldamata nõudlus välisvarade järele oli Nõukogude Liidus olnud erakordselt suur — importtoodangus ei nähtud pelgalt kodumaise toodangu asendajat, vaid pigem midagi kultusobjekti sarnast.

Kapitali ja informatsiooni ühitamatuse hüpotees

Kapitalipuuduse kooseksisteerimine informatsioonipuudusega on siirdemajandusega riikide, ja iseäranis endiste N. Liidu liiduvabariikide kontekstis üldtunnustatud tõsiasi.

Seejuures väärib tähelepanu asjaolu, et kapitalipuudus ega informatsioonipuudus ei kimbutanud erinevaid majandusagente ühtmoodi või suvaliselt. Tingituna majanduste pikaajalisest eraldatusest nappis informatsiooni siirdemajanduste kaupade, hinnatasemete ning kauplemistingimuste ja -riskide kohta iseäranis just välismaistel investoritel. Terava kapitalipuuduse all kannatasid seetõttu aga vaid kodumaised ettevõtjad. Tulemuseks oli ostujõulise nõudluse puudumine üleminekuriigi toodetele ja tootmisfaktoritele, hoolimata ülimaladest hindadest (Raim 1999: 19).

Olukorda võimendas veelgi nn ebasümmeetrilise informatsiooni probleem (Akerlof 1970: 488–500). Kodumaiste ettevõtjate jaoks osutus nende käsutuses oleva informatsiooni potentsiaalsetele välisrahastajatele edastamine äärmiselt raskeks katsumuseks, sest informatsiooni mitmetahulisest olemusest tingituna oli tema usaldusväärsuses sageli võimalik veenduda vaid kohapeal getutsedes.

Üleminekuriikide suhteliste hinnatasemete hüppeline tõus sai võimalikuks alles siis, kui turul leidis investoreid, kellel olid olemas juba mõlemad võtmeressursid, niihästi informatsioon kui ka kapital.

*

Jätkates toodete ja/või informatsiooni immobiilsusel põhinevate hüpoteeside vaatlemist, ilmneb, et osa neist on seotud ka majandusagentide ebatäieliku ratsionaalsusega⁵, s.t sellega, et inimesed ei tavatse sageli (ja teatavates kindlates olukordades) maksimeerida isiklikku omakasu. Näideteks tuntuimatest ebaratsionaalsuse ilmingutest on “ankurdumine” (inimeste mõjutatavus välisest nõuannetest, isegi kui neile on kindlalt teada, et viimased on ebakompetentsed); kaotusekartlikkus (inimeste ebaproportsionaalselt tugev tundlikkus kaotuste suhtes) ja tõenäosuste väärtajumine (Daniel Kahneman ja Amos Tversky) ning “lahterdamine” (inimesed teevad otsuseid mingi kitsa tegevusala raames, võtmata arvesse laiemat konteksti; Richard Thaler).

Kuigi pole mingit põhjust oletada sellise ebaratsionaalsuse laialdasemat eksisteerimist siirdemajanduse tingimustes, andis olemasolev kogus majandusagentide ebaratsionaalsust kahtlemata võimenduse mitmele üksnes üleminekuperioodi ajal esinevale hinnaerinevusi põhjustavale efektile — umbes samal moel, nagu ka rahvusvaluuta ametlik allahindamine võimendas äriinformatsiooni riikidevahelise immobiilsuse mõjusid. Näiteks kogu maailmas täheldatud majandusagentide kõrge kaotusekartlikkus hakkab nende ettevõtlikkust eriti oluliselt pärssima just siirdelolukorras, kus kaotusevõimalused (nagu võiduvõimalusedki) on äriinformatsiooni puudumise tõttu oluliselt suuremad.

Et majandusteadlased pole ebaratsionaalsuse ilminguid seni põhjalikumalt uurinud, ei ole viimaseid seni ka riikidevaheliste hinnaerinevustega seostatud. Siiski võib autori arvates olulise osa PPP kõrvalekallete põhjuseks olla just majandusagentide ebaratsionaalne käitumine.

Järgnevalt kasutab autor eelkirjeldatud hüpoteeside süsteemi selleks, et visandada 1990. aastatel Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vahel esinenud hinnaerinevuste käitumise põhi-

⁵Siin on aluseks võetud omakasul põhinev ratsionaalsusstandard (ingl. k *self-interest standard of rationality*), mida vastandatakse hetkeesmärgil põhinevale ratsionaalsusstandardile (ingl. k *present-aim standard of rationality*).

skeemid. Selleks jagab autor lähiajaloo neljaks perioodiks (kuni 1988, 1989–1991, 1992–1993, 1994–2000), kusjuures perioodide eristamise kriteeriumiks on dramaatilised muutused majanduse fundamentaalnäitajates — tollibarjäärides, sissetulekute tasemes, mobiilsete toodete sektori suhtelises efektiivsuses, informatsiooni- ja välisvarade kultuse määras.

Majanduse liberaliseerimise eelne periood (kuni 1988)

1980. aastatel moodustasid Eesti tarbijahinnad ca 25% Soome tarbijahindadest⁶ (kusjuures üksiktoodete lõikes tuli ette suuri erinevusi). Sellise ulatusega PPP kõrvalekalde põhjuseks oli nõudluse poolelt nõukogude perioodil üha suurenenud erinevus Eesti ja lääneriikide sissetulekute tasemetes ning pakkumise poolelt riigi poolt ettevõtetele perioodiliselt tehtavad “kingitused” (tasuta või oluliselt alla turuhinna eraldatud ressursid). Mujal maailmas väga tugeva mõjuga Balassa-Samuelsoni efekt ei saanud 1980. aastatel olla Eesti ja lääneriikide hinnaerinevuste põhjuseks, sest esiteks ei olnud Eestis müüdava toodangu hind ristsubsideerimise tõttu seotud sektori suhtelise palgataseme ega efektiivsusega ja teiseks polnud kõrgete kaubavahetustõkete tingimustes Eestis mobiilsete toodete sektorit peaaegu olemas. Nõukogude perioodi oluliseks tunnusjooneks oli samuti erakordselt suur nõudlus välisvarade järele.

Erinevused riikide sissetulekute tasemes, suur nõudlus välisvarade järele ja riiklikud kingitused pääsesid hinnaerinevusi tekitama eelkõige olulise arbitraažitakistaja tõttu, milleks olid N. Liidu

⁶Võrreldes toodete hindu Eesti NSVs ja lääneriikides, tuleb esmalt selgelt teadvustada, kas valime allikmaterjaliks nn ametlikud hinnad või nn musta turu hinnad. Et kirjutus lähtub teema käsitlemisel turumajanduse ideoloogiast, langes valik musta turu hindadele kui turuhindade suhteliselt paremale lähendile. Põhilisteks erinevusteks musta turu hindade ja turuhindade vahel on esimeste laiem *spread* ja suurem tehingurisk, mis on mõlemad tingitud turutehinguid keelava seadusandluse olemasolust. Plaanimajanduslike institutsioonide nõrgenemise tulemusena hakkasid keelava seadusandluse mõjud kümnendivahetuse suunas järk-järgult asenduma puuduva seadusandluse mõjudega.

poolsed tollibarjäärid⁷. Kuni 1980. aastate lõpuni valitses N. Liidu väliskaubanduses nimelt range riiklik monopol. Tõhusalt ei kontrollitud mitte üksnes kaupade, vaid ka sularaha välja- ja sissevedu.

Kaubavahetuse piiramisel oli 1980. aastatel isegi mõnevõrra väiksem tähtsus lääneriikide poolsetel tollibarjääridel, äriinformatsiooni puudusel ja toodete suhtelise kvaliteedi erinevustel.

Majanduse liberaliseerimise periood (1989–1991)

PPP kõrvalekalde suurenemise põhjuseks aastail 1989–1991 oli nõudluse poolelt kiirenev erinevuste suurenemine N. Liidu ja lääneriikide sissetulekute tasemes. Pakkumise poolelt hakkas suhtelisi hindu alla lööma esiteks ettevõtete valduses olev töökorras ja immobiilne materiaalne kapital (sisseseaded, veerem), mille kogus ei vähenenud koos sissetulekute langemisest tingitud nõudluse vähenemisega. Teiseks hakkas mõningat rolli mängima ka Balassa-Samuelsoni efekt (suhteliste efektiivsuste kiirem vähenemine mobiilsete toodete sektoris). Juba niigi kõrget nõudlust välisvarade ja eriti välisvaluuta järele suurendasid neil aastatel veelgi hüperinflatsioonist tingitud soov rubladest kiiresti vabaneda ning alternatiivsete likviidsete rahapaigutusvõimaluste puudumine.

Suurenenud erinevused riikide sissetulekute tasemes, kodumaiseid vajadusi üha enam ületav immobiilne materiaalne kapital ja välisvarade nõudluse suurenemine pääsesid langevatel (endise) N. Liidu tollibarjääridest hoolimata⁸ hinnaerinevusi suuren-

⁷Tollibarjäärid väljendusid selles, et tooteid oli kaubanduslikes kogustes võimalik üle piiri viia üksnes riiklike väliskaubandusorganisatsioonide vahendusel (Sharpe 1996: 393). Toodete hindu sage- li mitmekordselt ületavad tollimäärad kehtisid ka eraisikute tehtavale kaubavahetusele.

⁸Väliskaubanduse liberaliseerimise esimeseks sammuks oli see, et Nõukogude valitsus lubas 1989. a piiratud arvul suurtel riigiettevõtetel hakata iseseisvalt impordi- ja eksporditehinguid läbi viima. Üksikutele ebamääraselt defineeritud juhtudel võisid välistehinguid teostada ka tekkinud erafirmad, kuid üksnes riiklike väliskaubandusorganisatsioonide vahendusel. Väliskaubanduse riiklik monopol kõrvaldati lõplikult alles 1. novembril 1991, mis lihtsustas oluliselt väliskaubanduse teostamist (Sharpe 1996: 394). Kuni 1992. aastani oli valdava osa too-

dama selliste arbitraažitakistajate nagu äriinformatsiooni puudumise, Lääne riikide tollibarjääride ning transpordikulude tõttu.

Seejuures võimendas äriinformatsiooni puudumise mõju PPP kõrvalekallele süvenemisele Eesti ja lääneriikide vahel asjaolu, et äriinformatsiooni nappis iseäranis just nendel majandusagentidel — välisinvestoritel —, kellel oleks olnud piisavalt kapitali toodetesse ja tootmisfaktoritesse paigutamiseks Eestis. Seejuures ei takistanud äriinformatsiooni puudumine mitte üksnes toodete, vaid ka välisvaluuta liikumist Eesti ja välismaailma vahel — olukord, mis pärssis välisvaluuta pakkumise vastamist suurenenud välisvaluuta nõudlusele.

Üldiselt esinesid majanduse liberaliseerimise algaastatel endises N. Liidus, sh Eestis, rohkem või vähem jõuliselt peaaegu kõik majandusteadlaste poolt eales PPP kõrvalekallele seletamiseks pakutud efektid. Seejuures lõppes vaadeldav periood mitmes endises liiduvabariigis Eestiga võrreldes mõnevõrra hiljem — Moldovas 1992. aastaga ning Ukrainas ja Valgevenes alles 1993. aastaga.

Majanduse kiire ümberorienteerumise periood (1992–1993)

PPP kõrvalekalde kiire vähenemise põhjuseks majanduse ümberorienteerumise ajajärgul ei saa pidada nõudlus-ega pakkumispoolseid mõjureid (viimased mõjusid protsessile pigem takistavalt), sest 1990. a alguse saanud Eesti suhteliste sissetulekute kiire langemine jätkus jõudsalt ka aastail 1992 ja 1993. Seevastu vähenesid väga oluliselt sellised mõjukad arbitraažitakistused nagu Eesti tollibarjäärid⁹ ja äriinformatsiooni puudus. Mõnevõrra vähenesid ka Lääne tollibarjäärid (olulises osas tänu sellele,

tegruppide väljavedu (endise) N. Liidu territooriumilt siiski piiratud litsentsinõuetega (Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 55). Samas hakkas tegeliku kaubavahetuse kontrollimine end lahkuma sättival Nõukogude valitsusel üha enam üle jõu käima.

⁹Eesti valitsuse litsentsinõuded, mis veel 1992. a alguses piirasid suurema osa tootegruppide väljavedu, kaotati valdavas enamuses juba 1992. a jooksul ning 1993. a lõpu seisuga nõuti litsentsi veel vaid põlevkivi, kvartsi ja savi väljaveoks (Coorey, Mecagni, Offerdal 1996: 55).

et Eesti sõlmis vabakaubanduslepingu Soome, Rootsi, Norra ja Šveitsiga).

Nõudlust välisvarade järele vähendas importtoodangu kultuse mõningane hajumine ja usalduse suurenemine Eesti krooni kui likviidse rahapaigutusvõimaluse vastu. Samas takistas PPP kõrvalekallete veelgi kiiremat kadumist valuuta nominaalkursi ametlik allahindamine Eesti krooni kasutuselevõtul.

Seega viis arbitraažitakistuste (nagu äriinformatsiooni puudus ja Eesti väljaveo litsentsibarjäärid) väga oluline alanemine, samuti usalduse suurenemine kodumaiste toodete ja valuuta vastu ajaloo kõige tempokama rahvusvahelise hinnaühildumiseni majanduse kiire ümberorienteerumise perioodil. Selline ülikiire hindade ühitumine sai teoks hoolimata veelgi suurenenud erinevustest Eesti ja välismaailma sissetulekute tasemetes ning Eesti krooni nominaalkursi ametlikust allahindamisest. Venemaal, Valgevenes, Ukrainas ja Moldovas lõppes vaadeldav ajajärk alles 1995. aastaga.

Stabiliseeruva turumajanduse periood (1994–2000)

Vaadeldes PPP kõrvalekallete põhjusi alates aastast 1994, tuleb kohe märkida nõudlus- ja pakkumispoolsete mõjurite suhtelise osatähtsuse suurt kasvu arbitraažitakistuste stabiilsuse tingimustes. Viimaste edasiseks märkimisväärseks nõrgenemiseks (või tugevnemiseks) oleks vaja läinud eelmiste perioodidega võrreldavaid majandusväliseid šokke — mida aga neil aastail ei toimunud. Nõudlus- ja pakkumismõjurite tugevnemist kinnitab ka suhtelise hinnataseme liikumise otsene seos riigi suhteliste sissetulekute muutumisega — jõuti olukorda, milles PPP kõrvalekalded vähenesid üksnes riikides ja perioodidel, kus ilmnes reaalne majanduskasv.

Seega oli stabiliseeruva majanduse perioodil PPP kõrvalekalde vähenemise põhjuseks nõudluse poolelt erinevuste vähenemine Eesti ja Lääne sissetulekute tasemes. Pakkumise poolelt hakkas suhtelisi hindu kergitama esiteks eelmiste perioodide kulude järelkatmine kapitaliintensiivsete teenuste puhul. Teiseks hakkas üha olulisemat rolli mängima Balassa-Samuelsoni efekt — suhteliste efektiivsuste kiirem kasvamine mobiilsete toodete sektoris. Tähelepanuväärne on, et mõlemad eelmainitud pakkumispoolsed

efektid tuginesid samuti kaudselt kodumaiste sissetulekute suurenemisele.

Siiski tuleb selgelt teadvustada, et esitatud nõudlus- ja pakumispoolsed efektid said mõju avaldada vaid seetõttu, et säilis piisav kogus arbitraažitakistajaid — Lääne tollibarjäärid, suhtelise kvaliteedi erinevused ja transpordikulud. Viimati mainitud arbitraažitakistaja on ühtlasi peamiseks seletuseks sellele, miks on Eesti teenuste suhteline hinnatase (võrreldes Eesti kaupade suhtelise hinnatasemega) rohkem sõltuv sissetulekute tasemest.

KOKKUVÕTE

Käesolevas artiklis tuleks näha katset heita taas valgust 1990. aastatel Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vahel ilmnunud kuni sajakordsetele hinnaerinevustele. Eesti tarbijakaupade (nagu ka kohalike tootmisressursside ja varade) keskmine hinnatase oli eriti madal 1990. aastate alguses, kuid hakkas alates 1992. aastast kiiresti ja järjepidevalt tõusma, moodustades kümnendi lõpuks juba üle 50 protsendi Lääne-Euroopa tarbijahindade tasemest.

Kuigi olulisi riikidevahelisi erinevusi valuutade suhtelises ostujõus on ajaloos ette tulnud varemgi, ei olnud majandusteadlaste hüpoteesid nende seletamiseks ilmselt suutelised põhjendama endiste liiduvabariikide, sh Eesti ja muu maailma vahel 1990. aastatel toimunut. Probleemi lahendamiseks on seega viimastel aastatel esitatud mitmeid nn siirdespetsiifilisi hinnaerinevuste hüpoteese, mille iseloomulikuks jooneks on äriinformatsiooni puudumise asetamine keskele kohale riikidevaheliste hinnaerinevuste seletamisel.

Lähtudes nimetatud hüpoteesidest ja empiirilistest andmetest ülemineku perioodi Eesti majanduse kohta, on autor püüdnud arendada Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vaheliste hinnaerinevuste tekkimise ja vähenemise põhiskeeme lähiminekliku majandusajalooliste perioodide kohta. Seejuures on nimetatud skeemide alusvundamendiks hinnaerinevusi seletavate efektide jagamine toodete immobiilsust põhjendavateks ja toodete immobiilsusel põhinevateks, aga ehituskivideks sissetulekute seos hinnatasemega, mobiilsete toodete sektori efektiivsuse kasv,

kulude järelkatmine, toodete suhtelise kvaliteedi erinevused, tollibarjäärid, äriinformatsiooni immobiilsus, nõudlus välisvarade järele, valuutakursi ametlik allahinnatus ja informatsioonikapitali ühitamatus.

Kirjandus

- Akerlof, George 1970. The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism. — *Quarterly Journal of Economics*, 84, pp. 488–500
- Bank of Finland. Bulletin.* 2000. Vol. 3. Helsinki
- Coorey, Sharmini, Mauro Mecagni, Erik Offerdal 1996. Disinflation in Transition Economies: The Role of Relative Price Adjustment. — *International Monetary Fund Working Paper*, 96/138
- De Gregorio, Jose, Alberto Giovannini, Holger C. Wolf 1994. International Evidence on Tradables and Nontradables Inflation. — *International Monetary Fund Working Paper*, 94/33
- Eesti Panga Bülletään*, 1996, nr 1 (24). Tallinn
- Eesti Sisemajanduse Koguprodukt.* 1998, nr 2. Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Estonian Trade & Investment Review.* 2000, nr 3 (2000), pp. 4–5
- European Bank of Reconstruction and Development.* Transition Report Update, April 1998
- Eurostat.* 1995. Comparison in Real Terms for 39 Countries — GDP Results 1993
- Eurostat.* 1996. Comparison in Real Terms of the Aggregates of ESA — Results for 1994, pp. 42–43
- Government of Belarus & European Expertise Service. Belarus Economic Trends.* 1996. Quarterly Update, March. Minsk
- Halpern, Laszlo, Charles Wyplosz 1996. Equilibrium Exchange Rates in Transition Economies. — *International Monetary Fund Working Paper*, 96/125
- International Monetary Fund.* 1993. International Financial Statistics — Supplement on Countries of Former Soviet Union. Washington
- International Monetary Fund.* 1998. International Financial Statistics, August. Washington
- Krugman, Paul R., Maurice Obstfeld 1993. *International Economics.*
- Rahapoliitika st ja inflatsioonist.* 1996. Tallinn: Eesti Pank, lk 15–16

- Raim, Jaanus 1999. The Price Differences between Estonia and European Union and Their Causes: The Explanatory Power of Balassa-Samuelson Effect. — *Tallinn Technical University Working Papers in Economics* 99/34, pp. 14–22
- Richards, Anthony, Gunnar Tersman 1995. Growth, Non-tradables, and Price Convergence in the Baltics. — *International Monetary Fund Working Paper*, 95/45
- Ross, Märten 1994. Exchange Rate Policy and Inflation. — *Eesti Pank Bulletin*, 7, pp. 32–39
- Sepp, Urmas 1996. Eesti krooni reaalkurss I. — *Eesti Panga Bulletin*, 3
- Sepp, Urmas, Natalja Viilman 1995. Inflatsioon Eestis rahareformijärgsel perioodil. — *Eesti Panga Toimetised*, 1
- Sharpe, Maxim, Bartłomiej Kaminski. 1996. *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*. London
- Tacis European Expertise Service. *Belarus Economic Trends*. 1996. Monthly Update, November. Minsk
- Toodangu, tooraine, materjalide, seadmete ja kütuse keskmised hulgihinnad ja hinnaindeksid 1992. aastal. 1993. Tallinn: Riigi Statistikaamet

JAANUS RAIM (sünd. 1975) on kaitsnud rahvusvahelise ärijuhtimise bakalaureusekraadi Eesti Kõrgemas Kommertskoolis ja majandusteaduse magistri kraadi (eksternina) Tartu Ülikoolis ning töötanud nõunikuna Eesti Lotos, peaspetsialistina Rahandusministeeriumis ja majandusõppejõuna Virumaa Kõrgkoolis. Praegu Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduse doktorant.

VALDUR OHAKAS

SÕJAJÄRGNE SISSERÄNNE EESTISSE VÕRDLEVAS PERSPEKTIIVIS

Hill Kulu

Teise maailmasõja järgse lõuna-põhjasuunalise rände uurimisel on Euroopas pikk traditsioon. Varasemad uuringud keskendusid peamiselt rände ja selle tausta selgitamisele (Salt, Clout 1976), ent hiljem said enam tähelepanu sisserännanute ja "uute" etniliste vähemuste asustuse ja kohanemisega seotud küsimused (Glebe, O'Loughlin 1987). On uuritud ka sisserännanute tagasipöördumist kodumaale (King, Strachan, Mortimer 1985). Vähem on tegeldud sõjajärgse ida-läänesuunalise rändega. Esiteks olid rändevood üldiselt väiksemad, eelkõige oli tegu lühiajaliste väljarännetega Ida-Euroopast poliitilistel põhjustel või etniliste rännetega (Compton 1976: 210; Fassmann, Münz 1994: 523–525). Teiseks seadis uurimisele takistusi andmete kehv kättesaadavus. Lisaks olid Ida-Euroopa teadlastel piirangud "poliitiliselt tundlike" teemade käsitlemisel, mille hulka kuulus ka rahvusvaheline ränne.

Veelgi vähem kui sõjajärgset ida-läänesuunalist rännet on uuritud rännet Ida-Euroopa riikide vahel ning selliseid siseliikumisi riikides, mis sisult vastavad rahvusvahelise rände kriteeriumidele. Samas polnud need ränded sugugi väheolulised. Üheks näiteks on siin vabariikidevaheline ränne endises N. Liidus ja

Käesolev artikkel on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant 3983). Andmed sain Eesti Kõrgkoolidevahelisest Demouuringute Keskusest. Täna Allan Puuri ja Tiit Tammaru heade nõuannete eest.

sõjajärgse Eesti juhtum. Teise maailmasõja järel koges Eesti ulatuslikku sisserrännet teistest N. Liidu osadest. Selle tulemusena kujunes sõjaeelsest ühekultuurilisest riigist ajapikku mitmekultuuriline maa, kus peamiselt slaavi rahvustest sisserrännanud moodustasid koos järeltulijatega ligi 2/5 rahvastikust (Katus, Sakkeus 1993: 6).

Siin artiklis vaadeldakse Teise maailmasõja järgset sisserrännet Eestisse teistest endise N. Liidu vabariikidest. Esiteks annan ülevaate Eestisse sisserrände suundumustest ja sisserrännanute taustast aastate lõikes, ning teiseks võrdlen Eesti sõjajärgset rändekogemust teiste Euroopa riikide kogemusega, tuues välja nii sarnasused kui ka erinevused. Kõigepealt käsitlen töös kasutatud andmestikku. Järgneb lühiülevaade Eesti välisrändest enne Teist maailmasõda. Seejärel selgitan sõjajärgse sisserrände suundumusi ja muutusi sisserrännanute taustas. Lõpetuseks asetan Eesti juhu Euroopa sõjajärgse rände konteksti.

ANDMED

Eesti sõjajärgset sisserrännet ja sisserrännanud rahvastikku saab uurida nõukogudeaegse rändestatistika, 1989. aasta rahvaloendusandmete ja 1990. aastatel Eestis tehtud riiklike küsitlusuuringute abil. Sisse- ja väljakirjutussüsteemil põhinenud nõukogude rändestatistika fikseeris isiku elukohavahetused ning elukohavahetaja põhilised taustatunnused. Kahjuks on rände individuaalandmed praeguseks valdavalt hävinud, säilinud on vaid agregaatandmed sisse- ja väljarändevoogude kohta Eestis. 1989. aasta rahvaloendus oli N. Liidus ainus, kus küsiti inimese sünnikohta. Loendusandmestik võimaldab saada ülevaate Eesti välissündinutest põhiliste taustatunnuste lõikes nõukogude aja lõpul (Sakkeus 1991; Katus, Sakkeus 1993; Kulu 1994). Käesoleva töö eesmärges silmas pidades on loendusandmestikul omad puudused. Nii on teada vaid inimese sünnikoht ja elukoht 1989. aastal, ent teave sisserrände ja selle tausta kohta puudub. Siinkohal aitab puudustest üle Eesti Pere- ja Sünnimusuuring (EPSU) — üks esimesi nõukogudejärgses Eestis tehtud riiklikke küsitlusuuringuid.

EPSU käigus küsitleti 1994. aastal 5021 naist, kellest 1446 ehk 29% oli sündinud väljaspool Eestit (välissündinud). Kü-

sitleti aastail 1924–1973 sündinud naise, valimi alusena kasutati 1989. aasta rahvaloendusandmeid. Küsitlus oli retrospektiivne: eesmärgiks oli fikseerida kõik küsitletava isiku elus toimunud demograafilised sündmused, samuti koguda teavet sündmuste tausta kohta. Et fikseeriti ka elukohavahetused, siis loob EPSU hea aluse Eesti rahvastiku, sealhulgas sisserännanute rändeloo uurimiseks. Siiski on andmestikul omad puudused. Esiteks hõlmas 1994. aasta küsitlus vaid naisrahvastikku, meesteküsitlus tehti hiljem ja see polnud siinse artikli kirjutamise ajal kättesaadav. Teiseks küsitleti vaid osa sõjajärgsel ajal sisserännanud naistest — neid, kes jäid Eestisse ja elasid siin 1994. aastal. Kolmandaks hõlmas 1994. aasta küsitlus küll enamikku, ent mitte kõiki küsitluse ajal Eestis elanud välissündinud naise. Puudub teave kõige vanemate välissündinute põlvkondade kohta, kes kujundasid sisserännet 1940. aastatel. Neljandaks tuleb sõjajärgseid rändesuundi uurides arvestada, et 1994. aastast pärit andmestik on mõnevõrra (ehkki mitte oluliselt) alaesindatud 1920. aastate lõpul ja 1930. aastate alguses sündinud. Puudustest hoolimata võimaldab EPSU andmestik saada üsna hea ülevaate sõjajärgsest sisserändest Eestisse. EPSU andmestikule käesolev uurimus valdavalt toetubki, kusjuures vaadeldakse täiskasvanuna Eestisse saabunuid (1067 küsitletut).

VÄLISRÄNNE ENNE TEIST MAAILMASÕDA

Eesti varasem rändeajalugu sarnaneb paljuski teiste Euroopa riikide rändeajalooga. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses oli Eesti väljarändepiirkonnaks — siit lahkus arvukalt maarahvast, kellest enamik asus Venemaa lähialadele. Esimese maailmasõja eelõhtul elas Venemaal 200 000 eestlast, rajatud oli vähemalt 318 eesti asundust (Nigol 1918). Pärast Eesti iseseisvumist pöördus osa Venemaale lahkunudest Eestisse tagasi (Tooms 1922). 1920.–1930. aastatel oli välisränne võrdlemisi tagasihoidlik. Iseseisvusaja esimesel kümnendil valitses väljaränne, peamisteks sihtkohtadeks olid ülemeremaad, eelkõige Lõuna-Ameerika ja Austraalia (Kulu 1992: 74–77). 1930. aastatel elavnes ka sisseränne. Pöördus tagasi osa 1920. aastatel väljarännanutest, lisaks asus

Eestisse põllumajandusse ja põlevkivitööstusesse tööle Poolast pärit inimesi (Laas 1987: 89).

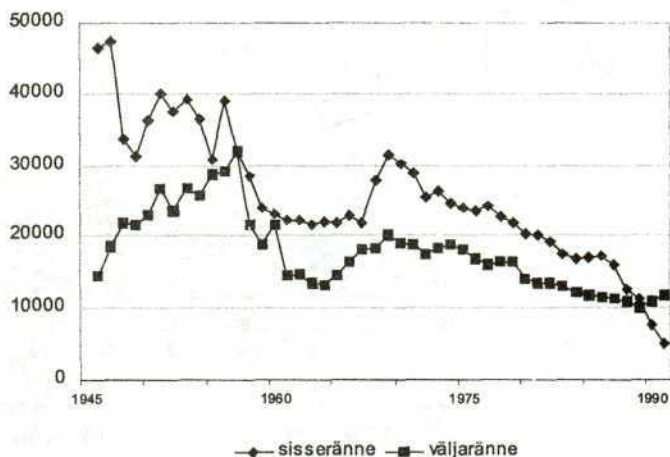
Teise maailmasõja aegne ränne puudutas ligi neljandikku Eesti elanikkonnast. Aastail 1939–1941 lahkus Saksamaale baltisaksa vähemus, kelle juured Eestis ulatusid 13. sajandisse (Palli 1998). Lahkumise taga oli sõja algus ja Hitleri üleskutse Itaalia, Poola ja Baltikumi sakslastele ümber asuda Saksamaale (Angelus 1955: 121). Nõukogude esimese okupatsiooni ajal (1940–1941) suurenes ränne N. Liidu suunas. Esiteks küüditati 1941. aasta juunis Eestist Venemaale iseseisvusaegsed rahvajuhid ja nende pereliikmed (Parming 1972). Teiseks evakueeriti 1941. aasta suve lõpul nõukogude personal ja osa sõjaväekohuslastest (Kulu 1997: 132–133). Ellujäänud naasis Eestisse aastail 1944–1945. 1943. aastal lahkusid Eestist Rootsi eestirootslased, kes olid aastasadu elanud Lääne-Eesti rannikukülades ja saartel (Katus, Puur, Sakkeus 1997: 16–17). Enne teise nõukogude okupatsiooni (1944–1991) algust leidis aga aset suur pagulaste väljaränne: üle 70 000 inimese lahkus Eestist läände (Parming 1972). Sõjaga seoses tuleb mainida veel asjaolu, et 1949. aastal küüditati hulk Eesti elanikke Siberisse, kellest enamik naasis kodumaale 1950. aastate lõpul (Rahi 1998).

SISSERÄNNE PÄRAST TEIST MAAILMASÕDA

Enne Teist maailmasõda oli Eesti valdavalt väljarändemaaks, ent pärast sõda sai Eestist sisserändepiirkond. Sõjajärgne sisseränne Eestisse algas 1944. aasta sügisel. Koos Nõukogude vägedega saabus Eestisse hulk partei- ja nõukogude töötajaid (Kulu 1997: 133). Suurem sisseränne leidis aset vahetult pärast sõda: aastail 1946–1947 saabus Eestisse keskmiselt 45 000 inimest aastas (Sakkeus 1991: 18). Lisaks partei-, sõjaväe- ja nõukogude personalile suunati N. Liidust tööjõudu Eesti majanduse taastamistöödele. Samuti algas värbamine tööstusesse, mis peagi moodustas sisserändevoo põhiosa. Ühest küljest olid tingimused tööstuse arenguks sõjaeelse arenenud majanduse ja infrastruktuuriga Eestis soodsad. Teisalt pakkusid vajaminevat tööjõudu Euroopa-Venemaa maapiirkonnad, kus rahvastiku kiirest juur-

dekasvust tingituna oli väljarändepotentsiaal suur (Katus 1990: 57–58).

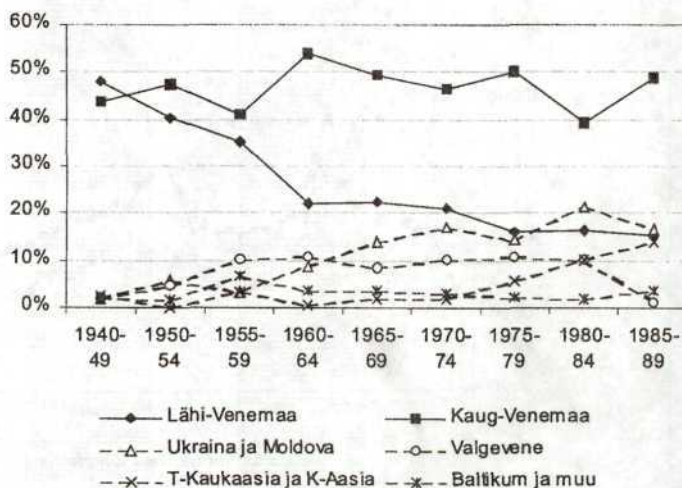
Arvukas sisseränne Eestisse kestis kogu sõjajärgse aja, ehki aastate jooksul vood järk-järgult kahanesid. Esimestel sõjajärgsetel aastatel asus N. Liidust Eestisse umbes 45 000 inimest aastas, 1950. aastate esimesel poolel oli sisserännanuid 35 000–40 000 inimest aastas (joonis 1). 1950. aastate teisel poolel kahanesid rändevood veelgi, ent püsisid kuni 1980. aastateni siiski tasemel 20 000–30 000 inimest aastas. Lisaks sisserändele toimus sõjajärgsel ajal ka (sisserännanute) intensiivne väljaränne Eestist, mis viitab erakordselt suurele rändekäibele. Aastate jooksul käis Eestist läbi suur hulk inimesi, kellest püsima jäi vaid osa (Sakkeus 1991: 4–5).

Joonis 1. Ränne Eesti ja teiste N. Liidu vabariikide vahel 1946–1991. Allikas: Sakkeus 1991.

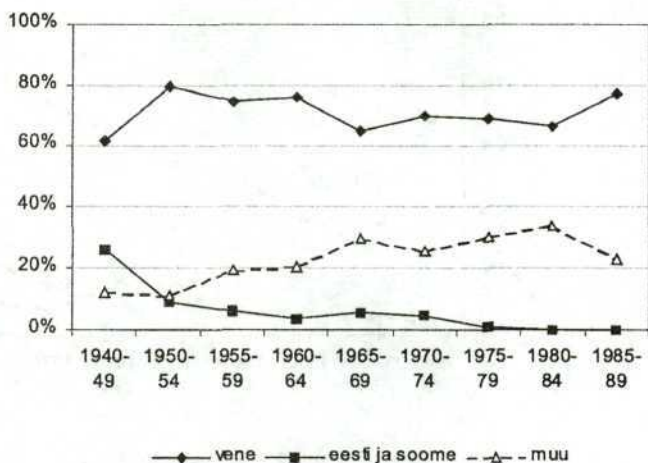
Aja jooksul muutus sisserännanute geograafiline ja etniline taust. 1940. aastatel sisserännanute hulgas oli kõige rohkem

Eesti lähialadel, peamiselt Loode-Venemaal üleskasvanuid (joonis 2). Samuti oli arvukalt mujalt Venemaalt pärit inimesi. Hiljem Loode-Venemaalt pärit sisserännanute osatähtsus kahanes, kasvas aga mitte-vene vabariikidest pärit inimeste osakaal. Venemaalt saabunutele lisandusid sisserännanud Valgevenest, Ukrainast ja Moldovast, hiljem ka Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia vabariikidest. Seega Eesti rändetagamaa laienes ja rahvastiku geograafiline taust mitmekesisus. Seda kinnitavad ka andmed sisserännanute etnilise päritolu kohta. Põhiosa sisserännanutest moodustasid venelased (joonis 3). 1940. aastatel oli sisserännanute hulgas arvukalt ka (peamiselt) Loode-Venemaalt pärit eestlasi-soomlasi. Hiljem suurenes teiste etniliste rühmade osa sisserännanute hulgas. Eesti rändetagamaa laienemise taga on nähtud rahvastiku juurdekasvu vähenemist Venemaal ja selle suurenemist mitte-vene rahvastikuga piirkondades (Katus 1990: 57–59).

Joonis 2. Sisserännanute lapsepõlvkodu piirkond. Allikas: EPSU 1994.

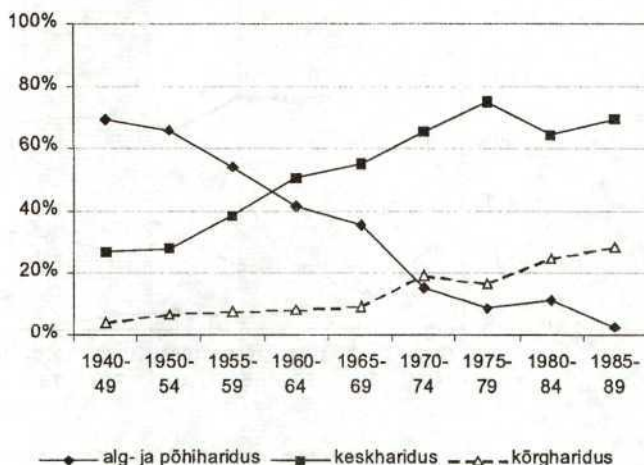
Aastate lõikes erineb ka sisserännanute hariduslik taust, samuti sisserändemehhanismid ja -põhjused. 1940.–1950. aastatel valit-

Joonis 3. Sisserännanute etniline päritolu. Allikas: EPSU 1994.

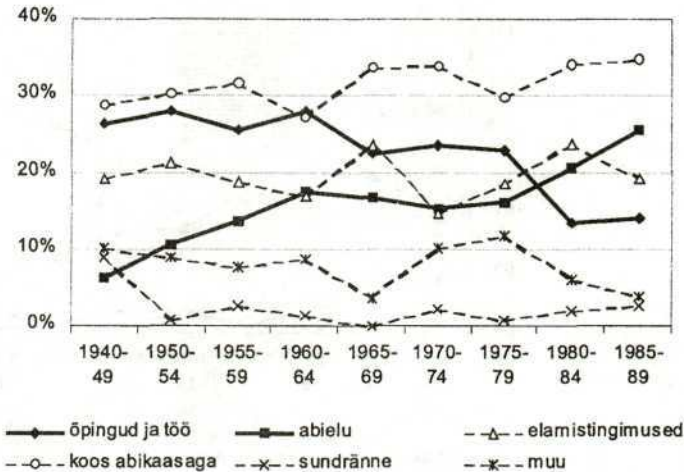
sesid sisserännanute hulgas alg- ja põhiharidusega inimesed, ent 1960. aastatel said ülekaalu keskharidusega inimesed, 1970. aastatel suurenes märgatavalt kõrgharidusega inimeste osakaal (joonis 4). Osalt olid muutused tingitud rahvastiku haridustaseme üldisest tõusust, ent teisalt oli oma osa ka sisserände tausta muutmisel. 1950.–1960. aastate Eesti majandusarengut iseloomustas püsiv vajadus liht- ja oskustöölise järele, ent 1970. aastatel tööstuse tööjõuvajadus vähenes (Kliimask 1997: 155–157). See mõjutas sisserändemehhanisme ja tingimusi Eestisse elama asumiseks. Muutustele viitavad ka rändepõhjused. Selgub, et aja jooksul kahanes töörande osakaal, oluliseks kujunes abieluränne, suurenes ka Eestisse koos abikaasaga asunud naiste osakaal (joonis 5).

Muutusi ka sisserände suunad. 1940.–1950. aastatel oli olulisimaks sisserändetüübiks ränne maalt linna, ent 1960. aastatel saavutas ülekaalu ränne linnast linna (joonis 6). 1980. aastatel hõlmas linnast linna ränne juba 4/5 sisserännanetest. (Tuleb

Joonis 4. Sisserännanute haridustase. Allikas: EPSU 1994.

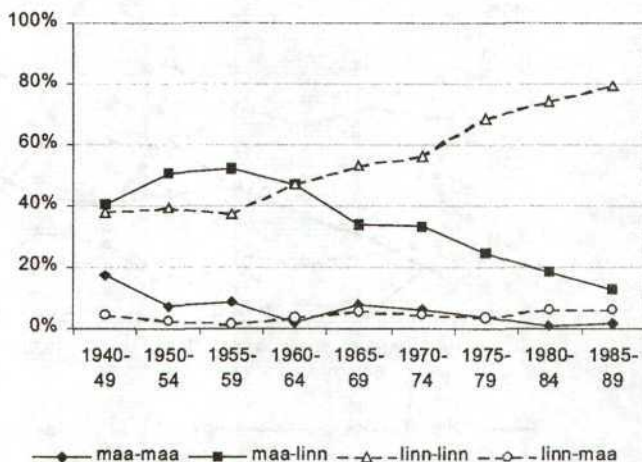
ka märkida, et 1940. aastatel esines arvukalt ka maalt maale rännet, 1980. aastatel suurenes pisut linnast maale rände osatähtsus.) 9/10 sisserännanutest asus elama linnadesse. Mõnevõrra madalam oli see näitaja vaid 1940. aastatel Eestisse saabunute hulgas. Põhiliselt suunduti Tallinna ja selle lähimbrusesse ning sõjajärgsel ajal kiiresti kasvanud Kirde-Eesti tööstuskeskustesse (joonis 7). Mujale Eestisse asunuid oli arvukamalt vaid 1940. aastatel sisserännanute hulgas. Muutustest aastate lõikes ilmneb, et 1960. aastateni asus arvukalt sisserännanuid nii Loode- kui ka Kirde-Eestisse, ent seejärel kasvas Loode-Eestisse suundunute osatähtsus ning kahanes Kirde-Eestisse asunute osa. Need suundumused olid kooskõlas Eesti majandusarenguga. Nagu selgus, valitses 1960. aastateni tööstuse ekstensiivne kasv, mida tööjõuga toitis sisseränne. Seejärel investeeringud tööstusesse kahanesid, eriti Kirde-Eestis (vrd Roose 1993: 29), ning areng muutus varasemast veelgi rohkem Tallinna-keskseks, mis pea- ja suurlinnana säilitas varasema külgetõmbe ning kus jõudsalt kasvas teenindus-sektor (Kliimask 1997: 155–157).

Joonis 5. Sisserändepõhjus. Allikas: EPSU 1994.

Eestis on sisserännanud olnud suhteliselt paiksed. Samas võib siiski täheldada aastate jooksul toimunud koondumist. Selgub, et linnadest lahkunuid on vähe, ent maale saabunute asus suur hulk hiljem linnadesse. Eelkõige oli tegemist rändega mujalt Eestist Loode- ja Kirde-Eestisse. Seega kasvas siserände tagajärjel Loode- ja Kirde-Eesti linnades elavate sisserännanute osatähtsus veelgi.

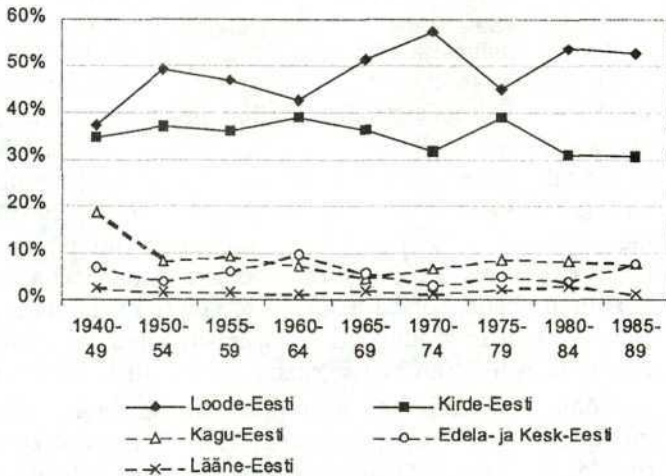
Kokkuvõtteks võib Teise maailmasõja järgse Eesti rändearengu kohta öelda järgmist. Esiteks iseloomustas sõjajärgset aega intensiivne sisseränne. Sisserändevood olid suurimad vahetult pärast sõda, hiljem need kahanesid. Lisaks sisserändele toimus ka intensiivne väljaränne Eestist. Teiseks muutus aja jooksul sisserännanute taust, samuti rändemehhanismid ja -põhjused. Algselt olid sisserännanud enamjaolt pärit Eesti lähialadelt, hiljem kasvas mujalt pärit inimeste osatähtsus ja mitmekesisust saabunute etniline päritolu. Kasvas ka sisserännanute haridustase ja suurenes linnadest pärit inimeste osatähtsus. Kahanes töörande osakaal, oluliseks kujunes perega seotud ränne. Kolmandaks asusid

Joonis 6. Sisserändetüüp. Allikas: EPSU 1994.

sisserännanud Eestis valdavalt Loode- ja Kirde-Eesti linnadesse. Sisserände tagajärjel koondumine suurenes, eriti Tallinna.

Sõjajärgsetel aastatel Eestisse sisserännanute suur arv ja koondumine kahte piirkonda tõid kaasa olulisi muutusi Eesti rahvaarvus ja rahvastiku koosseisus. 1945. aastal elas Eestis 854 000 inimest, ent (peamiselt) sisserände tagajärjel kasvas rahvaarv 1989. aastaks 1 565 662 inimeseni ehk 1,8 korda. Sisserännanud moodustasid 26% rahvastikust, koos teise põlvkonnaga oli neid ligi 38% (Katus, Sakkeus 1993: 6). Kirde-Eesti tööstuslinnades moodustasid sisserännanud ja nende järeltulijad üle 4/5 rahvastikust, Loode-Eestis oli neid umbes pool, mujal oli sisserännanute osatähtsus märgatavalt väiksem (Katus, Sakkeus 1993: 17). See-ga oli nõukogude aja lõpuks Kirde-Eestist saanud peamiselt sisse-rännanute asuala, Tallinnas oli sisserännanuid ja põliselanikke võrdselt, mujal Eestis olid ülekaalus põliselanikud. Igapäevaelus tähendas see Eesti jagunemist piirkondadeks, kus ühes valitses eesti, teises aga vene keel ja kultuur.

Joonis 7. Sisserännanute esimene elukoht Eestis. Allikas: EPSU 1994.

SISSERÄNNE EESTISSE VÖRDLEVAS PERSPEKTIIVIS

Milline oli Eesti sõjajärgne rändekogemus võrreldes muu Euroopaga? Mis oli sarnast, mis erinevat? Nagu teada, oli Teise maailmasõja järgsel ajal valitsevaks ränne Lõuna-Euroopa riikidest Lääne- ja Põhja-Euroopa riikidesse. Nähtus sai alguse 1940. aastate lõpul ning saavutas oma suurima ulatuse 1960. aastatel (Salt 1976: 87–92). 1970. aastatel vood kahanesid (Seifert 1997: 447–452). Algselt olid Lääne- ja Põhja-Euroopasse sisserännanud peamiselt pärit naaberriikidest, hiljem laienes rändetagamaa, hõlmates ka Põhja-Aafrika ja Aasia riike (Salt 1976: 87–92; 1989: 441–443). Aja jooksul muutus ka rändemehhanism: tööränne asendus perede taasühinemisega (Salt 1989: 433; Champion 1994: 658–659). Lõuna-põhjasuunalise rände taga on nähtud majanduslike ja demograafilisi tegureid. Esiteks arenes Lääne- ja Põhja-Euroopa riikide majandus pärast sõda kiiresti. Arengu mootoriks oli tööstus, mis vajab üha uut tööjõudu. Lõuna

oli aga valdavalt põllumajanduslik, samuti oluliselt madalama elatustasemega. Teiseks olid märgatavad demograafilised erinevused. Lääne- ja Põhja-Euroopas olid 1920.–1940. aastatel sündinud põlvkonnad väiksearvulised, ent Lõuna-Euroopas olid need hilisemast demograafilisest üleminekust tingituna suhteliselt arvukad (Jones 1990: 244). Niisiis võib majanduskeeles öelda, et kapitali olemasolu, ent tööjõu puudumine põhjas ning kapitali vähesus ja tööjõu olemasolu lõunas olidki lõunast põhja rändamise taga. Tähtsad olid ka poliitilised tegurid — tööjõupuuduses vaevlevate riikide otsus kasutada probleemi lahendamiseks sisserännet ja sõlmida kahepoolset lepingud tööjõudu pakkuvate riikidega. Need käivitasid rändevood ja määrasid kindlaks, kust tööjõud Lääne- ja Põhja-Euroopasse saabus (vrd Leitner 1995: 264).

Põhja sisserände tagamaa hilisema laienemise põhjustasid muutused Põhja-Euroopa külgnevates lõunapoolsetes naaberriikides — kiire tööstusareng, elatustaseme märgatav tõus ja tööjõuvarude kahanemine (Salt 1976: 88–89). 1970. aastatel toimunud sisserändevooegade vähenemise ja -mehhanismide muutumise käivitas 1973. aasta naftakriis ja sellest lähtuv otsus piirata töörännet. Sügavamateks põhjusteks olid deindustrialiseerimine ja sellest tulenev tööjõuvajaduse kahanemine Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides ning arvuka beebibuumi põlvkonna asumine tööjõuturule. Olulist osa tööränne piiramisel mängis ka sihtkohariikide inimeste kasvav rahulolematuse rahvastiku etnilise ja kultuurilise mitmekesisustamisega (Jones 1990: 248).

Üldjoontes olid Eesti suundumused niisiis Lääne- ja Põhja-Euroopa riikide arenguga üsna sarnased: varasem väljarändemaa kujunes sõjajärgsel ajal sisserändepiirkonnaks, kusjuures aja jooksul rändetagamata laienes ja tööränne kõrvale tuli hiljem perede taastühinemine. Ka rände taustategurid ei erinenud palju. Eesti oli koos Lätiga majanduslikult kõige arenenum N. Liidu piirkond, kus vahetult pärast sõda käivitus kiire tööstusareng. Sarnaselt Lääne- ja Põhja Euroopa riikidega olid varasest demograafilisest üleminekust tingituna ka Eestis 1920.–1940. aastatel sündinute põlvkonnad väiksearvulised. Sisserännanud saabusid peamiselt Venemaa maapiirkondadest, kus valitses põllumajandus ja tööeas rahvastikku oli piisavalt. Varude ammendumine rändetagamata laienes. 1970. aastatel Eesti tööstuskasv aeglustus, töökohti pak-

kus endistviisi teenindus. See tõi kaasa sisserännanute tausta muutumise ning töörande asendumise perede taasühinemise ja abielurändega.

Siiski oli Eesti rändekogemuses olulisi iseärasusi. Esiteks oli sisseränne suhteliselt suur ja vood olid mahukad kogu sõjajärgse perioodi. Teiseks saabus Eestisse kõige rohkem sisserännanud 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate esimesel poolel. Kolmandaks jätkus tööranne Eestisse kauem. Selle osa 1970. aastatel küll kahanes, ent muutus polnud nii järsk kui Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides. Neljandaks tuleb märkida, et enamik sisserännanuteist asus Eestis tööstusesse, ent osa suunati ka riigi- ja valitsusasutustesse. Millest olid erinevused tingitud? On selge, et nende taga oli Eesti lähiajaloo eripära. Koos iseseisvuse kaotamisega kaotas Eesti kontrolli oma majanduse üle, sõjajärgsed majandusarengu suunad määrati kindlaks väljastpoolt Eestit, vastavalt Eesti kohale nõukogude regionaalses tööjaotuses. Et Eestis oli olemas arenenud infrastruktuur, maavarad ja sõjaeelne kogemus tööstuse vallas, siis käivitas nõukogude keskvoim kohe pärast sõda Eestis forsseeritud industrialiseerimise. Kiire ja ekstensiivne tööstuse arendamine nõudis arvukalt tööjõudu. Seda Eestis polnud, mistõttu algas sisseränne piirkondadest, kus tööjõudu jätkus.

Samas on huvitav see, et 1940.–1950. aastatel olid rändevood Eestisse tsentraliseeritud, keskusest otse korraldatud, ent alates 1960. aastatest kujunes valdavaks detsentraliseeritud ränne. Sealtpaale kuulus sisserände initsiatiiv peamiselt Eestis loodud tööstusettevõtetele (Mängel 1989: 12–13). Seega võib arvata, et just 1960. aastatel sarnanes Eestisse sisseränne kõige rohkem samal ajal Lääne- ja Põhja-Euroopas valitsenud sisserändega. Erakordselt suurt sisserännet esimesel sõjajärgsel kümnendil soodustasid lisaks forsseeritud industrialiseerimisele veel kaks Eesti eripärast johtuvat asjaolu. Esiteks suunati vahetult pärast sõda Eestisse arvukalt partei-, sõjaväe- ja nõukogude personali. Eesmärgiks oli kindlustada okupeeritud aladel nõukogude võim ning tagada nõukogude riigi- ja valitsusasutuste toimimine. Teiseks lahkus 1944. aastal sõjapõgenikena 7–9% Eesti rahvastikust. 15–35-aastaste hulgas ulatus lahkunute osakaal 10–15%-ni, 20-aastaste seas aga 15–20%-ni. Niisiis võimendas eestlaste põgenemine enne sõja lõppu läände sõjaeelset ma-

dalast sündimusest ja sõjakaotustest johtuvat tööjõuprobleemi sõjajärgses Eestis veelgi.

Intensiivse sisserände tulemusena muutus Eesti rahvastik ka märksa rohkem kui Lääne- ja Põhja-Euroopa riikide elanikkond. Esiteks kasvas Eesti rahvastik ajavahemikul 1945–1989 1,8 korda. Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides oli sisserändest põhjustatud kasv tagasihoidlik. Teiseks moodustasid 1980. aastate lõpul sisserännanud neljandiku Eesti rahvastikust, enamikus Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides oli välissündinuid vähem kui kümnendik (Katus, Sakkeus 1993: 16). Kolmandaks kujunesid Eestis sellised tööstuskeskuspiirkonnad, kus sisserännanud ja nende järglased moodustasid enamiku rahvastikust. Neljandaks jäi sisserännanute integratsioonitase Eestis märgatavalt madalamaks kui Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides. Nii oskas nõukogude aja lõpul sisserännanute eesti keelt vaid kümnendik (Katus, Sakkeus 1993: 22). Välissündinud rahvastiku madalast integratsioonist sai 1991. aastal iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigile üks peamisi väljakutseid (Tammaru 1999).

KOKKUVÕTE

Siiani on sõjajärgset rahvusvahelist töörännet ja järgnenud pere- de taasühinemist seostatud läänepoolse kapitalistliku Euroopaga. Käesolev uurimus selgitab, et samasugused rändevood eksisteerisid ka kommunistlikus Ida-Euroopas, eelkõige N. Liidu vabariikide vahel. Lääne-Euroopa ja N. Liidu sarnaste rändesuundumuste taga olid sarnased majandusarengu ja rahvastikustruktuuri erisused riikide/vabariikide vahel, erinevused tulenesid aga erinevast majandussüsteemist ja ajaloost, eriti sõjakogemusest. Niisiis valitses pärast Teist maailmasõda ka N. Liidus lõuna-põhjasuunalise rändesüsteemiga sarnane süsteem. Rände sihtpiirkonnaks olid algselt Baltimaad, ent hiljem said selleks ka slaavi vabariigid, kuhu sisserännanud saabusid veelgi hilisema majandusliku ja demograafilise arenguga Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia vabariikidest (Zayonchkovskaya 2000).

Käesolev töö pakub mitmeid vihjeid edasiseks uurimiseks. Rõhutada tuleb vajadust võrdlevate uurimuste järele, kuhu oleks kaasatud erineva lähiajaloo Euroopa riigid. See aitaks sel-

gitada rahvastiku rände ja asustuse kujunemise universaalseid ning enam kontekstist sõltuvaid determinante. Teiseks võiks Eesti välispäritolu elanikkonda rahvastikugeograafia vaatenurgast uurida edasi vähemalt kahes suunas. Kõigepealt tuleks võrrelda sisserännanute asustust ja rännet Lääne- ja Põhja-Euroopa ning Eesti mitmerahvuselistes linnades. On teada, et sisserännanute ja põliselanike elukohaerisused eksisteerisid Eesti linnades ka nõukogude ajal (Raitviir 1988). Ent milline oli segregatsiooni tase, millised olid suundumused, mehhanismid ja põhjused? Teiseks vajaks uurimist sisserännanute järeltulijate asustus. Oluline oleks selgitada, kas ja kuidas on kahanenud teise põlvkonna puhul elukohaerisused põliselanikega võrreldes. See annab lisateavet selle kohta, milline oli sisserännanute järeltulijate integratsioon nõukogude Eestis ja millised suundumused valitsevad üleminekuaja Eestis.

Kirjandus

- Angelus, O. 1955. Ümberasumine Saksamaale. — *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. Stockholm: EMP, lk 121–126
- Champion, A. G. 1994. International migration and demographic change in the developed world. — *Urban Studies*, 41:4/5, pp. 653–677
- Compton, P. 1976. Migration in Eastern Europe. — *Migration in Post-war Europe: Geographical Essays*. Oxford: Oxford University Press, pp. 168–215
- EPSU 1994 = Eesti Pere- ja Sündimusuuringu individuaalandmed 1446 välissündinud naise kohta. Andmefail. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
- Fassmann, H., R. Münz 1994. European East-West migration. — *International Migration Review*, 28:3, pp. 520–538
- Glebe, G., J. O'Loughlin (eds.) 1987. *Foreign Minorities in Continental European Cities*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag
- Jones, H. 1990. *Population Geography*. Second edition. London: Paul Chapman
- Katus, K. 1990. Demographic trends in Estonia throughout the centuries. — *Yearbook of Population Research in Finland*, 28, pp. 50–66
- Katus, K., A. Puur, L. Sakkeus 1997. Development of national minorities: Estonian Republic up to 1944. — *Eesti*

- Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, rahvastiku-uuringud, B 34*
- Katus, K., L. Sakkeus 1993. Foreign-born population in Estonia. — *Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, rahvastiku-uuringud, B 19*
- King, R. L., A. Strachan, J. Mortimer 1985. The urban dimension of European return migration: the case of Bari, southern Italy. — *Urban Studies*, 22:3, pp. 219–235
- Kliimask, J. 1997. Economic transformation in the post-socialist city: the case of Tallinn. — *Baltic Cities. Perspectives on Urban and Regional Change in the Baltic Sea Area*. Lund: Nordic Academic Press, pp. 151–167
- Kulu, H. 1992. *Eestlased maailmas*. Tartu: Tartu Ülikool
- Kulu, H. 1994. Mujalsündinud eestlased Eestis 1989. — *Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, rahvastiku-uuringud, B 23*
- Kulu, H. 1997. *Eestlaste tagasiränne 1940–1989: Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Laas, K. 1987. Rahvastiku ränded Eestis. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 22, lk 81–97
- Leitner, H. 1995. International migration and the politics of admission and exclusion in postwar Europe. — *Political Geography*, 14:3, pp. 259–278
- Mängel, T. 1989. Некоторые аспекты в миграционной политики в Эстонской ССР за послевоенный период. — *Подходы к управлению миграционным развитием*. Tallinn: Valgus, c. 11–17
- Nigol, A. 1918. *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal*. Tartu: Postimees
- Palli, H. 1998. Baltisakslased: ränne ja kihid. — *Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, rahvastiku-uuringud, B 39*
- Parming, T. 1972. Population changes in Estonia, 1935–1970. — *Population Studies*, 26:1, pp. 53–78
- Rahi, A. 1998. *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu: Kleio
- Raitviir, T. 1988. Factorial ecological structure of Tallinn. — *Estonia: Geographical Researches*. Tallinn: Estonian Geographical Society, pp. 136–148
- Roose, A. 1993. *Andmeohje ja geoinfosüsteemide rakendusi keskkonnaökonomilistes hinnangutes Ida-Virumaa näitel*. Tartu: Tartu Ülikool

- Sakkeus, L. 1991. Post-war migration trends in Estonia. — *Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, rahvastiku-uuringud*, B 15
- Salt, J. 1976. International labour migration: the geographical pattern of demand. — *Migration in Post-war Europe: Geographical Essays*. Oxford: Oxford University Press, pp. 80–125
- Salt, J. 1989. A comparative overview of international trends and types, 1950–1980. — *International Migration Review*, 23:3, pp. 431–456
- Salt, J., H. Clout (eds.) 1976. *Migration in Post-war Europe: Geographical Essays*. Oxford: Oxford University Press
- Seifert, W. 1997. Admission policy, patterns of migration and integration: the German and French case compared. — *New Community*, 23:4, pp. 441–460
- Zayonchkovskaya, Z. 2000. Recent migration trends in the Commonwealth of Independent States. — *International Social Science Journal*, 165, pp. 343–355
- Tammaru, T. 1999. *Venelased Eestis: ränne ja kohanemine*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia
- Tooms, A. 1922. Opteerimisliikumine ja Eestisse jõudnud optandid. — *Eesti Statistika kuukiri*, 5, lk 5–22

HILL KULU (sünd. 1967) on lõpetanud Tartu ülikooli geograafia erialal, geograafiamagister 1993. Turu Rändeinstituudi külalisteadur 1993–1994, Helsingi ja Tartu ülikooli doktorant 1994–1997, filosoofiadoktor 1997. Töötab Tartu ülikooli Välis-Eesti uuringute keskus. Varem on *Akadeemias* avaldanud artiklid “Ühiskonnageograafia kolm viimast aastakümnet: Positivismist postmodernismi” (1996, nr 1, lk 123–136) ja “Peipsivenelased: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid” (1996, nr 6, lk 1164–1183, koos Eiki Bergiga).

SÄÄSTVA ARENGU EETILISTEST DILEMMADEST

Kristel Joonasson

Üks tänapäeva olulisemaid küsimusi inimkonna ning ümbritseva keskkonna kestmajäämise seisukohalt on küsimus säästva arengutee järgimise võimalikkusest. Oma igapäevaste tegudega me mõjutame pidevalt looduskeskkonda, kasutame selle varusid ning muudame kaasinimeste elutingimusi ja oma ümbrust üldse. Eetika seisukohalt on oluline küsida, mis on sellise käitumise põhjenduseks. Kas me käitume ühel või teisel moel seetõttu, et seadustes on nii öeldud, või seetõttu, et kõik teised käituvad samamoodi (n-ö sotsiaalne vastus), või on nii lihtsalt kõige tulusam (n-ö instrumentaalne vastus)? Psühholoogiline vastus antud küsimusele oleks, et ma käitun niimoodi, kuna tunnen, et selline käitumine on õige. Antud vastus pole aga piisav eetiliseks käitumiseks, mille puhul käitumise aluseks peab olema teatud väärtuste respektseerimine ning nendele tuginev teadlik käitumine (Stenmark 1997: 6).

Näiteks ei saa eetiliseks pidada sellist käitumist, kui me üritame päästa ohus olevaid liike ainult sellepärast, et nad on väljasuremise äärel. Eetiline on aga päästa neid väljasuremisohust seetõttu, et nad on inimesele väärtuslikud (näiteks oma unikaalse geneetilise koodi tõttu), või siis seepärast, et neil liikidel on väärtus omaette, sõltumata väärtusest, mida neile omistavad inimesed.

Nende kahe peamise, kuid paljuski erineva keskkonnaeetilise seisukoha: inim- ja looduskeskse põhjal saab tõstatada küsimuse säästva arengutee eetilisusest: kas me peaksime valima säästva arengutee selleks, et säilitada elamiskõlblikku elukeskkonda praegustele ja tulevastele põlvedele (inimkeskne seisukoht), või on

elukeskkond iseenesest väärt säilitamist (looduskeskne seisukoht)?

KESKKONNAEETIKA AJALOOST

Kuigi keskkonnaeetika akadeemilise distsipliinina sai alguse alles 1970. aastatel, ulatuvad mitme keskkonnaeetika voolu juured kaugesse minevikku. Looduskeskses keskkonnaeetikas eristatakse bio-, zoo- ja ökotsentrismi, mis keskenduvad vastavalt elule tervikuna,¹ loomadele ja ökosüsteemile kui tervikule. Nende juured ulatuvad antiikaega, mil inimkeskne lähenemine inimese-looduse suhtele asendus looduse kui terviku tunnetamisega: loodust mõisteti kui orgaanilist tervikut, kus igal loomal, puul või kivil on samavõrd väärtust ning õigust olemasolule nagu igal inimeselgi. Loodus on pidevas muutumises ja selle seadustega tuleb inimestel arvestada (vt ka Nash 1989; Malaska 1997). Looduses on olemas teatud kord, mida inimkonnal tuleb respektierida ning üldise õiguse loomisel arvesse võtta.

Uuesti kerkis antiikajal levinud maailmavaade esile 1920.–1930. aastatel seoses Albert Schweitzeri töödega, ent peamiselt siiski tänu Aldo Leopoldile. 1949. aastal avaldatud teoses *A Sand County Almanac* kirjutab Leopold: “Kogu eetika põhineb ainult ühel eeldusel: indiviid on ühiskonna liige, mille osad on omavahel seotud ning tüksteisest sõltuvad. [...] Asi või tegevus on õige, kui see püüab säilitada bioloogilise ühiskonna integratiivsust, stabiilsust ning ilu. Asi on aga vale, kui see näib olevat teisiti” (Leopold 1968: 262). Loodust hakati käsitama kui ühiskonda (*community*), mitte enam kui tarbeeset (*commodity*) (Rolston 1988: 226).

Ka inimkeskne lähenemine ulatub klassikalisse Sokratese ja Platoni filosoofiasse, mille järgi looduses valitseb jumalik kord, mis kunagi ei muutu. Loodus on loodud inimkonna teenimiseks. Sokratese arvates ei ole inimestel looduselt enam midagi õppida,

¹Välja arvatud liigid ja ökosüsteemid — need ei saa olla moraali subjektiks. Subjektideks on ainult üksikindiviidid (inimene, sõnajalg, hunt jne).

uute teadmiste allikaks võiks olla pigem linn koos elanikega (Rols-ton 1988: 192). Kuigi antiikajal muutus arusaam inimese ja looduse suhtest looduskeskkonda arvestavamaks, püsis inimkeskne mõtteviis ka keskajal. Piibli järgi on Jumal loonud niihästi inimese kui ka ümbritseva looduse koos kõigi selle osadega, inimese ülesanne on Looja loodud Eedeni aeda harida ja hoida.

René Descartes'igi jaoks oli loodus veel ainult "asi", mille kallal võib kõike toime panna, sest selle osadel puudub hing ja teadvus (seega pole nad võimelised ka valu tundma ning kannatama), ent John Locke oli arvamusel, et loomad on võimelised kannatama ning nende põhjuseta vigastamine on moraalselt vale tegu. Siitsamast pärineb ka keskkonnaeetiline loomaõiguste mõiste, kus moraalisisubjektina arvestatakse kõiki olendeid, kes võivad kannatust tunda, ja mitte ainult inimesi (Tamm 2000: 23). Locke'i arvates pole jöhker käitumine loomadega eetiline seetõttu, et see suurendab inimeste hinges julmust kaasinimeste vastu ning vähendab kaas- ja vastutustunnet. See põhjendus on muidugi täiesti inimkeskne.

Locke'iga sarnane suhtumine on Rachel Carsonil,² kelle 1962. aastal avaldatud raamat *Hääletu kevad* tähistab pöörat laiema avalikkuse suhtumises loodusesse. Carsoni inimkeskse lähenemise tagant, mille järgi inimesed ei tohiks loomade, kogu looduse suhtes käituda jöhkralt sellepärast, et see kahandab inimeste väärtust inimesena, kumab siiski läbi ka teistsugune vaade inimese ja looduse vahekorrale: kuigi raamatus rõhutatakse, et kemikaalide kasutamise tõttu on kaalul inimkonna heaolu, mainitakse, et ohus on ka inimeste kaaslaste heaolu sellel planeedil.

²Ka Henry S. Salt 19. sajandi lõpus oli nõus, et loomade julm kohtlemine suurendab kaasinimestes viha, kalkust jt negatiivseid iseloomuomadusi. Samas ta mõistis, et kuigi inimesed saavad olla Maal ainukesed moraali agendid (olendid, kes saavad kohelda teisi õiglaselt või ebaõiglaselt), pole nad ainukesed moraali subjektid (olend, keda saab kohelda kas õiglaselt või ebaõiglaselt ja kelle ees moraali agentidel on kohustused ja vastutus). Salt oli esimene, kes ütles, et inimesed on vastutavad ning kohustused loomade, eelkõige koduloomade ees on neil seetõttu, et loomad on iseenesest väärt säilitamist.

Seesugust arusaama lahutab looduse õiguste filosoofiast ju ainult üks samm.

KESKKONNAEETIKA ALAVOOLUD

Inimese ja looduse suhet võib liigitada selle järgi, mida peetakse kõige olulisemaks väärtuste mõõdupuuks, alustades inimkesksusega ja lõpetades looduskesksusega. Nende vahele mahuvad keskkonnaeetika alavoolud, kõiksugused “-kesksused” ja “-loogiad” keskenduvad ühele kindlale aspektile, nagu näiteks ressursid, inimene, loomad, taimed, ökosüsteem, majandus, sooline tasakaal, isikuvabadus, tulevased põlvkonnad jne, kuulutades selle ühe aspekti kõige tähtsamaks (Oja 2001). Keskkonnaeetika alavoole pole veel keegi kokku lugenud, kuid mõned autorid on üritanud neid suundumusi kuidagi süstematiseerida. Minteer ja Manning eristavad oma artiklis inimese ja looduse suhte kirjeldamisel tervelt 17 suunda, kuid vaadates ka teiste autorite töid, pole nende loetelu kindlasti täielik (vt nt Lemons, Brown 1995; Tamm 2000; Mebratu 1998; Vilka 1997; Zimmerman 1994; Stenmark 1997; Kiili 2000). Tänapäeva inimkäitumist jälgides võib näha, et enam on ehk levinud liberaalse ökofeminismi, heaoluökoloogia, utilitaarse säästlikkuse, keskkonnaõigluse ja liberaalse keskkonnastutuse pooldajate seisukohad.³

Ökofeminismi mõiste võttis 1970. aastate keskel kasutusele prantsuse kirjanik Françoise d'Eaubonne. Ökofeminism omistab (vähemalt praeguses ühiskonnas) naissoole suurema ühtekuuluvuse loodusega ja samastab keskkonnaohtliku mõtteviisi “mehelikkusega” (Eckersley, viidatud Tamm 2000: 23). Ökofeminismi pooldajad lähtuvad seisukohast, et “looduse ja naiste domineerimine on omavahel tihedalt seotud” (Salleh 1997: 108). Hessing eristab ökofeminismi kolme alaliiki: kultuurilist, liberaalset ja sotsialistlikku (Hessing 1993: 16–17). Kultuurilise

³Peale eeltoodute olgu nimetatud veel sellised keskkonnaeetika alavoolud nagu ökofašism, ökoregionalism, ökopsühholoogia, ökoregionalism, ökosotsialism, süvaökoloogia, ökoanarhism, ökoreligionism, rohelised, keskkonna kaitsmine ja bioloogiline egalitarism.

ökofeminismi järgi on "naise hõimlus loodusega pühitsetud looduse ülistamisega, viljakusega, raseduse ja sünni kehastumisega naises. [...] Patriarhaalses ühiskonnas on vaja kaitsta nii loodust kui ka naisi" (Hessing 1993: 16). Liberaalne ökofeminism võitleb naiste ühiskondlik-poliitilise rolli muutumise eest olemasolevas sotsiaalmajanduslikus olukorras. Sotsialistlik ökofeminism käsitleb olemasolevaid sotsiaalmajanduslikke struktuure nii naiste rõhumise kui ka keskkonna allakäigu allikana. Tänapäeva ühiskonnas, eriti just arenenud riikides, on kõige enam vastukaja leidnud liberaalne ökofeminism.

H e a o l u ö k o l o o g i a (*human welfare ecology*) rõhutab sotsiaalsete väärtuste, nagu puhta ja turvalise keskkonna, tervise, puhkuse ning esteetilisuse vajalikkust inimeste heaolu saavutamisel. Eelistatakse "pehmeid tehnoloogiaid", mahepõllumajandust, alternatiivmeditsiini, ühistransporti, materjalide taaskasutust, loodusesõbralikku elustiili, mis kõik tuleb kasuks inimeste heaolule (Eckersley, viidatud Tamm 2000: 23).

U t i l i t a a r s e s ä ä s t l i k k u s e (*utilitarian conservation*) pooldajate arvates on mitmesugused piirangud looduse kasutamisele soovitavad niivõrd, kui see on kasulik inimesele endale. Siia kuulub ka Locke'i, Carsoni ja Salti vana idee, et jõhkru loomade vastu muudab meid ebainimlikumaks. Samuti teadvustavad antud lähenemise pooldajad, et loodusvarade hulk on piiratud ning seetõttu tuleb neid kokkuhoidlikult kasutada ning et inimkonna kestmajäämine sõltub loodusest ja loodusprotsessidest. Ollakse ühel meelal Aldo Leopoldiga, et looduse ilu on inimliku elukvaliteedi oluline osa.

K e s k k o n n a õ i g l u s e kohaselt on kõikidel elusolenditel õigus turvalisele, tootlikule ja jätkusuutlikule keskkonnale. Seejuures hõlmab keskkond oma terviklikkuses nii ökoloogilist (bioloogilist), füüsilist (looduslik ja ehitatud), sotsiaalset, poliitilist, esteetilist kui ka majanduslikku keskkonda (Kiili 2000: 57). Keskkonnaõigluse all eristatakse veel ka keskkonnavõrdsust (kõikide inimeste puhul rakendatakse keskkonnaalaseid seadusi ja norme võrdse jõuga) ja ökorassismi (rassiline ja etniline diskrimineerimine keskkonnapoliitiliste otsuste tegemisel, seaduste ja

reeglite rakendamisel, jäätmete paigutamisel, keskkonnaohtliku (jäätmerikka) tootmise korraldamisel).⁴

Liberaalne keskkonnavastutus "eitab või siis alahindab keskkonnaprobleemide seost sotsiaalsetega ning rõhutab piiramatut majandusliku progressi võimalust" (Kiili 2000: 48). Antud suunda esindava Wallace Kaufmani arvates on keskkonnaliikumine seotud psüühilise traumaga, hirmuga moodsa maailma ees. Selle väite aluseks toob ta paljude keskkonnaaktivistide soovi pöörduda tagasi looduslähedase eluviisi juurde. Liberaalsed keskkonnavastased küll tunnistavad olemasolevaid ning tekkida võivaid keskkonnaprobleeme, kuid nende meelest on inimkond võimeline uute probleemidega rahulikult, ratsionaalse lähenemise ja tehnoloogia abil toime tulema (Kiili 2000: 48). Kõige rohkem on antud suuna pooldajate seas majandus- ja tehnikainimesi.

KESKKONNAEETIKA VERSUS SÄÄSTVA ARENGU EETIKA

Loodust võib seega keskkonnaeetilisest seisukohast vaadatuna pidada nii väärtuseks iseenesest kui ka väärtuseks inimestele. Inimene on looduse osa, üks liikidest, kes looduses elavad ning seda mõjutavad. Looduskeskse keskkonnaeetika seisukohalt on kõik liigid väärt säilitamist, seega peaks ka inimene olema väärt säilitamist — s.t säästev areng peaks olema eetiline nii looduskeskkonna kui ka teiste inimeste suhtes. Seega peaks säästev areng hõlmama nii inim- kui looduskeskset keskkonnaeetikat, kus loodusel on omaette väärtus olenemata sellest, kas inimkonnal on temast kasu või mitte. Nii laieneb eetilise suhtumise alus inimeselt

⁴ÜRO Inimõiguste Komisjonis on arutlusel idee lisada Inimõiguste deklaratsiooni punkt, mille kohaselt "igäühel on õigus elada mürgisest saastest ja keskkonnakahjustustest vabas maailmas" (27. aprillil ilmus 2001 UNEPi (*United Nations Development Program*) sellekohane pressteade "Living In A Pollution-free World: A Basic Human Right"). Euroopa Inimõiguste Kohus on juba tunnustanud õigust puhtale keskkonnale kui ühte inimõigust (Kiili 2000: 116).

elukeskonnale, ning eetilise arvestamise objektina käsitatakse elusolendeid ja eluta objekte ning ökosüsteeme, lõppkokkuvõttes meie planeeti Maa tervikuna (vt Oja, Raukas 1999: 9–10).

Tasakaalu, keskpunkti on võimatu konkreetselt määratleda — see sõltub iga inimese väärtushinnangutest. Kuid tasakaalu saavutamine ei olegi säästva arengu eesmärgiks. Tasakaaluetika printsiip on vahendiks elu jätkumisel planeedil Maa ka tulevikus (Oja 2001).

Tänapäeval kalduvad aga nii Brundtlandi komisjonis kirja pandud säästva arengu üldlevinuid definitsioon,⁵ Rio de Janeiros vastu võetud *Agenda 21* (Lemons, Brown 1995: 48) kui ka tegelikus elus säästva arengu põhimõtete järgi planeeritav poliitika ning selle elluviimine tugevalt inimkeskse seisukoha poole.⁶ Kohe esimene Rio deklaratsiooni lisas 1 esitatud kahekümne seitsmest printsiibist tüleb: “Peamiseks huviobjektiks säästva arengu puhul on inimesed.” Kahe keskkonnaeetilise suundumuse võrdselt oluline väärtus tuleb aga välja väga vähestest käsitlustest.

Ühtset seisukohta, kas säästva arengu eetika on omaette, uus eetika või keskkonnaeetika üks alavoole, ei ole. Peamine erinevus keskkonnaeetika ja säästva arengu eetika vahel on asjaolu, et säästva arengu eetika puhul tulevad mängu ka tulevased põlvned ja nende õigused, s.t kehtima hakkab generatsioonidevahelise võrdsuse printsiip (Stenmark: 12).

Kuid kas praegusel inimkonnal on kohustusi tulevaste, veel sündimata inimpõlvete ees? Mikael Stenmark põhjendab kohustuste olemasolu järgmise näitega: rongis on ohtlikke, näiteks radioaktiivseid aineid sisaldav halvasti pakitud pakk, mille olemasolust teavad ainult mõned üksikud asjasse pühendatud inimesed — kas need isikud käituvad eetiliselt teiste reisijate suhtes, teades, et õnnetuse korral võivad kõik reisijad surma saada? Ena-

⁵“Säästev arengutee aitab rahuldada käesoleva põlvkonna vajadusi, ohustamata sealjuures tulevaste põlvkondade võimalusi oma vajadusi rahuldada. [---] Arengu peaesmärk on rahuldada inimeste vajadusi ja püüdlusi. [---]”

⁶*Agenda 21*. Vastu võetud 1992. aastal Rio de Janeiros. <http://www.un.org/esa/sustdev/agenda21text.htm>, 20. I 2000.

mik inimesi mõistaks sellised teiste eluga riskijad hukka, sest nende eetiliste tõekspidamiste järgi ei tohi kaaskodanikud oma tegudega ohustada teiste inimeste elu. Tänapäeva inimühiskond moodustab selle rongi need reisijad, kes kannavad endaga kaasas omaenese loodud ohtlikku pakki. Pakk sisaldab näiteks ohtlikke, looduses aeglaselt lagunevaid radioaktiivseid jäätmekätkmeid, kasvavast süsihappegaasi atmosfääri paiskamisest tingitud kliima soojenemist jne, mis kaugemas perspektiivis võib põhjustada inimkonna elukeskkonna kvaliteedi langust ning see omakorda võib viia inimkonnale traagiliste tagajärgedeni. Tulevased põlvkonnad, rongi peatustest pealetulevad uued reisijad, ei ole veel selle "saadetise" olemasolust teadlikud.

Kuidas me aga saame teada, milline peaks olema loodus- ja elukeskkond, mille me peaksime tulevastele põlvkondadele jätma? Bryan Norton arvab, et sellele küsimusele vastates võiks lähtuda John Rawlsi teoses *Õigluse teooria* (1971) välja toodud teadmatuse loori (*veil of ignorance*) printsiibist (Rawls 1999: 136–137). Selle järgi peaksime end panema olukorda, kus meil tuleb langetada otsus õiglase ühiskonna suhtes, teadmata, kes me seal ühiskonnas oleme või saame olema, kunas ning kus me seal elame. Kirjeldatud hüpoteetilises olukorras on kõrvale jäetud kõik inimese teadmised oma ühiskondlikust positsioonist, soost, majanduslikust staatusest, geograafilisest asukohast jne. Laiendades teadmatuse loori printsiipi lõigu alguses tõstatatud küsimusele, tuleks tänapäeva ühiskonnal langetada otsuseid generatsioonidevahelise teadmatuse loori printsiibi kohaselt: me peaksime looma sellise ühiskonna, kus me sooviksime elada, teadmata generatsiooni, milles me elame.

Lisaks inimese ja looduse suhtele ning tänapäeva ja tulevaste põlvkondade probleemile on säästva arengu puhul eetiline dilemma veel selleski, kas arenenud riikidel on õigus keelata arengumaadel kasutada odavaimat arenguteed — loodusvarade eksploateerimist (Käkönen 1994: 4), samas kui nad ise on oma kodanike heaolu saavutanud just sel teel? Sel moel muutub keskkonnakaitse vahendiks, millega suurendataks lõhet arengus Lõuna ja Põhja vahel veelgi. Küsimus on ka selles, kas arenenud riikidel on

õigus oma järjest kasvavate tarbimisvajaduste rahuldamiseks kasutada arengumaade odavat tööjõudu ning loodusvarusid?⁷ "Hannoveri üleskutse"⁸ lisas, väljakutsete peatükis tunnistatakse, et "euroopalik elustandard on saavutatud osaliselt arengumaade ressursside ekspluateerimise teel", ning kutsutakse Euroopa linnu üles vähendama oma ökoloogilist jalajälge,⁹ mis tähendab, et nõudlust ressursside järele teistest maailma osadest ja riikidest tuleb vähendada.

Euroopa arenenud riigid ning mitmed rahvusvahelised organisatsioonid¹⁰ tunnistavad oma kohustust ühiskonna ja majanduse arendamisel pidada silmas looduskeskkonna taluvusvõimet. Mitmete keskkonda puudutavate rahvusvaheliste kokkulepe allkirjutamisest keeldudes on aga USA näidanud, et majanduskasv ja sellega kaasnev hetkeline heaolu on olulisemad kui kvaliteetne jätkusuutlik (kestmisvõimeline) ühiskond. Näiteks 1992. aastal Rio de Janeiro keeldus USA alla kirjutamast bioloogilise mitmekesisuse konventsioonile, sest nägi selles leppes toorainega kindlustatuse vähenemist, kui kehtestataks liialt ranged nõuded liigirikaste ja haruldaste ökosüsteemide kaitseks.

⁷Tänapäeval tekitab probleeme nn ökokolonialism, s.t toimub keskkonda kahjustavate või ohustavate ettevõtete üleviimine teistesse maadesse, kus kehtivad lödvemad keskkonnakaitsenormatiivid (Annist jt 2000: 66).

⁸"The Hannover Call of European Municipal Leaders at the turn of the 21st Century", vastu võetud III Euroopa Säästliku Arengu Linnade ja Muude Omavalitsusüksuste Konverentsil Hannoveris 11. veebruaril 2000, <http://www.iclei.org/europe/la21/events.htm>, 21. V 2001.

⁹Kujundlik nimetus meetodi kohta, mis suhestab kvantitatiivselt inimtegevuse ökoloogilise mõju inimese kasutuses oleva ökoloogilise potentsiaaliga. Eri riikide toorme- ja jäätmevoogudele arvutatakse ekvivalentne bioloogiliselt tootlik ala, mis suudab neid varusid taastada ja jäätmeid ohutuks teha (Annist jt 2000: 66).

¹⁰Näiteks INES (*International Network of Engineers and Scientists*) on välja töötanud säästva arengu eetikakoodeksi, mille põhimõtetest teadlased ja insenerid peaksid oma tegevuses lähtuma. Maailma Reisi- ja Turismi Nõukogu, Maailma Turismiorganisatsioon ja Maa Nõukogu võtsid 1996. aastal vastu "Reisi- ja turismimajanduse Agenda 21" (*Agenda 21 for the Travel and Tourism industry*).

2001. aasta märtsis otsustas USA valitsus, et ei kavatse senatist läbi suruda Kyoto protokoll¹¹ lepet, kuigi USAst paiskub atmosfääri veerand maailma kasvuhoonegaasidest. Põhjuseks tõi president, et “Kyoto protokoll ei vasta Ühendriikide majanduslikele huvidele” (Raud 2001). Eetiliselt on aga eriti vää George W. Bushi administratsiooni põhjendus, et neile on “ennekõike vastuvõtmatu see, et arenguriikidele — näiteks Indiale ja Hiinale — tehakse leppes erandeid” (Raud 2001). Riik, mis nagu paljud teised arenenud riigidki on oma rikkuse kogunud loodusressursside ekspluateerimise teel, ei tunne leppe ratifitseerimisest keeldudes vastutust looduskeskkonnale tekitatud kahju eest ning püüab keeldumist põhjendada argumentidega, mis käivad otsest säästva arengu eetika kõigi nelja põhiprintsiibi vastu (Malaska 1997: 48): 1) võitlus vaesusega ja ebavõrdse majandusliku olukorraga arengumaades; 2) lõpetada looduse kurnamine ja hävitamine; 3) kindlustada, et ka tulevased generatsioonid saaksid omada samu võimalusi heaolu saavutamiseks nagu tänapäeva inimkond; 4) säästev areng peab olema sotsiaalselt õiglane ja võrdõiguslik, ökoloogiliselt ja majanduslikult säästev, poliitiliselt ning kultuuriliselt vaba ja innovatiivne.

Just sotsiaalse õiglusega seoses on USA keeldumine vähendada atmosfääri paisatavate kasvuhoonegaaside hulka ebaeetiline: kui keeldunud oleks näiteks India, mille ajalugu, ligipääs loodusvaradele, arenguväljavaated, valitsev sotsiaal-majanduslik olukord jne on hoopis teistsugused kui USAs, siis polekski seda peetud ebaeetiliseks teoks (Lemons *et al.* 1995: 132).

Arenenud maad peaksid abistama arengumaid nende võitlusel vaesusega, millest ülesaamine on kõige olulisem tingimus säästvaks arenguks neis riikides.¹² Niikaua, kui kõik arenenud maad ei astu konkreetseid samme säästvale arenguteele asumiseks ning

¹¹Kyoto protokoll¹¹ kohaselt peavad tööstusriigid vähendama aastateks 2008–2012 süsinikdioksiidi, metaani ja teiste globaalset soojenemist põhjustavate, nn kasvuhoonegaaside atmosfääri paiskamist vähemalt viie protsendi võrra võrreldes 1990. aasta tasemega.

¹²Seda väidet ei poolda süvaökoloogiast (*deep ecology*) mõjutatud ekstremistlikud ökoaktivistid (näiteks grupp *Earth First!*), kes leiavad, et näiteks epideemiaid ja nälga tuleks tiheda inimasustusega aladel lausa

arengumaade abistamisel, pole ka loota, et majandus- ja sotsiaalprobleemide käes vaevlevad arengumaad (mille elanikud moodustavad maailma elanikkonnast suurema osa kui arenenud maad) tõsiselt keskkonnaprobleemidega tegelema hakkaksid.

Uue eetika kujunemine on kultuuriline ning paljuski alateadlik protsess, mis põhineb kultuuris eksisteerival väärtustel. Seetõttu — kuna eri kultuuriruumides võivad oluliseks peetavad väärtused erineda — võib erineda ka arusaam säästvast arengust. Ülemaailmselt on väärtusskaala tipus näiteks inimelu ning tervis, rahu. Samas selliste teemade nagu isiklik vabadus, demokraatia ning naiste ja loomade õigused väärtustamine sõltub paljuski kultuurist. Seega seavad säästvale arengule piiranguid lisaks majanduslikule, sotsiaalsele ja ökoloogilisele olukorrale ka eri kultuurides eksisteerivad väärtused.

Kõige aluseks on aga siiski moraalsed väärtused ja neist tulenevad piirangud. Inimkonna vähendamise eesmärgil ei saa me näiteks kõiki inimesi, kes elavad Indias, maha lüüa või abistamise võimaluse olemasolu korral lasta inimestel nälga ja haigustesse surra. Need oleksid ebamoraalsed teod. Kuid ebamoraalne võib olla ka inimkonna käitumine looduskeskkonna suhtes. Seega on moraalsed väärtused säästva arengutee saavutamise eelduseks ning ühtlasi selle piirajaks.

Kirjandus

- Annist, A., M. Jüssi, R. Post, A. Oja 2000. — *Säästva arengu sõnaseletusi*. (SEI väljaanne nr 1.) Tallinn
- Hessing, M. 1993. Woman and sustainability: Ecofeminist perspectives. — *Alternatives, Perspectives on Society, Technology and Environment*, 19(4), pp. 14–21
- Kiili, Jaanus 2000. *Sissejuhatus keskkonnapoliitikasse*. Tallinn: TTÜ kirjastus
- Käkönen, Jyrki. 1994. *Perspectives on Environment, State and Civil Society: The Arctic in Transition*. Uppsala: Reprocentralen HSC

tervitada, sest sellised ökoterrorismi aktid soodustavad Maa kui organismi tervenemist (Kiili 2000: 56).

- Lemons, John, Donald A. Brown (eds.) 1995. *Sustainable Development: Science, Ethics and Public Policy*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Lemons, J., R. Heredia, D. Jamieson, C. Spash 1995. Climate Change and Sustainable Development. — *Sustainable Development: Science, Ethics and Public Policy*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Leopold, Aldo 1968. *Sand County Almanac and Sketches Here and There*. Oxford: Oxford University Press
- Malaska, Pentti 1997. Sustainable Development as Post-Modern Culture. — *Ethics, Law, Culture and the Physical Limits: Foundations of Sustainable Development*. Uppsala: Uppsala Publishing House
- Maran, Timo, Kadri Tüür (toim.) 2000. *Tekst ja Loodus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Mebratu, Desta 1997. Sustainability and sustainable development: Historical and conceptual review. — *Environmental Impact Assessment Review*, 18 (6), pp. 493–520
- Nash, Roderick F. 1989. *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*. Madison (Wisc.): University of Wisconsin Press
- Oja, Ahto 2001. Tasakaal inimõiguste ja inimkohustuste vahel — tänane utopia, homne paratamatus. [Käsikiri]
- Oja, Ahto, Anto Rukas (toim.) 1999. *Eesti 21. sajandil: Arengustrateegiad, visioonid, valikud*. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus
- Raud, Neeme. USA eelistab kriitikat trotsides majandushuve looduse puhtusele. — *Postimees*, 30. III 2001, lk 9
- Rawls, John. 1999. *A Theory of Justice*. Cambridge (Mass.): The Belknap Press of Harvard University Press
- Rolston, Holmes III 1988. *Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World*. Philadelphia: Temple University Press
- Rydén, Lars (ed.) 1997. *Ethics, Law, Culture and the Physical Limits: Foundations of Sustainable Development*. Uppsala: Uppsala Publishing House
- Salleh, Ariel 1997. *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*. London—New York: Zed Books Ltd.
- Stenmark, Mikael 1997. Environmental ethics and sustainable development. — *Ethics, Law, Culture and the Physical Limits: Foundations of Sustainable Development*. Uppsala: Uppsala Publishing House

- Z i m m e r m a n , Michael E. 1994. *Contesting Earth's Future: Radical Ecology and Postmodernity*. Berkeley: University of California Press
- T a m m , Georg 2000. Keskkonnaeetika: Kuidas inimesed loodust väärtustavad. — *Tekst ja Loodus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- V i l k k a , Leena 1997. *The Intrinsic Value of Nature*. (Vol. 59.) Amsterdam—Atlanta: Rodopi House

KRISTEL JOONASSON (sünd. 1979) on õppinud Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna avaliku halduse ja sotsiaalpoliitika erialal, bakalaureusekraadi kaitses 2001. aastal säästva arengu teemal.

VALDUR OHAKAS

ARVUSTUS

MARGINAALID RÄNDURI MÄLESTUSTE JUURDE

Kaljo Villako. *Ajarännak. Esimene osa: Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 435 lk.

Kaljo Villako. *Ajarännak. Teine osa: Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. 418 lk.

Hiljuti kirjutati *Postimehes*, et memuaarkirjandusel polevat kirjastajate juures erilist minekut. Ma usun seda täiesti ja mõtlen, mida peaks küll tegema, et äratada inimestes huvi just niisuguste raamatute vastu. Muidugi on üks äraproovit võte raamatute populariseerimiseks: kõnealune teos ära keelata, ja kui mitte kõik inimesed, siis väga palju neist asuks raamatut taga ajama ja lugema.

Olen palju mälestusi lugend, Eesti asja kohta küll Jürgensteini ja Hankot, Mettust ja Rimmelgat jne. Ma ei ole leidnud aga ühtegi, mis kõike olnut nii süstemaatilisel ja detailirohkelt käsitleks. Siin oleks paras märkida, et “ühistele mälestustele” on kaaskirjutuse tegemine raskem kui nendele, mis toimusid enne “minu aega” ja millega mul oleks pelgalt lugejasuhe.

Õeldakse, et kirjavahetus olevat kui tardund veri, ja annab ajastut erakordselt täpselt edasi. Tuleb välja, et on inimesi, kes suudavad seda ka memuaarides teha. Kuskil avaldab Villako arvamust, et ega memuaarid pruugigi alati objektiivset tõde peegeldada, ja teeb möödamannes etteheite Karl August Hindreyle. Ma astuksin küll Hindrey kaitseks välja: võib-olla ta ei hiilga ajaloolasliku täpsusega, kuid ajastu olemust ja meeleolusid annab ta oma mälestusis hindamisväärsel kombel edasi. Nii et mälestused võivad tõsiseltvõetav ajalooallikas olla küll. Ainult et alati ei pruugi — oleneb kirjutajast.

Mis vahe on elulool ja mälestustel? Kas elulugu on erisugune ajalooallikas? Lihtsa elulooga vist ajaloole suurt lisa ega kasu ei too, või siis väga piiratult. Mälestustes võib (ja peab) kirjutaja andma pildi oludest ja sündmusist, mis kirjutajale olid hoomatavad sellel või teisel elujärgul.

Sellega iga mees juba hakkama ei saa: siin toimub üleminek kirjan-
dusse, kus on hoopis teised nõudmised kui personaliosakonnas eluloo
suhtes. Villako saab. Asi polegi pelgalt mahus, kuigi päris selge on,
et ligi 900 lehekülge on üheks elulooks, mida praegu lapsearulised "sii
viiks" kutsuvad, ülearu palju. Seda sii-viitamist ja dii-siitamist kasutan
ära, et minna Kaljo Villako kahekõitelise *Ajarännaku* juurde, sest see
mees, muidu rahu ise, läheb niisuguseid keelebanaalsusi kuuldes päris
kurjaks: ei lepi tema juba sellega, et eestlaste emakeelt rääkides järsku
hakatakse aponüüme ühe võõra keele korra kohaselt hääldama. Haridus
on see, mis ei lase Villakol nii toimida. Kuidas aga haritlaseks saadakse,
see ongi tema lugu, sellest räägibki tema rännak ajas. Villakoga sünnib
midagi niisugust, mis tänapäeval järjest haruldasemaks muutub: ta õpib
arstiks, kuid saab haritlaseks. Haritlasest (mulle meeldib kangesti see
unustusse vajuma hakand sõna) arst aga on iseäraliselt kasulik haigele
ja ehteks arstkonnale.

Kaljo Villako on oma mälestuste kirjapanekule mõtelnud ilmselt üle
20 aasta, vähemalt päris raamatu alguses mainib ta möödaminnes, et
nii 1980. aastail hakkas huvi tundma oma vanaisa vennastekirjanduse
vastu. Võib-olla siis, kui ta tegi poisi kohta haruldase otsuse hakata Ees-
ti Kirjanduse Seltsi liikmeks, milleks nooruse tõttu tuli koguni eriluba
taotleda. Raamatu teises osas saame teada, et märkmeid on tal vähe ol-
nud, ilmselt on ta kirjutamisel kasutanud oma imetabast mälu, mida mul
on endalgi olnud võimalik palju kordi imetleda. Ei saa ju olla, et päevi-
kusse oleks märgit poisikesena sepikojas kuulnud Karja-Peetri naer, mis
meenutab hobuse kaeramõhitamist. Villako mäletab lõhnasid ja hääli,
mis aitavad teda kadund aegade otsinguil, ta mäletab lapsepõlvest tae-
vasiku hirmutavat mõhitamist, öösorri, rukkirääku jne, kelle häälistsusi
ta enam pole kuulnud. Tegemist pole tema linnamehestumisega, vaid
pigem asjaoluga, et need linnud on oma areali muutnud. Õnneks on
teisi linde asemele tulnud, mida oma nooruses ainult pildil võisime nä-
ha. Üks putukas, kilk nimelt, paistab küll päris kadund olevat. Mäletan,
et enne kooliminekut käisime Vasalemmas Alavainu talus suvitamas ja
esimene öö läks kindlalt kilgi kriuksumise nahka. Eks kinnita Villakogi
mälestuste emotsioonidele rajatud osa üldtuntud tõde, et 70 aastat tagasi
oli taevas sinisem, rohi rohelisem ja tüdrukud ilusamad.

Villako on olnud paikne inimene, läbi-lõhki Tartu mees, nii et aegade
side peaks ju olema kenasti säilind, kodus igat sorti pabereid ja pilte.
Tuntud ütlemise järgi võrdub kolm kolimist ühe põlemisega. Villako
pole küll kolm korda kolind, aga sõda põletas tema elamist põhjalikult,
nii et kodune ajaloosalv läks kaotsi. Ja ikkagi saame tema sulest raamatu,
mis on kommete- ja mentaliteediloon ammendamatu väärtusega. Juba

esimestel lehekülgedel puutume kokku ilusa sõnaga "priinimi" ning selle omastava ja nimetava vormi vaheldumisega. Kahju, et me enam seda kena sõna ei kasuta, mis viitab meie orjusest vabanemisele, mil priinimene sai peale ristinime veel ühe, priiusega seotud nime.

Villako on minust mõni aasta vanem, kuid tema mängud ning poisipõlve tegemised tulevad tuttavana ette. On aga asju, millest Tallinna poistel aimugi polnud, näiteks vanaisa õpetet "ülemere-kiisa-toomine", mida ta põhjalikult kirjeldab. Tänuväärseks pean, et Villako kasutab meie keelest kaduma hakkavaid sugulasnimetusi nagu *sõtse*, *küdi*, *nääl*, *rääkimata lellest*, mis Tallinna rahvale praegu juba peagu tundmatu mõiste. Keeleuudenduslikes asjus oleme olnud autoriga, nii kaua kui mäletan, mõttekaaslased, kuid sõna "ürmistama" tähendust pidin temalt eneselt küsima. Tundsin Aaviku proponeerit sõna "ürm", mis tähendab õnnetust, kuid nüüd õpin autorilt, et ürmistama tähendab 'pahandama' ja on Lõuna-Eestis täiesti tuntud. Villako manab oma kombeloos meie silma etta maalilis-maagilise pildi pühapäevahommikusest taluõuest päikese paistel, kus pole tuult ega tolmu, küll aga putukate sumin, reseedade ja matioolade lõhn, mis seguneb õitsva oapõllu hõnguga.

Väga otstarbekas on Villako mõte jagada kogu kirjutus alapeatükikesse, näiteks peatüki "Muljed" alaosades räägitakse valgustitest, tänavast, kohvikuist ja restoranidest, sellest mis kadund, keda tänaval kohata võis jne. Nii on autor suutnud tohutu materjali väga ülevaatlikult lahterdada, mis ilmselt sobib tema teadlasenatuuriga. Kahju, et neid jaotusi sisukorras ei näidata.

Olen katsund sellel "kaasarändamisel" tõmmata paralleele oma Tallinnas veedet nooruspäevadega ja teinud selleks pisikesi märkusi. Muidugi ei võimalda ruum seda erilise põhjalikkusega teha, sest nii võiks ju tekkida kiusatus kirjutada *Ajarännakule* kõrvale teine teos, milleks aga minu nõrk sulg pole võimeline.

Kaljo Villako määrab talude suurust vanal klassikalisel viisil hobuste arvu järgi. See tuleb tal kenasti välja, ehkki meie nooruses hinnati talude suurust pinna järgi, enamasti küll tiinudes ja vakamaades: *hektaar* tundus väga peenike sõna olevat ja rohkem linnameeste värk. Pindala aga ei ütle suurt midagi tootlikkuse kohta. Saaremaa läänerannikul olevat olnud 200-hektarilisi talusid, kus jagus tööd ainult ühele hobusele. Ja nii olevatki Saaremaal kulakute tegemisega päris häda olnud: talu suuruse poolest mõis, kuid elujärg tagasihoidlikum kui Laiuse popsil.

Villako tädimees Saamuel kasvatas tõuvilja. Küsisin just enne Villako raamatu lugemist ühe 50-aastase arsti käest, et kas ta on kuulnud niisugust sõna nagu "tõuvili": tahtsin näidata oma tarkust, et tunnen vana soome-eesti ühiskeele sõna, mis Soomes praegugi käibel külvi-

aja *resp.* suvivilja tähenduses (*touko*). Mees ei teadnud, tundis ainult "suvivilja". Murdsin minagi oma nooruses pead, et miks kevadel külvatakse mingit erilist tõugu vilja, sügisel aga pole sama töö juures ei tõust ega rassist juttugi.

Leiame olulise kultuuriloolise tähelepaneku, et maal telliti üsna palju lehti ja ajakirju. Tuletame nüüd meelde, kuidas enamlased 1940–1941 korraldasid põllul ja vabrikuis ajalehtede ühislugemisi (1940. aastate lõpul üritati sama tudengeile pakkuda, nagu Villakogi II osas märgib). Ei kujutand tookordsed "kultuurtreegerid" vist ettegi, et siinmaal ju ammuilma loeti ning telliti lehti. See külgeharjund mood kestis ja loeti enamlaste lehtigi, ehkki see oli tulutu, kui teated ja surmakuulutused maha arvata.

Villako ütleb muidugi "gümnaasiumist", haritlane ei saa kuidagi ära jätta euroopalikku traditsiooni kuuluvat *a*-tähte, nagu seda tänapäeval isegi õigekeelsussõnaraamat millegipärast lubab, samas aga mitte kasutades "entusiast" *pro* "entusiast". Tegemist on ju sama nähtusega. Kui ikka on otsustet, et kibekiiresti kreekapäraselt gümnaasiumiks nimetat kesk-koolis ei õpetata enam kunagi ladina keelt, siis võiks selles koolis ikkagi seletada võõrsõnade tähendust ja tuletamist.

"Sellest, mis kadunud" — nii kõlab ühe alapeatüki hästi väljamõeldud nimi. Kuigi, kui nüüd mõelda, siis on ju kogu raamat rääkimas kadund aegadest ja asjadest. Küll mitte Marcel Prousti laadis, kuigi ka siin viiakse lugeja tugevate assotsiatsioonide kaudu noorusmaile ning äratatakse mõne märksõnaga tugevaid mälestuselamusi.

Autor võtab kogu Tartu olme peensusteni läbi. Iga asja kohta võiksin tuua paralleele oma nooruse Tallinnast või muidu uitmõtteid, mis vanal inimesel mälestusi lugedes paratamatult pähe tulevad. Katsun piirduda mõne märkusega. Näiteks autobusside lõigu juures tuleb mulle meelde, kui püsidvad võivad olla kohanimed. Minu teada peeti kuni 1924. aastani Tartu ja Võru vahel ühendust posthobustega: tõld väljus Riia mäelt praeguse Sõjakooli *resp.* Kaitseliidu maja kohalt. Minu ülikoolipäevil, vist alates 1948. aastast, liikus buss piki Riia tänavat ja Riia maanteed. Buss oli hirmväike GAZist kohandatud sõiduk, mille tudengid *makaroonikastiks* ristsid. Bussi pardal oli ka piletipreili, kes peatusi hõikas. Riia mäe peatus oli raudselt "postijaam". Küsisin kord konduktorilt, et miks ta seda kohta nii nimetab. Ta palus ennast mitte tülitada. Alles "Werneris" sain teada, et seal see postitõld väljuski. See andis jällegi õiguse majandusteadlasest põlisverneristile Konrad Kongole, sest ta oli mulle kord öelnud: "Noormees, nädal "Werneris" toob su haridusele rohkem kasu kui semester siit mitte kaugel asuvas sammastega majas."

Villako kirjeldab ka tänavaid, nende olukorda, ning toob Riia mäe räpasuse iseloomustamiseks laulu "ai-rai-ralla, Sitamäest alla". Peame meeles, et mägi oli enne 1950. aastaid väga järsk ja hobuseid oli palju, kes siis suure pingutamise juures end ka ainevahetuse lõpp-produktidest vabastasid. Minu naistehaiguste õpetaja professor Bernakoff nimetas seda mäge tihti nii. Sakslased hüüdsid *Mistberg*. (Nagu Ain Kaalep mulle ütles: sõjaeelsete vanematelt inimestelt saadud teadete põhjal oli see nimetus antud kunagisele linna prügimäele.) Nüüd ma kohe pean selle nime juures pikemalt peatuma. Nimelt kirjutab tartlasest baltisakslane Oswald Hartge oma mälestusis (1968) ühe isevärki loo. Umbes 40 aastat enne Villako sündimist oli üks väike koolipoiss Robert "Tuntso" Berg võtnud kätte ja kirjutand Saksa kantslerile Bismarckile kirja, et armas vürst saadaks talle ülemeremaade postmarke, mida tal ju peaks küllaga jaguma. Ta lisas, et tema nimi on Tuntso (hüüdnimi) Berg ja et elab ema juures Sitamäel Tartus (*auf Mistberg in Dorpat*). Mõne päeva pärast vastaski vürsti sekretär kirjaga, mille sees oli rohkesti marke. Kirja aadress oli *Herr Tuntso Berg bei seiner Mutter auf Mistberg, Dorpat, Russland*. Kirja olid Hartge säilitand kui reliikviat kuni suure põgenemiseni 1945. See näitab lisaks kõigele muule, et posti toimetati 120 aastat tagasi hoolikamalt kohale kui mõnikord tänapäeval.

Jõuluõhtud. Kirikus käisin minagi oma vanematega, surnuaial käima hakkasin aga alles arstina Tartus elades. Ei tea, kas Tallinnas sellist kommet oligi. Vene ajal aga muutus küünalde süütamine kalmudel jõuluõhtul lausa omamoodi vastupanuliikumiseks. Sellel põlualusel õhtul säras surnuaed "kui heledam välk" (vanast jõululaulust) ja kuma paistis taevakummil kaugele.

Linnapea Aleksander Tõnissoni tegemistest Tartus ei tea kaasrändur midagi, küll aga äratas too täpsuskirega isand tähelepanu Tallinnas, kuhu ta üle olid toodud. Esimese asjana kamandati pitsimehed välja ja auväärne Raekoda pesti tuletõrjepritside abil puhtaks. Juba arstina Tartus sõitsin kord vanema taksojuhiga, kellelt kuulsin, et ta oli olnud kunagi kindral Tõnissoni autojuht. Mainisin, et küll võis niisuguse täpsusmaniakiga raske elu olla. Mees ütles, et vastupidi, lausa ideaalne. Viinud linnapea kuskile kella kümneks, kindral vaadanud kella ja ütelnud, et kella üheni olete vaba, kell üks astun ma siit uksest välja. Ja alati olevat asi klappind, ei mingeid mõttetuid ootamisi. Peatusin selle koloriitse kuju juures pikemalt näitamaks, kuidas üliku täpsus võib väikesele mehele kasulik olla. Enamasti selle peale ei tuldagi.

Paistab, et kooliõpilastel (praegusel ajal kirjutatakse *Postimehes* "gümnaasiumilapsed"), mida minu nooruses oleks ühe gümnaasiasti solvamiseks peetud) olid mõlemas linnas ühesugused kombad. Tartu noor-

sugu jalutas Rüütli tänaval, ja nagu ma aru saan, lihtsalt edasi-tagasi. Tallinnas oli *corso* väga kindlalt paika pandud: käidi Harju ja Viru tänav läbi, ikka ilusti paremat kätt, kuni see kolonel Jaaksoni haridusministriks olemise ajal ära keelati, millest palju sekeldusi sügenes. See on aga päris omaette lugu.

Ajalehtedest. Miks olid meie nooruses *Postimees* ja *Päevaleht* alati "homsed"? Selle väga lihtsa nipiga sai aga kogu eesti rahvas lugeda "täna" lehte, mida tagas postiseadus, mille kohaselt pidi enne keskööd postiteta kiri (ka ajaleht) järgmisel päeval igas kolkas käes olema. Maal läks post muidugi postitaludesse, sealt kättesaamine oli juba igamehe oma asi.

Pean lugejale veel kord kinnitama, et ma ei kavatsengi kõiki muljeid, mida olen saanud peatükist "Muljed", üksipulgi läbi võtta, küll tahaksin veel kord rõhutada, et tegemist on meie tähtsa oma rahva kultuuriloo meeldejäävalt meeldiva jäädvustamisega. Ja nii ma jõuan näiliselt vähetähtsa osa "Ujumiskohad" juurde ning pean tarvilikuks märkida, et mina ei usu Valgeveskikäänu (tuntud ujumiskoht) veekeriste uputusjõusse, küll aga leidis minu meelest sel rannal tõestamist, et uppunute arv on võrdeline rannaliival leitavate viinapudelikorkide arvuga.

Villakol oli juba väiksest peale võimalik tänaval kohata Eesti vaimusuurusi. Siia haakub minu mulje esimesest "Werneris"-käigust 1943. aasta jaanuaris, mis võis olla süüdi, et minust sai passioneerit tartlane. Mäletan, kuis astusin ettevaatlikult kohviku uksest sisse ning kuidas mu ees avanes pilt kui kirjandusloo õpikust: siin Suits, seal Tuglas, Vallakugi tundsin ära. Küllap oli teisigi, keda polnud pildil näind. See mulje on tänaseni meeles ja ma olen vahel liialdamisi öelnud, et sealpeale käisin veel Tallinnas vanematel külas, oma koduks pidasin Tartut ja tudengituba "Maimurgis". Äkki oli see Tartu vaim, mis mulle "Weneri" ükselt vastu voogas?

Pean väga oluliseks ülevaadet Hugo Treffneri Gümnaasiumist, selle õpetajaist ja klassikaaslasist. Olen vahel mõtelnud, et kummal meist võis kooli astumisel kõhedam olla, kas Villakol 14-aastaselt Konstantin Treffneriga kohtudes või minul 7-aastaselt Jakob Westholmi palge ees, kes laskis mul kahest raamatust lugeda, millest *Mesilane Maaja* oli fraktuuršriftis. Mäletan, et hr Westholm ütles emale, et tal on kange sulg. Pärast küsisin, mis see sulg tähendab, ja sain emalt selgituse, et see üks vanaaegne sõna nohu kohta. Ma arvan, et minul oli lihtsam, ei saanud nii väike poiss asja tõsidusest ju õieti arugi. Treffner aga pidi sovetiajal Tartust ära tulema ja on segastel aegadel Tallinnas minulegi Prantsuse Lütseumi majas kosmograafiat õpetand.

Raamatust saan teada, et mul on kaks tuttavat, kes on Pika Hermannini tornis käind: Villako 1933. aastal ja klassivend Sven A. Ise, kes viis sinna 28. augustil 1941 sinimustvalge, torni sisenemiseks teatud sõjalist lõhketehnikat kasutades.

Koolikooperatiiv paistab nii HTGs kui ka JWGs olevat kaunis ühesugune ettevõtmine ja poiste esimeseks sammuks ühistegevuses. Lapsevanemad tegid ja jagasid teed, mis aga meil maksis kolm korda rohkem kui Treffoonias, tervelt kolm senti. Teretamisõppust andis *Westus* võimlemisõpetaja, mitte direktor nagu HTGs. Teretamisõppuste meetod aga oli täpipealt sama kui Tartus. Ja oma esimese manitsuse sain otse hr Westholmilt selle eest, et olin tänaval jätnud teretamata ühe minust kaks klassi eespool käiva poisi, kes oli selle kohta kaebuse tõstnud. Müts tuli igas ruumis, olgu see pood või apteek, kirikust rääkimata, kindlasti peast võtta. Mitte nagu nüüd. Küll oli meil 1940. aastal kole vaadata, kuidas idanaabritel oli müts kui pähe tinutatud. Aga ära harjusime ka sellega. Kahjuks. Ja Vilja Palm lasebki *Wikmanni poistes* nii sündida, et poisil on apteegis asju ajades müts peas ning annab mingi tühise "magnessi" eest 10 krooni ja ütleb, et tagasi pole vaja. Tule taevas appi, nii käituvad ju need, kellest tänapäeva *Kroonika* oma ilulugusid teeb.

Teietama hakati poisse JWGs umbes samal ajal kui Treffneri juureski, s.o seitsmendas klassis. Prantsuse keele õpetaja tegi seda muidugi juba teisest klassist peale, tagatipuks veel poisikesi *misjööks* tituleerides.

Villako kirjutab oma ladina keele õpinguist ja nimetab möödaminnes, et eelviimase klassi kohta kasutati nimetust "secunda". Saksa gümnaasiumides olid need ürgvanad nimetused kindlalt kasutusel ja kui Eestis lisandus 12. õppeaasta, siis sai see neil nimeks "oberprima". Muidu oli ju viimase klassi nimeks olnud "prima". Ma arvan, et ometigi tuleks ka tänapäeva "gümnaasiumis" õpetada ladina keele lühi- resp. algkursust, et see poleks üks *high school*, et ei öeldaks "keiss" *pro igipõline* "kaasus".

Õppimist auhinnati JWGs: kooli parimas klassis, mida määrati keskmiste hinnete järgi igal õppeveerandil, seisis õpetajalaual õige suur hõbekuup, millel varras sinimustvalgega — kuubile aga oli graveeritud klass ja aeg, kus see varem oli seisnud. Mina sain seda ilusat kuupi ainult teiste klassides näha.

Eesti riiki armastati, see tundus olevat kõigutamatu ja igipõline. Sõjalistel õppustel käidi heameelega, patriotismist ei mõeldud: see oli kuidagi enesestmõistetav, ja need kaks nädalat olid väga oodatud, eriti nooremate poiste puhul. Sai ikka olla juba kui täismees ning mõnigi jäi suitsetamisega vahele, millega kaasnes raske karistus, vaata et väljaviskamine mõnel puhul. Ka Villako räägib suitsetamisest koolis. Tuleb

välja, et seda tehti kaunis tagasihoidlikult, mida ka oma kooli kohta võin ütelda. Pole ise niisugust asja näinud, nagu *Wikmanni*-sarjas näidatud sünnipäev, kus vein voolas ojana ja laud andis igati vene klassika suurõgardi Sobakevitši peolaua plaani välja. Selle sünnipäevaga liialdas juba Jaan Kross kirjutades ning V. Palm pani telelavastuses veelgi värvi juurde.

Villakot koolipoisina huvitanud Roseni deklaratsioonist, millega fikseeriti eestlase orjastaatus, mina koolis midagi ei kuulnud: 10. klassis, kui oleksin võinud olla selle lugeja, tuupisime juba Vene keisreid pähe ja kuulsime Ivan Hirmsa progressiivsusest. Roseni deklaratsioonist, mis anti välja samal aastal kui Piibli esmatõlge meie emakeeles, kuulsin täiskasvanud mehena ja mul on alati kuidagi imelik vaadata meie kahekronist, millel kujutati teadusmeest, kes oli ema poolt Rosen. Õnneks tean ma, et Huxley peab 19. sajandi suurimaiks loodusteadlasiks Darwinit, Cuvier'd ja Baeri.

Suhted teiste koolidega olid JWGs sama rahulikud kui HTGs. Ei olnud meil tüli ei venelaste ega sakslastega. Tallinnas oli kaks saksa keskkooli ja kaks vene oma — linnavene ja eravene. Mul oli tuttavaid neis kõigis. Enamlaste liitlasi tuli imelikul kombel rohkem eravenest. Kui juudid ei pidand saksa koolides käimist enam sobivaks, tuli neid meiega kooli. Saime ka nendega hästi läbi.

Villako kirjutab oma koolivennast Eero Liblikust, kes mobiliseeriti tööteenistusse. Villako kasutab siin ebatäpset kõnekeelset sõna: päris tööteenistusse (*Reichsarbeitsdienst*) ei mobiliseeritud; ju ta mõtleb Saksa sõjaväe abiteenistust (*Hilfswilliger'id*), kuhu tõesti 1943. a kevadel mobiliseeriti viis aastakäiku (1920–1924). Felix Niidre kohta märgib ajarändur, et tema tõekspidamisi arvestades oli ta tõenäoliselt Saksa sõjaväes. Tahan märkida, et sinna sattumiseks polnud erilisi tõekspidamisi vaja, neid asendas mobilisatsioonikutse. Kui just ei saadud Soome või metsa, siis oldigi seal.

Kooliinspektorid olid meil mõlemal värvikad. Minul E. Etverk, keda lapsevanemad tema nõudlikkuse pärast koolist eemale tõrjusid. Tema järglane oli hall kuju, Etvergist on aga jäänud ere mälestus, mis sest, et kiita pole ta käest vist keegi saand. Ilmselt oli sama masti ka nime poolest Tallinnas poistele *Eesti Entsüklopeedia* toimetajana tuntud Richard Kleis. Minu sõber trefferist Ülo Torpats, kes “elulainetes olemise” pärast nii mõnegi ladina keele loengu ära jättis, oli veel vana mehena huvitet, et Kleis sellest teada ei saaks (viimane oli ülikoolis ametis) — teiste, palju mõjukamate isikute arvamusele ei pöörand Torpats mingit tähelepanu. Kleisi-pelgus oli talle verre jäänud. Kleisi puhul teeb ühe

naturaliseerund lõuna-eestlase tusaseks tema lõuna-eesti keele (Villako ütleb "murde") põlgus, millest mul varem aimugi polnud.

Kaljo Villako, kindel rahvuslane ja enamlusvastane, tarvitab sovetiaja kohta eufemismi "keeruline". Mina ütlesin, et õpetaja Elmar Salumaa oli trefferistidele nõuandjaks õudusaegadel. Mis "keeruline" see genotsiidne timukatöö ikka nii väga on. Eriti kui seda teha väikerahva kallal.

Me saame esimesest osast väga üksikasjalise pildi õppurite hulgas populaarse laskespordi kohta, mille tagamaaks olid muidugi Eesti meistrelaskurite hiigelsaavutused. Siin nimetab Villako ka nende võidetud Argentiina karikat. Loodan, et seda ei peeta norimiseks, kui ütlen, et selle auhinna nimi oli "sammus", mitte "karikas".

Villakost saab arstiteaduse üliõpilane. Väga tihedas konkurents. Ning ometigi leian ka ühe eksituse; neid selles teoses muidu peagu polegi. Villako matrikli number on 16690 ja ta arvab, et 1940. aastaks kasvas vastuvõetute arv 20 000 ligidale. Ei kasvand: mind võeti vastu 1942. a sügisel ja minu matrikel on 18670.

Õpime tundma tema tudenginooruse arste, Leo Christianseni ja laluumurdmist hauaplaatidega, mis seisis veel 1950. aastalgi hambapolikliiniku võõruses. Ja nii jõuamegi Eesti Vabariigi loojaku juurde 1939. a. Tulevad sisse Vene väed, taevas lendavad Vene lennukid ja teevad, mis tahavad. Ma ei taha aga kuidagi uskuda, et septembris 1939. a tõepoolest Tartu kohal käinud Vene lennukid oleksid Tartu lennuväljal tankind. Olen kindel, et sellest oleks kuulda olnud, kuid minu tuttavad vanad tartlased ei tea sellest midagi. Ju see üks lokaalkuulujutt oli. Ajalehed olid juba tasalülit: need mainisid baaside rajamist ainult ametlikus laadis, ilma igasuguste kommentaarideta. Ehk siis kirjutati meie valitsuse targast rahupoliitikast.

Nii jõuamegi sinna, kus Villako juba peagu arst on ja 1943. a juulis tööle sõidab (vt II osa, lk 50). Ja sealt algabki minu tutvus Villakoga. Juhus tahtis, et samas Tallinna poole kulgevas vagunis olin ka mina. Mul oli parema käe põial umbmädanikus ja valutas hirmsasti. Varsti kuulsin, et kolm reisikaaslast on arstid, ning teise kursuse *stud. med.* (s.t mina) pöördus nõu saamiseks nende poole (nende nimed ütles Villako mulle palju hiljem). Üks ei lausunud midagi, too oli Henni Merits, teine aga arvas, et õige aeg küpse mädaniku skalpelliga avamiseks on siis, kui see pole kolm ööd magada lasknud. Seda nõu andis memuaaride autor Villako, kuna kolmas, hiljem tuvastatud kui Jaan Riiv, soovitas pöidla ööseks p...e pista, olevat hommikuks täitsa terve. Seda ma ei teinud. Läksin järgmisel hommikul Tallinna keskhaiglasse tuttava kirurgi

dr Heinrich Rossmanni juurde, kes selle hooga lõikega avas. Ja põial paraneski.

1944. a vastupanuliikumisest ja paljude tuntud tartlaste vangistamisest kuulsin vähe, sest läksin pärast märtsipommitamist Tartust ära ja jõudsin maikuu alul Saaremaale, kus sõda tundus hirmus kaugel olevat. Uuesti kohtusin Villakoga Haapsalu haiglas, kuhu tema jõudis oma mälestuste põhjal 8. oktoobril 1944, mina aga veidi varem, pühapäeva, 24. septembri varahommikul koos Leo Kergega, kes polnud mitte lihtsalt üks autojuht, vaid otse admiral Pitka enda autojuht. Admiral oli jätnud lahkumisel auto Kergele, tööme sellega hommikupoole poest haiglasse suhkrut ja suure hulga tööriideid, mis hiljem kulus seal lamavate, nüüd juba valel poolel teenind haavatute riietamiseks ära. Õhtul kell 16.30 nägin koos dr Kuno Kõrgega haigla uksest esimesi venelasi. Uus ja raske aeg oli alanud. Need esimesed päevad on mul hästi mees. Mäletan, nagu Villakogi, haiglas olnud Romulus Tiitust, kellega kohtusin hiljemgi Toomel sisekliinikus. Tiitusel oli suur haav tuharas, mille olevat talle löönd üks saksa sõdur päise päeva ajal Tallinnas Narva maanteel. See jutt tundus mulle veidi uskumatuna. Sahtlitäiest Stalini karikatuuridest rääkis ta aga mullegi. Ega me siis alguses nii väga üksteist kartnudki, kuid oli ka asju, mida varjati peagu et enda eestki. Nii mõnegi tuttava sõjateest JR 200 ridades sain teada alles siis, kui Teine vabariik välja kuulutati.

Professor Kuno Kõrge lugu on üks oluline lõik veneaegse haigla-ja teaduselu kirjeldamise juures. Kuno Kõrge oli autori õpetaja ja sõber. Talle anti pidevalt tõrjuvaid märguandeid, olgu see siis välismaale mittelubamine või tema ravimisest osavõtu ignoreerimine Aleksei Müürisepa ametlikus surmateates. Neid asju oli rohkemgi. Aga ju neil oli tema oskusi vaja, kuigi tema kõrvaldamiseks oli põhjusi küllaga. See oli väga väärt mees, erakordne õpetaja ning rahvuslane. Villako kirjeldab kitsast seltskonda, enamasti kolleege, kus üksteist toetades katsuti ebainimlikku aega üle elada (õige sõna on teadagi "eluda" — *survival*'i tähenduses).

Mis vägi ajas Vene soldateid kõikvõimalikesse kohtadesse roojama? Villako märgib, et kuskil oli pask laearmatuuris. Minu sõbrale Leo Kergele olid nad Tartus pasandand Rauberi-Kopschi anatoomiaatlase vahele ja selle siis kinnilöödult kõige täiega riulisse tagasi pannud.

Villako räägib vene vanglaterminist "kõige asjadega välja", mis tähendas teise vanglasse minekut, üliharva vabadust. Enam ei tea inimesed seda ja olen lugenud filmi subtiitris "s veštšami" tõlgituna "koos toimikuga". Subtiitreis võib muidugi lugeda kõikvõimalikke jaburusi: tegijad tunduvad nende lugejaisse üleoleva hooletusega suhtuvat.

Villako kirjutab II osas ka kõnepruugi muutumisest okupatsiooni ajal. Ta toob näitena "meil Liitus oli...". Ta on Tartu mees ega pruugi teadagi, millist lahingut peeti meie koolis III välte valekasutamise vastu. Minu emakeeleõpetaja Oskar Parlo tõi hirmuäratavaks eksempliks järgmise sõnandi: "Istusin laudas, kasukas oli selgas, saapad olid jalgas, ise olin nälgas." Minu isa ei saand sugugi aru, et seal midagi naljakat oleks. Mina sain, mis näitas normeerit ühiskeele võidukäiku.

Meelde tuletatakse ülikooli arhivaari Friedrich Asmust, kellele tuleks ausammas püstitada, sest neid mehi on palju, minagi nende hulgas, kellele ta oma eluga riskides tõi toimikute vahelt välja ülimalt "kompromiteerivaid pabereid". Ei, see polnud tasu eest! Tihti mõtlen selle ammukadund mehe kasupüüdmatule julgusele. (Nagu ütles mulle Ain Kaalep, osutasid üliõpilastele samasuguseid ülima riskiga seotud teeneid ka Paul Ariste ja Irene Maaros.)

Väga informatiivne on Kaljo Villako 1950. aastail Haavakliinikus valitsenud olustiku valgustamisel. Saame teada, missugune halvaloomune intrigant oli dr Seppo. Tallinna arstid võiksid selle koha hoolega läbi lugeda, enne kui ehk jälle asuvad üritama mõnele haiglale Seppo nime anda (see oli mõne aasta eest isegi päevakorral seoses Tõnismäe haigla likvideerimisega).

Villako tuletab meelde oma eelkäijat Toome sisekliinikus, dr Lauri Walku, kelle nime ta oma kandidaadiväitekirjas ei tohtind nimetadagi, pagulane pidi ju sama hästi kui surnud olema. Aga venelased võisid. Olen lugend ühe vene röntgeniprofessori Smirnovi artiklit, kus mees tsiteerib Eskilstuna arsti L. Uolki: Walk kirjutas oma nime just selle tähega, mida minagi tema nime puhul kasutan, Walgust sai vene tähestikku translitereerituna Uolk.

Autor märgib, et prof. Linkberg, keda noil päevil tugevasti ahistati (Seppo!), oli esimene õppejõud, kes 1940. aastate lõpuks oma eramu valmis sai. Minu mäletamisi sai see valmis peagu ühel ajal prof. Haldre majaga. Ainult viimase maja ei nimetatud näiteks "kiirtevillaiks". Haldre oli esimese õpperaamatu (*Radioloogia*) autor pärast Teist ilmasõda ja tol ajal oli raamatu honorar nii suur, et suure osa majast sai sellega kindlasti üles ehitada.

Villako kirjutab, et ei mäleta kahjuks kõiki Toome haavakliiniku sanitaride nimesid (peale von Zoega opereerit Märdi muidugi). Võin ühe lisada. 1960. aastate alul töötas samas haavakliinikus Karl Kesa, kelle oli kolmekümnendail aastail skalpeerind rändtsirkuse lövi "Zap-pik". Kesa oli seal olnud loomade hooldajaks. Ta elu päästeti Toomel. Mees jäigi Toomele töötama. Tudengid rääkisid, et ravivõla tasumiseks.

Haavakliinikus oli ju ka peale kõige muu võimalus hoida peas väikest valget mütsi.

Kui juba haavakliiniku rahva juures olla, siis märgiksin, et nii vana nüüd Toome haavakliinik ka ei olnud, kui Villako märgib: ta väidab selle pärinevat Krimmi sõja päevilt. Tegelikult on see maja ehitet 20 aastat hiljem, Türgi sõja ajal 1874–1875 Ernst v. Bergmanni eestvedamisel ajutise ehitusena ja läks maksma peagu 30 000 rubla. Maja tõestab veel kord, et pole midagi püsivamat kui ajutiseks mõeldud asjad.

Villako jutustab mõttetust ravikuurist, mida seostati Pavlovi õpetusega (täiesti väärt) ja mis praegu vaata et võimatuna tundub. Jutt on uniravist, mis hakkas pärast Stalini surma raugema. Kui mina 1956. a Toome sisekliinikusse tööle tulin, oli uniravi-jamps enam-vähem möödas, räägiti veel ainult jutte koridoris tuigerdanud "unitõbistest".

Autor märgib väga õigesti, et ENSV Teaduste Akadeemial polnud midagi ühist selle Eesti Teaduste Akadeemiaga, mille presidendiks oli mikrobioloog prof. Karl Schlossmann. Muidugi polnud, kuid isegi *Akadeemiast* (8/2001) võime Jaan Einasto artiklist lugeda, et "1947. a. loodi uuesti avatud Eesti Teaduste Akadeemia juurde...". Pole õige, ei avatud midagi uuesti, Eesti TA liikmed olid vangis, tapetud või maapaos. Seda peame meeles pidama.

Juttu on mälestusis ka Valmar Adamsist ning Villakole on mõistatuseks, kuidas sovetiaja lõpul "noored vihased" mehed said niisugust tuulelippu pidada enda meistriks. Adams võis muidugi vihale ajada küll, kuid oli temalgi häid omadusi. Tuleb meelde, kuidas ühel Tartu kirjanikkude koosolekul, kuhu Ain Kaalep mind kaasa võttis kui "hääl rahva seast", arutati Artur Alliksaare luuleraamatu väljaandmist. Kõik olid muidugi raamatu väljaandmise poolt. Ja üllatusena, minule vähemalt, oli üks ilusõnakamaid Alliksaare kaitsjaid Adams. Raamat jäi tookord ilmumata. Alliksaarel keelati koguni ülikooli kohvikus (vanas mõistagi) käimine ära.

Rõõmu teeb, et lausa omaette peatüki on Villako pühendand Villem Ernitsale, kellest aga oleks vaja lisaks hoopis raamat kirjutada. Veidrik ta ei olnud, ta erines teistest inimestest oma koloriitsusega. Olen tema juures kolm semestrit vene keelt õppind. Viimast ma selgeks ei saand, küll aga omandasin algteadmised võrdlevas keeleteaduses ja kirikuslaavi keeles (ta ei suutnud iialgi tunniteemast kinni pidada). Kui ta meil Toomel haiglas oli, käisin teda tihti vaatamas. Ta rääkis mulle, et olla rektor Klementi juures käind personaalpensiooni taotlemas. Klement oli õelnud, et tal polevat ju vastavaid teeneid. Ernits vastu: "Kuidas ei ole, ma olen viimane Asutava Kogu elusolev liige!" Tema haul pidas kõne

ei keegi vähem kui Juri Lotman, kes vabandas, et teeb seda vene keeles, kuid arvas, et kadunu seal all kui slaavi filoloog saab sellest aru küll.

Juttu on ka kultuuriminister Ansbergi rumalusest. Sinna lisaks võiks rääkida ühe "Werneris" kuulnud loo. Nimelt olevat TPIs välja töötatud lolluse ühik "ansberg", mis aga olevat suuruse tõttu kasutamatu, nagu nt faraad. Kasutusel on milliansberg, ja isik, kelle lollus on 3 milliansbergi, kuulub juba isoleerimisele vaimuhaigla kinnises osas.

Villako räägib imeloo Eduard Eduardovitš Martinsoni autojuhtimise kohta. Neid oli liikvel teisigi. Ta olevat suutnud viimases kurvis enne Kääriku spordilaagrit pöörata auto kurvi sisekülje järsule nõlvakule nii, et auto vajus kummuli. Tudengid tulnud appi autot tagasi ratastele panema. Martinson vaadand nende askeldamist pealt, ise kaasasolnud piknikukorvist konjakit maitstes. Tudengeile ei pakkund ja need tahtnud auto jälle katusele tagasi pöörata. Suurivaevu õnnestund võimlemiseksperdil Uno Sahval neid keelitada sellest loobuma.

Villako kirjutab "Eestimaa" pruukimisest *pro* "Eesti". Ta unustab mainida, et E(esti) NSV asemel kasutati ka "vabariik". Ja seda kohe süstemaatiliselt, iialgi mitte "üle-eestiline" (üleriiklik tähendas juba formatsiooni Vilsandist Vladivostokini). Ja seda sõna võib tänapäevalgi liiga tihti kuulda, nagu oleks vaja midagi eristada "kuningriiklikust".

Tulles veel tagasi nõukogude teaduse suursaavutuste juurde, peab Villako vajalikuks nimetada kahte ominooset nime: Bošjan ja Lepešinskaja, kes olevat avastanud elu tekkimise elutust substraadist. Lisan siia ühe kena seiga. 1956. aastal, Ungari ülestõusu päevil, olevat rektor Klement teinud prof. Põldverele (luges Tartu ülikoolis sel ajal histoloogiat, valiti 1992 Riigikokku) märkuse, et Põldvere ei too üliõpilastele positiivseid näiteid nõukogude teadusest, et kas siis sealt polegi midagi märkimisväärset võtta. Põldvere olevat vastand, et kaks nime on tehtud üle maailma tuntuks, nendest Bošjan osutus lihtsalt kelmiks, kuna Lepešinskaja avastust saab seletada vaid seniilsusdementsusega.

Villako võtab üksipulgi läbi kogu meie pärastsõjaaegse elu-olu, eriliselt muidugi arstide tegemised ja arstiteaduslikud sündmused. Me saame ilusa ülevaate arstidest ja arstiteadusest Tartus.

1960. aastail olin juba autoriga vana tuttav ning temaga pidevalt peagu paralleelselt liikund, aeg-ajalt ka kokku puutudes. Aukartusega jälgisin tema raugematut tööhoogu, mitut ekspeditsiooni (niisuguses ulatuses ja nii paljude arstide osavõtul kindlasti esimest korda Eestis), küll Peipsi äärde "ussitanuid" avastama, küll Kambjasse maouuringutele. Ja kõige selle krooniks aastaid kestnud koostöö soomlaste samasuunalise tööühmaga ning Turu ülikooli audotoriks löömine ("ergo, võta mult see kaabu, ilma milleta ei seisus saabu" — Molière'i *Ebahaigest*,

milles Villako ise mängind). Ja seda kõike mitte tänu, vaid vaatamata nõukogude võimule.

Mind hämmastab Villako visadus orienteeruda teadustöö kirjutamise-kaitsmise rägastikus: kogu asjaajamine käis ju Moskvas. Lõputud telefonaadid, kokkuleppimised ülbete Moskva bossidega, kuigi ta märgib, et nendegi hulgas mõni mõistlik olnud. Olen seda kõrvvalt vaadand ja imetlend nii Villako kui ka teiste väitlejate vastupidavust.

Kui professor ja *dr. med.* Kaljo Villako oli juba kõva tegija, siis käis ta teaduse asjus ka Hamburgis. Ta märgib, et Reeperbahn, üle ilma kuulus lõbutänav, tähendavat maakeeli "Kõieveo tänav". See on tal kuidagi kogemata lipsanud, õieti tähendab see ju "Kõie" või "Kõiekeerutamise" tänav. Kõie tänav on Tallinnaski (kus aga midagi eriti patust ei sünni). Kõievedu on spordiala, mis 20. sajandi alul kuulus olümpiakavvagi. Villako reisidest käib peagu juhtmotiivina läbi Vene professorite umbkeelsusest tingit abitus, millest minagi olen imelugusid kuulnud ja võin kinnitada, et ta siin põrmugi ei liialda. Ja milliseid jaburaid ülevaateid tuli teha oma tähelepanekutest välismaa teadlaste ja teaduse kohta, millest tegelikult polnud kasu ei KGB-l ega sovetiteadusel. Lihtsalt üks kõikehõlmav usaldamatus. Vahel olen mõelnud, et kuidas ometi vene-lased tihkasid välismaalt, s.o Bütsantsist usu vastu võtta, ikkagi võõras värk. Või sai usaldamatus just Bütsantsist alguse?

Punases paksus kirjas peaks olema lõik, kus Villako nõuab, et inimesi õpetataks ilma igasuguse "kallakuta" humanitaargümnaasiumis. Ta ise käis klassikaharus. Poiste ja tüdrukute õpetamist eraldi koolides pean minagi targaks teoks (mitte et segakoole sugugi ei tohiks olla).

Villako kool HTG kuulub ka tänapäeval Eesti parimate koolide hulka, minu JWG ei asu pingerea esimeses viiekümnes. Kas see ehk ei olegi see kohati äraaerdu Tartu vaim, mille kandjaks on Treffneri kool kahtlemata olnud, mis tänaseni kooli eeskujulike (ma ei taha kasutada sõna "eliitkool") killas hoiab?

Kaljo Villako töö ja ausalt elatud elu on olnud tähelepanuväärne ja mees on läinud, hoolimata vangisolekuist ja "rikutud" ankeedist, läbi halli kivi ning jäänud läbi aegade rõõmsameelseks isamaalaseks. Ja lõpuks kirjutanud raamatu, mida peaks iga harit eestlane ilmtingimata lugema. Eeskätt muidugi meditsiiniala inimesed ("meditsiiniõpetajad", veel rohkem "meedikud" pean halbadeks sõnadeks, viimast peagu söimusõnaks). Nii hästi suudavad vähesed arstid kirjutada. Kui üldse. Pole ka kuulnud, et keegi neist oleks Eesti Kirjanduse Seltsi auliige. Mida teha, et seda raamatut laialt loetaks?

Nils B. Sachris

EDITORIAL NOTE

Generation after generation, people have asked themselves whether war is a natural status of humankind or is there any hope for lasting peace that would be something more than mere absence of war. For most of our contemporaries the idea of war seems something unpleasant, disgusting and destructive. Historically, however, this change in mentality is a relatively recent phenomenon. For long centuries the attitude to war has been either downright supportive or at least understanding and submissive. Browsing Martin van Creveld's book published in 1991, *The Transformation of War*, Margus Laidre, head of the bureau for Russia and CIS at the Estonian Ministry of Foreign Affairs, discusses the global and existential meaning of war. Creveld has introduced two main theses. First, conventional war between states is outdated and is being replaced by armed conflicts between various political organisations. Secondly, the occidental civilisation has misunderstood the essence of war, and this misunderstanding persists. Laidre finds Creveld's book to be intriguing because it is not easy to adopt the idea that war is not a phenomenon of the past. It is not "politically correct" nowadays to speak about the future of the war. Although it may seem terrifying for many, Creveld is not afraid to challenge the "saint" of war theory Karl von Clausewitz. This, however, does not mean that Clausewitz's views have been completely wrong. Clausewitz reflected the ideas of his era, of the early 19th century. One should actually wonder why his theory has remained almost unchanged for as long as 170 years. Thus, the problem seems to lie in uncritical adherence to Clausewitz's doctrine.

Kaido Jaanson, professor of international relations at the Faculty of Social Sciences, University of Tartu, poses questions about periodisation of Russian history and formation of the Russian nation. Periodisation of Russian history within the framework of

West-European history would obscure the essence of development processes in Russia. Still, it is possible to compare the age of Russia and the West. One of the manifestations of the great gap between the historical development of Western Europe and Russia is Russian feudalism. Feudalism took root in Muscovy when it was already withering in the West. An analogous time lag can be seen with regard to universities and education. The first universities in Western Europe were founded in the 12th century, in Central Europe in the 14th and in Russia as late as in the 18th century. This living in different space-times, the situation where historical processes are not separated by decades but by centuries definitely is at least one of the reasons why it seems difficult or even impossible to understand Russia. The author asks what has hindered the development of Russia. The answer is paradoxical — it is the too great proximity of the Russian civilisation to the West, both geographically and in several other aspects. This has been an obstacle to Russia's independent development.

Prof. Patrick Sériot from the section of Slavic languages and culture at the University of Lausanne writes about the "prince-professor" Trubetzkoy (1890–1938), who is known to the West mainly as a linguist. Besides linguistic research he was also active in disciplines bearing such bizarre names as historiosophy, culturology, personology, and which were centred on the doctrine of "eurasianism". Eurasianism claims that Russia is neither Europe nor Asia but a third continent, a world in itself that is located in eastern Europe and northern Asia. A persistent element in Trubetzkoy's culturological writings is denial of universal culture and search for isolated cultures or "closed historico-cultural types" as the only ones granting humans' harmonious individual development. The languages spoken on the territory of Eurasia form an association. This, however, also poses the greatest difficulty — how to connect the understanding that something systemic "passes" from one language into another with the notion that any kind of system can only be a closed one. The principle of accommodation into another entails the possibility that one nation enters a higher agglomeration with others. Trubetzkoy takes over the idea of continuum used in dialectology, which treats language as an unbreakable chain of dialects that constantly and unnoticeably

change from one into another. Trubetzkoy does not limit himself with the relation between language and culture; he associates both of them with a certain territory, its climate, soil and geography. The aim of Trubetzkoy's *ad hoc* relativist discussion seems to be to justify the colonisation of Siberia and Central Asia and to emphasise the dividing line between Russia and Europe. Although this line is imaginary, the Eurasianists tried to substantiate it by the landscape theory as natural.

Estonian Historical Archives preserve materials on the history of Old Believers until 1917. A particularly great number of files date from the reign of Nicholas I (1825–1855) when Old Believers were particularly severely oppressed. Examples of this are presented by Galina Ponomaryova, senior researcher at the Department of Russian Literature, University of Tartu. In the time of Nicholas I the police followed Old Believers' priests, their meeting-houses were closed, in 1840 ringing of bells was banned, marriages contracted by Old Believers' priests were not recognised, and they were not allowed to bury the dead by their customs. In a word, everything was forbidden for Old Believers: they could not join the guild of icon painters, act as guardians or even ask for alms. Old Believers' conversion to Orthodoxy, however, was supported in every possible way.

The article written by the theologian Adolf von Harnack during World War I describes the University of Tartu as a German university. After a long pause (1710–1802) following the Northern War, the university was reopened on 21 April 1802 as a *Landesuniversität* subordinated to the knightships of the Baltic provinces. In the same year it became the Imperial University of Tartu, which had extensive autonomy — it was the only university in the Russian Empire with the German language of tuition. From 1838–1854, under the reign of Nicholas I, several professors were dismissed and exiled; it was not allowed to appoint German nationals as professors, and attempts were made to put an end to German academic liberty. Yet, the Russian authorities did not fully succeed in their efforts. However, the 1889–1895 university reform that involved all Russia reduced the autonomy of Tartu University. The offices of the rector, the vice-rector, deans and professors

ceased to be elective, and Russian became the language of tuition and administration.

Adolf Martin Ritter speaks about Adolf von Harnack as a representative of so-called liberal theology and mostly about his paper *The Essence of Christianity* that is based on public lectures delivered at Friedrich Wilhelm University in Berlin in the winter term of 1899/1900. Harnack's main idea was that the most essential period for theologians is the history of dogmas and the church in the first six centuries. Hence, the need to answer the questions how Catholicism emerged, what were its relations with early Christianity, how dogma was formed. In his series of lectures Harnack was guided by the wish to enlighten the public about what Christianity is and to do it in a positive form, not as a struggle that had lately taken place around his history of dogmas and the apostolic creed (the so-called *Apostolikumsstreit*). In these lectures he attempted to answer the question "what is Christianity" only in its historical meaning, it is by means of historical research and experience gained from history.

This year we mark the 150th birth anniversary of Karl August Hermann, one of the most versatile public figures from the decline period of the nationalist movement. On this occasion we reprint one of his reminiscences from 1885.

Jaanus Raim, doctoral student of economics at Tallinn Technical University, sheds light on the more than hundredfold price differences between Estonia and the developed market economies in the 1990s. The prices of Estonian consumer goods (as well as of local production resources and assets) were particularly low in the early 1990s, but began to rise quickly and continually from 1992, reaching by the end of the decade already more than 50 per cent of consumer prices in Western Europe. Although considerable differences between countries in the purchasing power of their currencies have also been noticed earlier, the economists' hypotheses were obviously insufficient for explaining what happened in the relations between Estonia and other former Soviet republics and the rest of the world in the 1990s. To solve the problem, several so-called transition-specific hypotheses about price differences have been put forward. Their characteristic feature is explaining price differences between countries first and foremost

by lack of business information. Relying on these hypotheses and empirical data on the economy of transition-period Estonia, the author has attempted to substantiate the emergence, persistence and decrease of price differences between Estonia and developed market economies in the recent past.

Until now post-war international migration of labour and the following reuniting of families have been associated with capitalist Western Europe. The study of Hill Kulu from the University of Tartu explains that similar migration flows also existed in communist Eastern Europe, particularly between the republics of the Soviet Union. The background to the similar migration trends in Western Europe and in the Soviet Union consisted in similar differences in the economic development and population structure of the states or republics. The dissimilarities, however, resulted from the different economic and political systems. Thus, after World War II a migration system similar to the south-north migration in Western Europe also operated in the Soviet Union. Initially, the destination of migration was the Baltic republics, later also the Slavic republics that attracted immigrants from the Transcaucasian and Central Asian republics whose economic and demographic development lagged even more behind. It is also noteworthy that in the 1940s–1950s the migration to Estonia (as well as to Latvia and Lithuania) was arranged directly by Moscow; from the 1960s, however, decentralised migration became predominant. From that time on, the initiative in recruiting immigrants belonged mostly to industrial enterprises founded in Estonia. In addition to forced industrialisation, the exceptionally big immigration during the first post-war decade was also supported by two factors specific to Estonia. First, immediately after the war, party, military, and administrative personnel was sent to Estonia in large numbers. The aim was to reinforce the Soviet regime in the occupied territory and to secure the functioning of state and administrative institutions. Second, in 1944 about 7–9% of Estonia's population left the country as war refugees. Among the 15–35-year age group the share of refugees amounted to 10–15%, among 20-year-olds even to 15–20%. Thus, the exodus of Estonians to the West before the end of the war even aggravated

the labour shortage resulting from the low birth rate and losses in the war.

Relying on two rather different approaches to environment ethics (human- and nature-centred), one might pose the question on the ethicality of sustainable development. Should we choose sustainable development in order to preserve habitable environment for the present and future generations (the human-centred approach), or is environment in itself worth preservation (the nature-centred approach)? Kristel Joonasson provides an overview of the history of environmental ethics, its subcurrents and the ethical dilemmas of sustainable development.

In the section of book reviews Nils B. Sachris browses two books of memoirs by Kaljo Villako, emeritus professor of Tartu University, which take the reader from the author's childhood to the present.

The issue ends with the memoirs of Voldemar Teppich-Kasemets, a character from the *nomenklatura* of the Communist Party of Estonia, which were first published in 1933.

Estonian postwar external migration in comparative perspective

Hill Kulu

The research gives an overview of Estonian external migration in the post-WW-II period and compares the Estonian case to that of countries of North and West Europe. It becomes evident that there were many similarities: Earlier emigration country became a region of labour immigration, later migra-

tion hinterland widened and family reunification came along with labour migration. On the other hand, important differences also existed: immigration to Estonia began earlier and the streams were numerous during the whole postwar period. Behind the similar trends were similar economic and demographic differences with neighbouring countries/republics, while differences resulted from a different place in a wider political-economic system and the war experience.

PÕRANDAALUSTE JUHI PALJASTUSI

Voldemar Teppich-Kasemets

Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant

III

Päevaleht, 5. IV 1933, 4. V 1933, 5. V 1933, 6. V 1933, 7. V 1933,
9. V 1933, 10. V 1933, 17. V 1933, 18. V 1933, 21. V 1933.

Algus 9. numbris.

Tekstis on tehtud väiksemaid keelelisi ja redaktsioonilisi parandusi.

VÄRSKETE PLEENUMI OTSUSTEGA

TAAS PÕRANDA ALL

Panime valged mantlid selga

Dolgaja Niiva raba veerel piiril peatusime, rõivastusime ümber, kiskusime GPU univormi seljast ja katsime end peast maani ulatuvate valgete mantlitega. Puhkasime veidi ligi kümnekilomeetrilisest suusasõidust, et uueks sama pikaks vahemaaks jõudu koguda. Mu reisikaaslane lõpetas ühe pudeli (mida saunas oli alustanud) ja kahekesi GPU politrukiga võtsid ka teisest. Ent pool pudelit jäi politruki kätte, kes karauuliülemaga hommikul pidid samal kohal GPU voliniku vastu võtma ja kohe kehakinnitust andma. Ma nägin, et mu kaaslane tarka juttu enam ei oskagi ajada, viin oli liialt mõju avaldanud. Leppisime kokku, et kinnilangemisel räägime ühte väljamõeldud juttu: et mõlemad oleme maamehed, kes põgenenud kolhoositamise eest, kust pärit, kus tuttavaks saime jne. Näha oli, et sellest talle vähe pähe jäi, kordas teel mitu korda, segas ja puterdas.

Juhtus veel üks õnnetus. GPU keeldus meile siiapoole piiri oma suuski kaasa andmast. Kui rumalasti see alles nüüd selgus! Võimatu oli nüüd külla sõita maameestelt suuski ostma. Hilja! GPU oli toiminud lohakalt. Mul olid maamehe (jahimehe) suusad, aga mu kaaslasel GPU piirivalve suusad. Temalt võetigi need [ära]. Mis jäi meil muud üle, kui kahel mehel ühe paari suuskadega sõita.

"Täna võite pääseda vaid suure õnnega!"

Õö polnud kaugeltki vastuvõetav üleminekuks. Eelmisel ööl ja kogu päeva oli tublisti lund sadanud. Niikuinii oli 1931. a talvel palju lund, nüüd aga otse kõikjal kuhjunud hangedena ja sõre kui jahu. Öö oli äärmiselt valge, haruldaselt selge kuu paistis, külma oli umbes 20 või enam kraadi ja vaikne. Mitte tuule-iilikestki, mis pisutki oleks jälgi katnud. Halvemat ööd on üleminekuks küll raske leida. Ma protesteerisin GPU politruki ees ja nõudsin soodsama öö peale edasilükkamist. — Oli see mul aimdus?

“Ah, hakka jälle siia suusatama,” kõhkles see. Siis tuli “ameerikalikule leidusele”: hääletame! Karauuliülema kui allohvitseri hääli arvesse ei tulnud, ent ta ütles oma arvamuse: “Täna võite pääseda vaid suure õnnega.” Politruk oli ülemineku poolt ja GPU volinik [---] tõstis pambu õlgadele ja lausus joobnud häälega: “Mis kurat siin ikka tulla võib,” ja asus jällegi piiri poole minema. Ma sõitsin talle suuskadel järele, ta jäigi katteks.

Minut — ja olemegi Eesti piiril, ent nüüd alles ohtlikum moment algas. Poole meetri sügavused jäljed lõikasid kui kraavid piirilt südamaale ja juba 100 sülla kauguselt võis haleda kuu valgelt meid näha. Oli vaja vaid Eesti piirivalvuril näha seda sügavat rada ja tal oleks tühi asi olnud meid kätte saada, jäljed oleksid kõikjal meie suunast informeerinud.

WABED, JABED, KABED. . .

Kommunistidest Eesti vanglais

Nagu juba varem avaldatud, pole kommunistlikul parteil Eestis ainustki mainimisväärset kollektiivi või rakukest — ei illegaalses organisatsioonis ega ka legaalsete ühingute komm[unistlike] fraktsioonidena. Ainuke enam-vähem silmatorkav rühmitus, mis organisatsiooni nime väärrib, on vanglakollektiiv (keskvangla ja karistusvangla rakukesed). Teistes vanglates on vaid mõni üksik kommunist, punaametiühingulane või salakuulaja. Üldiselt pole see vanglakollektiivgi kuigi suur: tsipake üle 150 inimese. Ja seegi lagunemas — osa neist on esitanud armupalved, teine osa ei täida kollektiivi büroo otsusi: käib töökodades, võtab osa õppetööst või kontsertõhtuist, laulukoores jne. Veel suurem protsent on aga neid, kes salajases südamesopis puhtopositsioonärid on, aga kartes büroo “stroomi”, ei julge teatud momendini oma mõtteid avaldada. Nii pole vanglakollektiiviski “õigeusklikke kommuniste” kuigi palju. Lisaks sellele on kümneid kommuniste vanglas, keda kohus 2–12 a[astaks] vangimajja või sunnitööle on mõistnud ja keda vangla büroo ei tunnista kommunistideks! Nende inimeste saatus on nagu “maa ja taeva vahel”. Nad on aasta või paar “proovi peal”. Siis ehk büroo “halastab” nende peale ja võtab mõne oma organisatsiooni liikmeks. Siis on lootust ka parteilikku “padajanni” (väljastpoolt toitu, pesu, raha) saada.

Iga vanglarakukest juhib vangla komm[unistliku] rakukese büroo, või lühendatult "wabe". Jaoskonna allrakukest nimetatakse "jabe" ja kambri eokest "kabe". Kuni 1932. a oktoobrini olid keskvanglas ("Patareis") kommunistid peaaegu igas jaoskonnas (1., 2., 3., 5., 6., haigla jsk) ja siis oli jabeldel ja kabeldel veidi tööd. Nüüd, kus enamik kommuniste asub erijaoskonnas — üksik- ja kaksik-kambrite tiivas — on vaid wabel mõnesuguseid funktsioone. Need kommunistid, kes on jäänudki 1. ja 2. jaoskonda, ei tunnista wabesid, jabetesid ega kabesid.

Et EKP vanglarakukesed järjekindlalt kokku kuivavad ja veretumaks muutuvad, anveltlaste büroole "hüvasti!" ütlevad ja lahkuvad, siis see asjaolu on seadnud EKP põlevama päevaküsimuse ette: kuidas lahendada liikmeskonna probleemi vanglas ja organisatsiooni uut verd pritsida. Väljas vangla müüri taga asjad ei arene, tulemusi on kehvalt, nii jäädi peatuma vangla teistest kurjategijatest komm[unistlike] kandidaatide grupikeste loomise juure. Peaks ju olema vangla mõrtsukate, riisujate, murd- ja taskuvaraste, maksujõuetute, vekslivõltsijate, riigi (rahva) raha omastajate, vägistajate, põletajate jt seas palju rahutat elementi, kes kõige peale valmis ja kes peaksid "proletaarset revolutsiooni" kui vabanemisvahendit ootama ja lootma.

Muidugi võib selliste "liikmete mobiliseerimisega" rängasti sisse kukkuda, nagu kukkus vaene "Nelly" (Alv[iine] Puusepp) "Tšernjääginas", püüdes suure žestiga parteile üht intelligentset naist-vekslivõltsijat võita. Tegelikult kujunes nii, et preili X "Nelly" ümber töötas ja haledasti sisse vedas. Seda mäletab veel tänini vaksalipuiestee maja ringkond. Kõige soodsam pind peaks olema vargapoiste ümbertöötamiseks. Nendel on lühikeseajaline karistus (6 kuud, 1–3 aastat), vabanevad ruttu ja siis võiksid põranda all olla kasulikud. Ent pole nii. Taskuvargad ja murdvargad ei taha "kommude kahtlase asjaga" end siduda. Neid häirib ka see, et Venemaal vargapoistele ränki karistusi antakse. "Mis kord seal on? Kus see suur õigus on?"

Vaid mõni üksik, kelle jalgealune Eestis, Lätis jm väga tuline, teeb kommudele kavalalt silmi, ent mitte selleks, et maailmarevolutsiooni heaks töötama hakata, vaid: "Ehk saab siis Venemaale, seal suurem ja laiem maa "töötamiseks"... Siin tunneb juba iga konstaabel, krim[inaal]assistentidest räakimata."

Kahtlevad aga, kas Venemaal see "töö" nii tasuv on kui Eestis: "Pole ju seal korterites vist enam kuld- ja hõbeasju ja muid väärtusi ... mis asja mere kalda peal! ..." Kommunistide vanglakollektiivil jääb vaid üle "pikaotsameeste", "märjatöömeeste" jt juures õnne katsuda. Nendest pole küll otsemat kasu — nad on ju 10, 12, 20 a[astaks], eluksajaks sunnitööle mõistetud, aga nende seas leidub vihaseid vendi, kes oleksid valmis kasvõi kommudega koos minema — kui aga vabaks saaks — ja kätte maksma.

Kurb küll, 6. jsk komm[unistliku] rakukese kandidaatide grupis olid röövmõrtsukas, lastetapja ja põletaja. Nad said liikmetelt MOPRI-abi riismeid ja raasukesti, aga pidid selle eest riskeerima sidemepidamisel, 1. mail kaasa laulma jne. Viidi aga šefid — [partei]liikmed — üksikkorpusesse, siis lagunesid ka kandidaatide grupid ja irvitasid oma poliitgraamota õpetajate üle. . .

Kui juba retsidivistidega blokke luuakse — siis peab häda ikka küll suur olema! Ka mõni põhjakõrbenud ärimees teeb isiklikes huvides kommudele silmi. Üks Tallinna omaaegne tuntud ärimees (nime ma ei nimeta) ennustas riigipöõretki ja seletas, et asunike koondis olevatki päris küps legaalne komm[unistlik] organisatsioon, mehed-juhid olevat kõik kosmopoliidid, rahvuslasi nende seas polevatki. Ka selliseid imelikke arvamusi on.

Ehitab komm[unistlik] organisatsioon vanglas oma töö sel-liste lootustele, siis ehitab ta kindlasti liivale.

Vangla semude arvamised ju ka kirjud: mõni arvab, et kommudel põhiseaduse muutmise kavaga üldse pistmist ei peaks olema, las "pursuid" ise rapsivad omavahel. Teised jälle — et peaks toetama praegust, maksvat põhiseadust. On ka neid, kes näeksid, et Eesti "demokraatiast lage oleks", siis tekkivat rohkem sisemisi konflikte ja kommude veskile oleks see hüvaks veeks.

Üksikud soovivad töölistele vaid siis hääletama minna, kui teiste põhiseaduse eelnõude kõrval ka "sovetskaja konstitutsija" hääletamisel oleks. Wabed, jabed ja kabed on samuti vangla oludes isehakanud juhid-natšalnikud ja võrdlemisi ki-
vinenud, värskema vereta. Nende valimine on enam kui kahtlane protseduur. Partei seesmist demokraatiat selle juures ei tule meelegi. Oeldakse, et kus sa vanglas ikka paremini valid.

Aja jooksul on wabehärrad jaganud kogu oma karja — komm[unistliku] kollektiivi — sikkudeks ja talledeks oma ilmeksimatu arvamuse järgi. Seltsimehelikkuse tunnet otsite vanglas kommude seas asjata. Väljaspoolt ja seespoolt süvendatakse intriige, hõõrutakse, haavatakse, tõgatakse, mürgitatakse teineteise elu. “Uued inimesed”...

Lemmikvange seab wabe eesõigustatud tingimustesse: nõuab neile järjekindlalt ja suuremaid (“nad olevat haiged”) abirahasid. See on ikka nii olnud. Oli Tallinna vanglais 1919.–1922. a[astal], Tartus jne. Ja nüüd samuti. Need on väikesed, esimesed kommude kategooriate algeod. Mõni mees pistab kui pesueht “bürger” oma 25–30-kroonilise toidupadajanni kinni, teised saavad juhulikult 2,5–5 krooni eest ja kolmandad ei saa midagi, ei saa sentigi MOPRilt, olgugi et 10 a[astat] vangis on. Siit algab too kihinemine, väikeste komm[unistlike] kastide tekkimine. [...] Kes ei saa toetust (“ega väärigi seda!”), see korjab raasuke si.

Tolle kominternliku armuanniga on ka oma traagika. Venemaa rahvaste higi, vaeva, sundannetuste, nälja arvel elab areteeritud kommu võrdlemisi rahuldavalt. Nii keskvangla kui karistusvangla wabe on otsustanud mõni hea aasta tagasi poliitvangide hinge eest hoolitseda, et ideoloogilisi kõrvalmaike ei tekiks. Nende otsuste põhjal ei tohi kommunist parandusliiki astuda, “koodanlise kunsti” (teatrietendused, kinod, kontserdid) vastu huvi tunda. On keelatud tööle minna, tööd õppida ja kursustest ning ringidest osa võtta. Kuivõrd need otsused ebaloogilised on — näeme sellest, et iga kommunist “koodanlikku raamatukogu” kasutab, “koodanlikku ajalehte” loeb ja tellibki, aga “koodanlik muusika, teater, kursus” on keelatud! Kui Lenin Beethoveni, Schuberti jt üldinimkonna väärtusteooriaiks luges, nende loomingu ettekannetel nuttisiki, kui Venes komsomoletseid brigaadide viisi poolkohustuslikult sellistele etendustele komandeeritakse, leiab meie wabe mingi vaimuvaese Ameerika!

Saksa vanglais õpivad kommunistid tööd, käivad kontserditel ja esinevad isegi, õpivad üldhariduslikel kursustelgi ja peavad seda päris loomulikuks: ei saa kommunisti ühiskonna vaimuvaradest isoleerida. Koguni ümberpöördukt: iga kommunist peab tundma ka vastase eluvajadusi. Meil vabaneb aga mõni kommu vanglast, ta on unustanud oma kutse (kui tal see oli) või pole omale osanud vanglas kutset õppida. Ta

on lumpenproletaarlane, temast on saanud parasiit ühiskonna turjale. Muidugi, need, kes selle otsuse valmis sepiitsesid, arvestasid endaga: nad on keskkooliharidusega inimesed ja saavad edaspidigi haritlase tööd (ka siin eksivad nad mitmeti: Venemaal on kindlaks kujunenud bürokraatia keeruline ametiredel, aparaadi mehhanism, mis meie kommudelgi pea sassi ajab!), mõni vastutava ametniku kohagi, aga teised? Mis teeb 90% poliitvangkonda, kes kutset ei õpi? Ei midagi muud kui Karjalasse metsatöödele. Nii on need otsused enamikule kommunistidest väga valusad ja seega ongi seletatav too hulgaline otsuste vastu eksimine. Palju ausam ja üllam oleks kui wabed oma liikmeskonna töö- ja kultuurisoove ja püüdeid mitte ei ignoreeriks! Tööga parandaks nad kehvemate kommude ainelist seisukorda, nende tervist, kultuuriga tõkestaks nende vaimset hääbumist...

Jätkatakse aga seda kaua, siis annab see teravalt tunda. Kasvatab vangla kommunistidest piiratud mõistusega inimesi ja muudab ühekülgseks ka enamarenenud. Terve mõistus peaks sellest aru saama. Ja kui oma ringikesesse tõmbunud härrasjuhid seda ei mõista, oma otsuseid kramplikult, kangkaelselt ja kitsarinnaliselt kaitsevad, siis ärgu sundigu teisi selles valeotsuste õhkkonnas lämbuma! Kas lämbub vaba vaim või tõstab mässu wabe režiimi vastu.

Ja nii on seni olnudki.

Mul oli juba 1920.–1921. a[astal] Tartu vanglas kokkupõrkeid “juhtidega”. Samuti 1921.–1922. a[astal] “Patareis”. Põhjusti õige mitmeid: olin verise terrori vastu, Vene vägede sissetungi vastu jne. V. Kingissepp saatis Vanja (riigikogu liige) “asja uurima”. Tehtud otsuski “padajanni mitte anda” jne. Ometi oli mul õigus, sest Krookuse, Kreuksi, Andrejevi jt seisukohad olid otse haiglase aju sünnitus — meelegeitlik radikalism: “Vaja kätte maksta. Tapku Vene väed kas või poole rahvast maha... Tehku puhas töö...”

Ka nüüd, hiljem ei meeldi wabe härradele minu isiklik joon. Leiti mul tervelt 4 “suurt surmapattu”: ma pidavat Venemaa olukorda erapooletult (mitte partei seisukohtade järgi) valgustama, kujutan Venemaad nõrgana (kes rahu kui õhku vajab!) ja ühes sellega vanglaorganisatsiooni revolutsiooniotsuste seisukohti ümber lükkama. Teiseks, ma pidavat eitama “EKP suurt jõudu”; kolmandaks — toetan moraalselt neid kommuniste, kes vastu wabe otsust vangla töökodades töötavad. Ja

viimane: et ma nendesse kommunistidesse, keda partei keskkomitee kergel käel vaenlasteks kuulutanud, päris ignoreerivalt ei suhtunud.

Nagu näha — rängad süüd. Lisaks pisukesi asju protsessilt, 1. mai soololaulust, 2. jaosk[onna] jabe kapriisidele mittealistumisest jne.

Ma ei too nende kommunistide nimesid, kes mind salasidemete kaudu püüdsid mõjutada, kes ähvardasid ja hoiatasid jne, jne, et nende seisukorda vanglas (salasidemete pärast!) mitte halvendada.

Kõige imelikum selles süüdistamisloos on see, kuidas Veimer, Allik, Keerdo jt partei sisedemokraatiast aru saavad. Otuseid tehakse ilma, et mulle õigel ajal teada oleks antud (võib-olla oleks mul vaja olnud keskkomiteele apelleerida!). Minu ees oldi minu ja lahke ja minult minu "pattude" üle ei julgetud päridagi.

Eht GPU võte, mitte aga vabatahtlik klassiorganisatsiooni põhikirja austamine! Paar näidet wabede arusaamistest: kui mina umbes 8 kuud "kodanlikus jaoskonnas" (2. jsk) olin — siis oli see "kuritegu klassieetika vastu". Kui Vahtmann, Valdsak, Resev, Keerdo, Pauk, Sepre, Hanson²¹, Klaaser, Ülgekütt, Rätsep, Kül'm, Vakker jt kommunistid tollessamas 2. ("kodanlikus") jaoskonnas 2–4 aastat olid — siis selles ei leitud "midagi lubamatut, iseäralikku ja hukkamõistetavat". Imelikud mõõdupuud! Kui mulle keelati külastajaga kokku saada — siis nendele "parteivaenlastele", kes Tuult, Baumani jt külastasid, oli see lubatud. Jne.

See kõik näitab, et kui wabega oled orjalikul, alistuval "sõprusjalal", siis on kõik lubatud!

Tolle tubli inimese vastu, kes mind külastas, provotseeriti inetuid laimdusi, mürgitati teiste külastajate vahekorda temaga ja levitati häbistavaid insinuatsioone. [...] Keskvangla rakukeses muutusid vahekorrad veel mürgisemaks, kui 1932. a lõpul suur osa kommuniste "Leningradi" saadeti (nii nimetati uut üksikjaoskonda), kuna teised üldkambritesse jäeti. Vastastikuste kibedustega, nagu taheti teist ära süüa. [...] Omapärane on ka kommune omavaheline arveteoïendamine vanglas, karistusmeetod. Kui "süüdlane" koos tei-

²¹Jääb selgusetuks, keda V. T. on maininud Hansoni nime all. Tegu võib olla niihästi Karl Hanssoni kui ka August Hanseniga.

sega sauna läheb, kuulduvad hüüded: "Semud, kapal tiivad küljes!" See on märgiks, et "andke kappadega!". Siis lendab vaesekelele igast kandist. Umbes niisama, nagu naised üksteisele hapet või lehelist näkku paiskavad. Päriskommunistideks loetakse ikka need, kes tulnud pörandalt või pörandaluste protsessi kaudu. Teised — ametiühingute, nõukogude liikmed, häälekandjate toimetajad, töötute komiteede liikmed, ühisväerindelased, töölisparteilased — võetakse vanglas kaalumisele: kas annab kommunisti mõõdu välja?

Koguni selguseta on salakuulajate asi. Mõnigi vaatab nende poole üleolevalt: "Olete raha eest töötajad." Need vastu: "Kopartei töötab ka välismaa rahaga!" Nad ei astu ka vanglas enamasti kommunistliku partei liikmeks, vaid jäävad omaette süüdlaste grupiks. Kommud neid ka hästi ei usalda, nende parteilikku "padajanni" ei nõuta ja seepärast on nende seisukord kaunis kurb.

Suurim huvipunkt on ikka — vabados. "Millal saame vabaks?"

Kui ma üksikkambris olin, siis käisid mitmed ukse taga pärimas: "Kuidas väljas šansud on?", jne. Viidi mind 7. üldkambrisse, siis tormas Valdsak kohe minu juure: "Eks nüüd ole vist jõud jälle koondatud, ega kaua enam aega võta [---] Vene-Jaapani sõda toob revolutsiooni!"²²

Pidin purustama ta lootused: jõud [on] meil Eestis koguni kehvad, terves maailmas parempoolsuse laine, Vene-Jaapani konflikt oli vaid kohalik nähe. Ta on juba aastaid kinni, ei tea lähemalt midagi, kuidas maailmarevolutsiooni väljavaa-
ted. Meie ise — nii Männikson, Tuul, Puusepp, mina jt — süstisime pörandalt nendele vanglasse saadetavais kirjades lootusi, et nad mitte pead norgu ei laseks. Ja nii ta lootiski ja loodab veel ikka edasi ka tänapäevani.

Nii "Patareis" kui ka "Tšernjääginas" ("Merikülas" ja "Mäekülas" vangide keeles) töötavad kommunistid ka "marksistliku ilukirjanduse valvepostil". Lõpmata palju saadeti meile — pörandalt alla ja siit edasi Venemaale "Külvaja" kirjastusele vanglas seipitsetud luuletusi ja jutustusi. "Mäeküla" neiud ja noorikud (Karistusvangla naised) eelistavad lüürikat. "Pata-

²²1931. a tungis Jaapan Mandžuuriasse, puudutades üsna teravalt N. Liidu imperiaalseid huve. Järgnesid N. Liidu jõudemonstratsioonid, diplomaatiline "sõda", kompromisside otsingud.

rei" mehed või "Meriküla" poisid katsetavad proosaga. Seda korda küll tagajärjeta. Need kõrge paatosega puhtagitatsioonilised mõttekesed ei väärinud avaldamist "Külvajas" ja põranda all läks suur osa tollest vaimutööst ahju või paberikorvi. Vaid paar vangla kommunisti tööd on näinud trükimusta ja päevavalgust. Neist suurem, umbes 200 lk, "Riigikukutajad" (J. Lauristin, varjunimega Juhan Madarik) ja üks vähem jutustus. Ent "Riigikukutajadki" on levinud Eestis vaid umbes 10 eks[emplaris], ja Venes umbes 200 (ametlikku tellimust lugemistubadele!).

Ka Tellingu tööd on üle üldise massiproduktiooni tasapinna.

"Mäeküla" ja "Meriküla" on ka isiklikke tutvusi tugevasti sõlminud. Karistusvangla naistel on "kavalere" küll oma vanglast kui ka "Patareist". Viimast külastavad nad haiguse puhul. Seetõttu on tekkinud lõhesid, lahkkelisid, isiklike süüdistusi, karistusvangla kommunistide poolt keskvangla kommunistide vastu. Peapõhjuseks on siis naised. Mõni "patareilane" on kirjalikult (salajane kirjavahetus muidugi) "tšernjääginlaselt" naisvangi üle võtnud [---] Siit on saanudki alguse kaks filosoofilist vaatepunkti, millest ägedusega kinni peeti. Karistusvanglamehed pidasid end dünaamikameesteks, kuna vaeseid "patareilasi" statistikameesteks tembeldati! Milliseid suuri lahkkelisid võib naisvangi tekitada! Omakorda on naisvangidki veidi üksteise peale "mossis" — seltsimeeste ülevõtmise pärast.

Kuni 1932. a sügiseni saime Venest igasugu kirjandust, raha Eesti Panga kaudu, pakke jne. Hiljem kärbiti saadetisi veidi. Ent siiski — raamatuid saavad paljud. Mõnel on päris raamatukogu (osalt laos, osalt kambris), milles ei puudu ka Lenini vähemad tööd, Buhharinilt, Zinovjevilt jt. Ka Kominterni ja ÜK(b)P KK pleenumite otsuseid leidub. Hale naljakas kogu selles loos on see, et sagedasti ei teata, et see või teine raamat Venemaal juba ketserlikuks on tunnistatud. Nii näiteks saadeti 1926.–1927. a Venemaalt Eesti vanglatesse palju eksemplare Buhharini filosoofilist sissejuhatust "Teoorija istoritšeskogo materializma". 1928. a kuulutas ÜK(b)P Keskkomitee tolle raamatu vääraks ja konfiskeeris ning hävitas müügilt. 1932.–1933. a tuupisid "patareilased" ikka toda väärõpetust kui puhtleninistlikku.

Selliseid juhtumeid oli palju.

Samal ajal kui Eestis vangid Venemaalt mitmesuguseid saadetisi said, ei saanud Venemaal viibivad eestlased-vangid Eestist omastelt mitte naelagi leiba, ega kirjakesigi kätte [--] See on seal keelatud.

Vanglas ilmuvas "Vangla Kiires" antakse peamiselt "vitsu" eksijaile, süüdistatakse vastastikku ja avaldatakse üldartikleid. Ilmub väga juhuslikult, kord või paar aastas. Nüüd veel harvem või koguni surmale suikunud. "Punases Viisnurgas", millest mõni number ilmunud, avaldatakse algajate paremaid jutustusi ja luuletusi.²³ Nii "Kiirt" kui "Viisnurka" paljundasime pöranda all, et ka Moskva "näeks"!

TOTALITAARNE RIIK

Partei, GPU ja riik

Kui Stalin ise oli kohal.

Oli üks neist iga-aastastest parteiaktiivi koosolekuist Uritski lossis (end[ine] Tauria palee) Leningradis, kuhu Moskvast mõni poliitbüroo vägev liige sõitis aru andma. Seekord oli Stalin ise kohal. Leningradi obl[asti] parteiorganisatsiooni kahe-sajast tuhandest liikmest ja kandidaadist võimaldati 2000–2500 [isikul] sellest koosolekust osa võtta. Niisiis, 1 protsent äravalituid! See oli too koorekiht, kes usaldusväärne, kes "omainimeste" perest, kelle huvides tööle rakendatud kogu suur Venemaa.

Vabrikute direktorid-kommunistid, trustide ja sündikaatide, kooperatiivide ja riiklike kaubandusosakondade juhatajad ja valitsejad, oblastinõukogude täitevkomiteede vastutavaid tegelasi, oblasti parteikomitee sekretär, org[anisatsioonilise], prop[aganda]-, inform[atsioonilise], korrald[us]osakondade juhatajaid, rajoonikomiteede sekretäre ja lõpuks ka parteikollektiivide organisaatoreid.

Sissekäik eriliste kahevärviliste pääsmetega, mida oblastikomitee valitud isikuile välja andis. Punased — saali pääsemiseks, valged — rõdule. Oli kõik määratud ette, kes saab punased, kes valged. Ka selles ühes protsendiski tehti vahet:

²³"Vangimaja Kiir" oli Tallinna Keskvangla kommunistidest karistuslaste käsitsi kirjutatud väljaanne aastail 1927–1933. Samasugune oli nõukogude ajalookirjanduses ajakirjaks tituleeritud "Punane Viisnurk".

sikud ja lambad! Sisselaskmisel kontrolliti pääsmeid ja parteidokumente. Pakikestega sisse ei lastud. Sisse astudes üllatab sõjaväelaste rohkus: kõikjal punaste piletitega sõjaväe polgukomissare, komandöre-kommuniste, sõjaväe staabi (ringkonna staabi), diviisi staapide kommunistidest adjutante, staabiülemaid. [---]

Ja nende seas mõnikümmend GPU mütsi. Sarnane aktiivi koosolek on kõva valve all. Kui mõni isik kahtlane, sisse ei saa, olgu või 10 parteipiletit taskus.

“Vaata teraselt mõlema silmaga!”

Saalis on korraldatud GPU avalik ja salajane valve. Avalik on kahekordne. Esiteks saadab GPU oma kollektiivide kaudu vastutavaid gepeuiste kui esindajaid (pääsmetega) “aktiivile”. Neid koguneb, arvestades GPU parteiliste kollektiivide rohkust ja nendele võimaldatud suurendatud saadikute normi, ka oma 50–60 inimest. Need on avalikust valvest üks kategooria. Ei tähenda midagi, et nad kui esindajad, kui saadikud rahulikult oma kohal istuvad. Neil on igaühel oma ülesanne täita. Teine osa gepeuiste-kommuniste pole saadikud. Nad on vormiriietuses valvurid, korrapidajad. Nende jaoks on erikohad rõdul, saalis, uste juures, akende juures, ka presiidiumi laua taga, kõikjal, kust parem vaade [---] Neid liigub relvastatult kuluaarides, endise riigiduuma pikkades koridorides ja maja ümber.

Ja lisaks kolmas grupp GPU valvureid — salaagendid. Neid on muidugi võimatu üldarvult tuua ja teadagi, sest nad harilikult publikust millegagi ei erine. Ent kes sageli aktiivi koosolekuil ja rajoonide vastut. tegelaste koosolekuil olnud, näeb nii mõndagi tuttavat nägu Gorohhovaja number 2* aparaadist.

Venemaa on diktatuuririik ja seepärast kõikjal valve ees, valve taga: “Vaata teraselt mõlema silmaga, vaenlasi on palju!”

*Leningradis/Peterburis Gorohhovaja tänava maja nr 2 oli kuulus “Suur maja”, Tšekaa, GPU ja GB residents läbi kõigi aegade. Arvatavasti on seal praegugi Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse (FSB) asukoht. *Toim.*

Stalini kõnet kuulamas

Presiidium "valiti" sekundiga. Nagu alati, nii ka nüüdne koosseis: obl[astil] komitee sekretär Kirov, prop[agandist] Stetski,²⁴ sõjaväe poliitval[itsuse] ülem [---], GPU ülem jt. Kell oli umbes pool 9 õhtul. Kuulutati aktiivi koosoleku päevakord ja kõnetooli asus Stalin.

Hüüatas oma kaukaaslase aktsendis "To-ovaarõštšõ!" ja alustas kahetunnilist aruannet keskkomitee pleenumi otsustest. Olin Stalini kõnet juba enne kuulnud ja nagu uni hakkas [peale] tikkuma, mõeldes, et veel kaks tundi peab kuulama. Võrdlemisi valju häälega, ent venivalt, elavuseta, monotoonselt ja vähemagi terava mõttekeseta, vähemagi soojendava naljata, tundus seegi aruanne nagu ikka kuiva rapordina, nagu kella tiksumine. Selle juure veel konspektilehtede kõrvale asetamine, pausid mõtete kogumiseks, veeklaaside tühjendamine. Kõik järk-järgult tehtud toimingud, ajalehtede ja Lenini kirjatööde pikk tsiteerimine. Ja [---] halb tsiteerimine. Kõik see hakkas tüütama. Ent vähesed julgesid minna välja. Stalin teadis muidugi, et tema kõnet huviga ei kuulata, ent ta teadis ka, et need partei vastutavad ja kõrgepalgalised ametnikud endid koosolekul sunnivad olema, kuna sellest oleneb nende karjäär. Ja kui neist mõni läbirääkimisteks keskkomiteele ja poliitbüroole kui ainsale ja õiguslikule kõrgemale võimule ja ka pleenumi otsustele ditürambe laulab, siis niisugusel koosolekul on sel laulul kümme korda suurem kaal kui kuskil miitingul.

Seda igatahes pidi teadma Stalin ja ta ei kiirustanud, ei otsinud värskendavaid mõtteid. Ta tippis tigusammul, sageli oma konspekte vahtides.

²⁴Sergei Kirov (1886–1934) oli aastail 1926–1934 ÜK(b)P Leningradi oblastikomitee esimene sekretär, samuti Poliitbüroo liige ja KK sekretär. Tapeti ilmselt Stalini soovil.

Aleksei Stetski (1896–1938) juhatas 1926–1930 erinevaid ÜK(b)P KK Loodebüroo ja Leningradi oblastikomitee osakondi. Järgnevalt oli ajakirja *Bolševik* peatoimetaja, KK osakonnajuhataja ja Orgbüroo liige. Vangistati ja hukati.

Samal ajal tänaval

Väljas ootasid härrasid-kuulajaid oma 60–70 autot ja autojuhti. Trammiteed kogunesid täis vaguneid. Oli käsk antud, et aktiivi koosoleku lõpuks mõnikümmend trammivagunit saadikuid kodurajoonidesse toimetaksid, s.t neid, kel polnud autosid. Trammivalitsus teadis, et Stalin on Tauria palees, püüdis oma käsutäitvat meelt forsseerides näidata — ja kihutas juba koosoleku alguseks trammid Tauria ette seisma! Oli neid nopitud igasugustelt liinidelt ja nüüd nad seisid reas nagu trammipargis, et kommunistlikke saadikuid kodu viia, sest ei hakka ju härrasmees trammi ootama ja hariliku kodanikuga koos end sisse trügima, jääb veel platsita [---] Ja võib-olla tuleb oodata minutit 10. Paremini juba tramme ootama saata. Neid tramme, millest niikuinii linnas igal liinil puudus, need nüüd ootavad.

Konduktorid, vagunijuhid läbisegi kambas ja kostab kibedaid märkusi: “Noh, see ju uus duuma! Istuvad ja istuvad, siin aga oota poole ööni!” “Säh sulle režim ekonomii (kokkuhoiupoliitika, löökütus Venes), siin trammid seisavad [---] Linnas pole inimeste edasitoimetamisekski!”

“Mis need härrad trammidega teevad, neil ju autod!” kõhuvab üks naiskonduktor. “Küllap näete, et pooled vagunid peale 4–5-tunnilist seismist tühjalt tagasi lähevad. See on ikka nii olnud. Neid ju pole nii palju vaja.”

Läheb õige ägedaks arutamiseks. Trammikontrolörid ja trammivalitsuse esindaja hakkavad konduktoreid vagunisse ajama.

Siis tulevad mõned militsionäärid appi ja — “Igaüks oma vagunisse!” Tõesti on siin trammide seas, tööliste arutlemistes rohkem elulist kui aktiivil palees.

Nähtavasti on aga presiidiumis Kirov juba tähele pannud, et tühje toole liiaks palju, ja gepeuist-valvur käsutab meid sisse.

Stalini “vastused” küsimustele

Kella üheteistkümneks lõppes Stalini aruanne.

Algasid vastused küsimustele ja läbirääkimised. Küsimusi oli väga palju, ka anonüümseid ja tabavaid. Stalin oma vastus-

tega muutus aga täiesti eemaletõukavaks. Oli näha, et talle rida küsimusi ei meeldinud, ja ta püüdis neist, õige olulistest küsimustest paari ei-midagi-ütleva sõnaga üle saada.

See ignoreerimine tundus õige inetuna, kohatuna. Oli ju siin koos see, mida kompartei oma paremaks [osaks] peab, need, kelle arvamist kas või tsipakenegi arvestada tuleks. Stalin oma lakonismiga tundus liig soldatlik ja tõmp.

Keegi küsis kohalt, milleks need autod ja trammid tundide viisi väljas seisavad, et "kas parteil sarnaste härrade vastu vahendeid ei ole".

"Autodega ärge sõdige!" vastas Stalin. Ja kõik. Detailid olid talle null. "Aga miks te keskkomitees ja poliitbüroos nii karmilt Trotskiga ja kaaslastega käitusite? Tal ju suured teened, oleks pidanud ikka arvestama," pärib keegi. "Poleks meie Trotskit kägistanud, oleks ta meie kõri kallale tulnud." Lühidalt ja selgelt motiveeris Stalin oma poliitbüroo pääste-armeelikku tööd. Ja nii edasi.

Koosolek lõppes kell 2-3 öösel. Valvurid liikusid mehhanismidena edasi-tagasi, kaitstes Nõuk[ogude] Liidu ametnike kaardiväge. Trammid ja autod konutasid ikka öises pimeduses. Ja konduktorid ning trammijuhid olid "platsis" kaksteist tundi järjest. Pooled trammid jäidki tühjaks ja pooltühjaks, nagu arukas tööline oli ennustanud.

Sõnades...

Ametlikult kõlab ja miitinguil rõkkab, et Nõukogude Liit on ainuke tööliste ja talurahva vabariik maailmas. Et sel hiigelmaal valitsevat proletariaadi diktatuur. Et töölisklass on otsekohene maa valitseja ja töötav talunik ta liitlane. Kompartei — see polevat muud kui enam arenenud, laiema silma-riigiga töötavate kihtide erakond, rahva avangard.

Kiidulaule kuuleme töölisteriigi demokraatialle. See demokraatia erinevat kodanlikust demokraatiast oma puhtuse, tõelisuse, aususe ja rahvalikkusega. Proletaarne demokraatia andvat kõik õigused töörahvale, vaid töötavate kihtide vaenlaste vastu on see demokraatia karm. Kodanlik demokraatia — ümberpöördult.

Nii kuuleme Venemaal igal enam-vähem laiemal koosolekul, igas poliitkoolis ja igas pedagoogiumis, tehnilises instituudis, punaväes, kolhoosis.

Salaja aga avaldatakse oma hinge tõsiseid mõtteid ja vaateid. Ja siis selgub, et ka selles, mida enamlusest ja Nõuk[ogude] Liidu diktatuurist ta verivaenlased (Vene kadetid, sots[ialistid]-rev[olutsionäärid], vähemlased) kirjutavad, on õige palju tõtt. Ja näib, et Nõuk[ogude] Liidus siiski parteilik diktatuur end seinast seinani igas asutuses, igas eluavaldukses, terves süsteemis maksma on pannud revolutsioonist saadik.

Tõsi küll. Enamlased eitavad viimast ja seletavad teoreetiliselt, et liit ikkagi suur töörahva vaba kommuuna olevat, kus laiad (ka diktatuuri ajajärgul) demokraatlikud võimalused töölistel, haritlastel ja talunikel.

Tegelik elu, kus poliitbüroo, GPU ja erivolitustega komisar oma veto paneb ja kõige algelisemat juriidilist õigusemõistet rikub, see tegelik elu, on meil alati Venemaal silma ees: töö, korteris, jalutusel, kultuurilisel meelelahutusel, koosolekul, valimistel [---] Tegelikus elus ei näe me kuskil seda laialist ja ohtrat demokraatiat, mida poliitiline õpperaamat taevani tõstab. Sest seda pole tegelikus elus.

Kommunistid oma juhtidele atentaate korraldamas

Pilt Leningradi kommunistliku aktiivi nõupidamiselt iseloomustab, kuidas seda töörahva eelväge kaitstakse ja isoleeritakse töörahva eest. Vähe sellest: seda eelväge juhtivat koosseisu, nende koosolekuid, neid mõtteid ja arvamusi, mis seal esile tulevad, neid kõiki varjatakse terve kommunistliku partei reaalkeskkonna eest. Partei ei usalda rahvast. Ja partei juhid ei usalda parteid.

Niisugustes tingimustes ei saa diktatuur mingisuguseid demokraatlikke võimalusi omada. Hulgad peavad ikka olema "halliks massiks", kelle arvamine juhtidele on nagu hane selga vesi. Et aga asjatut massiarvamist kuuldagi poleks, selleks hoitakse ta auväärilises kauguses.

Kui Nõuk[ogude] Liidus paar-kolm aastat tagasi Leningradi parteiklubis pomme pilluti ja GPU-s põrgumasin üles seati, siis tehti lärmi: välismaalaste töö. Võib ju ka olla, et nii üks kui teine aktsioon välismaalaste poolt oli korraldatud, nimelt

välisemigrantide õhtutel, ent ei saa salata, et ka linnades nii pommipildumised, poliitilised tapmised, õhkulaskmised oma vene koduste inimeste töö on! Ja et nendest aktsioonidest parteiliikmeid ja komsomoletseid, eriti viimaseid, osa võtab. Seda ei saa eitada, sest see on nii seni olnud. See kõik on partei ja GPU juhtidele vägagi hästi teada ja seepärast võetakse igal tähtsamal juhtumil õige kärejad tõkkevahendid tarvitusele.

See kõik viib isoleerimisele, kastideni, seisuseni. Juhtide isoleerimine omakorda saabki vaenu ja lahkkelide süvenemise põhjuseks ja kutsub välja uusi aktsioone.

Juhtide hirm

Opositsioonilained parteis tõusid õige kõrgele 1924.–1929. aastal. Kui Trotski, Zinovjev, Radek, Kamenev, Smilga, Preobraženski, Buhharin, Rõkov jt²⁵ hoogsat vastasrindluse tööd tegid, olid suuremais tööstuslinnades rajoonikomiteed kui barrikadeeritud. Kardeti kui tuld opositsionääri ilmumist raikomi (rajoonikomiteesse). Leningradis, suurimas rajoonis (Keskrajoon, hiljem Smolnõi rajoon) kartis rajoonikomitee bürokraatlik vastutav sekretär [---] ja osakondade juhatajad vastasrindlasi nii, et militsionäärile (iga raikomi koridoris on miilitsa kontrollpunkt, kus parteidokumente “revideeritakse”) nimestik kokku seati, milliseid parteiliikmeid mitte sisse lasta. Ja nii kogunes igas rajoonis mitukümmend aktiivsemat opositsionääri, keda raikomidesse sisse ei lastud. Nimestik oli koridori seinal miilitsa laua juures. Seal oli seltsimehi Marti laevatehasest, Halturini puuvillavabrikust, äridest, asutustest.

Vaat sulle solidariteet! Sekretär kartis oma organisatsiooni liikmetega kokkusaamist.

Sama taktikat tarvitati keskkomitees.

²⁵Lev Trotski (Bronštein, 1879–1940), Grigori Zinovjev (Gerš Radomõlski-Apfelbaum, 1883–1936), Karl Radek (Sobelsohn, 1885–1939), Lev Kamenev (Rozenfeld, 1883–1936), Ivar Smilga (1892–1938), Jevgeni Preobraženski (1886–1937), Nikolai Buhharin (1888–1938), Aleksei Rõkov (1881–1938). Kõik nad olid N. Liidus kõrgetes partei- ja riigiametites. Püüdsid eri viisidel piirata Stalini ainuvõimu vohamist. L. Trotski mõrvati NKVD poolt Mehhikos, K. Radeki tapsid vangilaagris kriminaalvangid, kõik teised hukati N. Liidus.

Selle meetodiga taotles partei juhtiv klikk oma võimu kindlustamist. Ka koosolekuilt viidi neid ära korralvurite poolt kui "rahurikkujaid". Kes oma saatust kaalule pannes tööliste haletsemisväärt olukorra üle raikomi tuli teatama, neid tembeldati "rahurikkujaiks". Segasid nad ju pirukanosijate "kroonulikku" rahu.

See on enam kui üllatav parteiliikmete peres.

Seltsimehelik solidariteet on hääbumas, killunenud on organisatsioonide read, vaatamata välisele näilisele alistumisele.

Kui mul sama keskrajooni instruktoriga tuli käia kollektiivides, avaldati kõikjal pahameelt selliste "hiina müüride" üle. Eriti käredate olid muidugi noored, komsomoletsid, sest ka komsomoletsite vastutavad tegelased ei näinud teist teed kui sissekäik sulgeda.

Petrogradi-poolses komsomoli rajoonikomitees löid "soovimata elemendid" (komsomoletsid) jõuga militsionäärid ükselt ja astusid oma komiteesse. Oli raikomides ka kaklemisi, toolidega peksmist ja relva tarvitamist.

Geška Apfelbaum-Zinovjev

Meenub paar silmapilku kompartei kuldsuu, Kominterni omaaegse jumaldatud juhi Zinovjev-Apfelbaumi suhtumisest reaanimestesse.

Meid, parteiliikmeid, võeti sõjaväekomisjoni poolt vastu ja määrati Piiterist välja väeosadesse saatmisele. Seda taheti teha pidulikult miitinguga ja muusikaga. Kogunesime Uritski platsile (Talvepalee plats), kus meile Geška Apfelbaum (venetatud ja muudetud nimega Grigori Zinovjev) ilmus luulelist saatekõnet pidama. Et nii ja naa, "terve maailma töölisklass vaatab teie peale [---]".

Oli paks ja söönud juut. Autos ja suures kallis kasukas. Meil pooled mehed pluusides. Oli külm. Ja leidus energilisi, kes varustust hakkasid meele tuletama. Kohe lõppes "seltsimees" Geška sõbralikkus ja ilukõnест särava näo meeleolutsev naeratus ning andis maad arglikule petisele. Ütles "jumalaga" nii tasa, et keegi ei kuulnud ja mõne sekundi jooksul oli maailmarevolutsiooni tribuuni luksusauto kadunud. Mis puutus temasse mõne sõduri sinel?

Kroonlinna saabus Punalipu [ordeni] saamise aastapäevaks jällegi Geška: tervitama meid rahvusvahelise proletariaadi poolt, kes pidavat jälgima Kroonlinna merekindluse väeosade energilist õppust (!) jne. Hüva. Kui pidulik osa oli läbi, paluti Zinovjev ka lauda sõduri kapsasuppi süüa.

"Tänan, seltsimehed, ma olen juba lõunatanud!"

Rahvusvahelise proletariaadi juhile ei maitsenud punaväelase vesine kapsaleem. Kord oli Leningradis miiting, kus Zinovjev, nagu ikka, rahvusvahelisest olukorrast jutlustas. Kõne lõpuks kogunes hea hulk (vist saja ümber) küsimusi, millele paluti vastuseid. Zinovjev alul lubas, ent tutvudes nende kirjalike küsimuste sisuga, teatas, et temal on võimata vähe aega, et ta 5 minuti pärast peab olema Smolnõis. Oli selge, et Kominterni juht, Zinovjev, deserteerus koosolekult, sest küsimusi oli ka selliseid, mis heidutasid Geškat. Nii et parem juba õigel ajal plagama panna. Noh, kui Zinovjevi, Lenini parima õpilase poolt (nii on ametlikes õpperaamatuis sõna-sõnalt kirjas) seda näeme, siis teiste juures ei tule seda mitte vähem ette.

Üks miljon 163 miljoni vastu

Kõikvõimas, monopoolne kommunistlik partei luges 1931. a lõpuks üle ühe miljoni liikme ja umbes poolteist miljonit kandidaati. Üldse ikka veel alla 3 miljoni.²⁶ Kandidaadid hulgana jäävad väljapoole parteid, sest et nad oma kandidaadiks olemise (proov) ajal parteidistsipliini vastu on patustanud, nii et nad liikmeks jäävad kinnitamata. Kandidaatidel pole õigust oma kollektiivi büroo valimistestki osa võtta. Samuti ei lasta neid partei kinnistele koosolekuile. Noh, aga avalikest koosolekuist võivad nad nõuandva häälega osa võtta, aga sellest võivad ka parteituid osa võtta. Nii et parteikandidaat on "ni röba ni mjaso" [ei kala ega liha]. Kui aga kandidaatide armee kõrvale heidame, näeme, et liikmeid ainult veidi üle miljoni jääbki.

Ent mis on 2,8 miljonit liiget ja kandidaati 163 miljoni N. Liidu elaniku kohta? Asi on aga halvemgi. Seegi üks miljon on saavutatud igapäevase suurejoonelise veenmistöö

²⁶1932. a 1. jaanuaril oli ametlike andmete järgi ÜK(b)P liikmeid ja liikmekandidaate kokku 3 117 250.

tulemusena. On kulutatud sõnu, lubadusi küll koosolekuil, küll isiklikus jutuajamises (individuaal-propaganda). Ja on suudetud värvata vaid selline arv. Töötava rahva — tööliste, talunike, punaväelaste hulgas hoiavad parteist eemale.

Selles ühes miljonis on tubli annus karjeriste, kes partei ridadest teatud isiklikku kasu loodavad saada. Mõne teise riikliku vormi juures oleks 80% neist kas täiesti apoliitilised, parteituid inimesed olnud, või killunenud mitmesugustesse leeridesse: oleks neist paljud truimad trudovikud või esseerid olnud. Nüüd aga kompartei monopoli aegjärgul annab parteikaart soliidseid soodustusi ja seepärast minnakse sinna.

Võib aga kindlasti öelda, et parteisse astub halvem, õnnelikum osa töölistest, talupoegadest.

Parteiliikmetest 90% on ilmtingimata ametnikeks määratud, ülejäänud osa töötab omal endisel alal. Ja kui vaatame parteilaste protsenti tehastes, siis on see harilikult 6–12. Muidugi on ka pooleprotsendilisi vabrikuid. See 6–12% on saadud ametlikus statistikas kandidaatide arvel, kelledest pooled on jäetud kehalisele tööle. Pärisliikmete protsent on vabrikuis naeruväärt.

Külast ei maksa rääkidagi. Et 7–10 parteilast 3000–5000 elaniku kohta tuleb — see on harilik asi. Ja sama harilik on see, et neist 7–10 inimesest vaid 1–3 tegelikud põllumehed on.

Vanakaart opositsioonis ja väljaheidetud

Lenini-kaart või vanakaart, s.o parteiliikmed, kes astusid partei ridadesse enne veebruarirevolutsiooni 1917, on jäänud õige verevaeseks. Ta on kõige rohkem kaotanud opositsionääradena, Stalini vastastena — ja ka järgijäänute protsent on tilluke murdarv. Ka neidki, kes astusid parteisse 1917.–1918. aastal, s.o otsustaval momendil, pole palju üldise arvuga võrreldes — nii umbes 120 tuhat. Selles grupis on, nagu vanas kaardis, õige suur osa “kahtlasi”, kes mitu korda opositsioonilise tegevuse pärast parteikohtute poolt karistatud.

Alates 1917. aastast kuni viimase, s.o 1930. a puhastuseeni on enamlaste parteist välja heidetud üle miljoni liikme ja kandidaadi.

Enamik sellest miljonist on poliitiliste eriarvamuste pärast välja heidetud, teised mitmesuguste parteieetika normide vastu eksimise eest, passiivsuse pärast jne. On ka kümneid tuhandeid neid, kes oma soovil kompartei ridadest lahkunud.

Need üle miljoni inimese on kõvaks pähkliks komparteile ja nõukogude korrale. Eriti need, keda opositsioonilise meelsuse pärast välja heidetud ja kes ise välja astunud. Nendega on nii linnas kui maal kompartei agitaatoreil kõige enam vaidlusi ja närvitsemisi. See miljon on nagu mingi uus illegaalne partei. Muidugi organiseerimata. Aga kõik need väljaheidatud ja väljaastunud on seotud solidariteediga, on koosolekuil nagu ühe mütsi all. Ja et nad peamiselt vabrikuis, kaevandustes või maal tööl on — siis on nende mõju töölistele ja talunikele tunduv.

Neid küll pillutatakse laiali üle N. Liidu, et takistada nende grupeerimist, aga hulk on suur: igas linnas leidub neid ja maalgi pole neid vähe.

Käsitöölised Lenini-kaardi ja 1917.–1918. a liikmete väljaheitmisega käib imelik nähe: võetakse parteisse endiseid sots[ialiste]-revolutsionääre, vähemlasi jne. Neid arvatakse ÜK(b)P-s olevat juba 100 000. Tuntud vähemlased [---], kes Vene sotsiaaldemokraatia ajaloo reformistlikul tiival on seisnud, on nüüd komparteis juhtivail kohtadel.

See partei kiire koosseisu muutumine pole muidugi kasuks parteile. Juba räägitaksegi hädaohust, et partei on samasuguseks läbikäigukasarmuks (peresõlnõi punkt) nagu komsomol.

Stalinile meeldib see uus parteiliige, kel vanast traditsioonist aimugi pole ja kes karjääri tegemise lootuses pimesi kõik keskkomitee kroonulikud käsud täidab, kes automaadina partei nimestikus seisab.

Olukord on sarnane, et väike 7-liikmeline kollektiiv omavahel ei sobi.

Tõistkad

Suurem osa väljaheidetuist "langeb" parteipuhastuste puhul. Mina oma Venemaal viibimise ajal käisin kolmest parttõistkast läbi. Ent neid on olnud vist viis korda 1917. aastast alates. Suurte diskussioonide, parteilise sisesõja järgi [---] heideti kümneid tuhandeid välja.

Iga aasta langeb välja nii mõnigi tuhat automaatselt, mehhaaniliselt. Elavad aastakese parteiridades, kannavad parteipiletit, ent mingisuguseid kohustusi ei täida, koosolekuile üldse ei ilmu, liikmemaksusid ei maksa. Aasta lõpul leiab iga kollektiiv, et tal mõnigi parteiliige nimestikus on seisnud, ent inimest vaevalt kunagi näha saab. Võhikulegi on selge, milleks neid tšistkasid korraldatakse. Peapõhjus muidugi, et vastasrindlasi avastada ja välja heita ja parteid "raudseks, monoliitseks" teha. Nii möödaminnes heidetakse ka mõni suurjoodik või mitme naise või mehe pidaja välja.

Suurbürokraate, kes parteiorganisatsioonist end isoleerinud ja nagu tigu oma isikliku elu karpi tõmbunud, neid ei puudutata. Ehk tehakse mõnele, hulkade rahustamiseks, seltsimehelik märkus. Nii oli meil, keskrajoonis Leningradis, mitu juhust, kus mõni trustijuhataja, kellele märkus tehti, Moskvasse majandusministeeriumi [---] tööle saadeti. Tähendab, anti ametikõrgendust.

Puhastuskomisjonid moodustatakse keskkomitee ja oblastikomiteede poolt. Oma tegevuses täidavad nad oblastikomitee ja rajoonikomiteede direktiive, keda ilmingimata va- ja välja heita, olgugi et parteikoosolek ühel häälel seltsimehe kasuks kõneleb. Komisjonide liikmed teenivad kui ametnikud ja moraalitsevad niipalju, kui palju komisjoni liikme istungite tasu mõjutab. Õigiuse mõiste on neile niisama võõras kui Preisi junkrulle inimsus.

Parteist väljaheitmine on kõrgeim karistus parteiliikmele. Sellega koos käib sageli GPU korraldusse andmine, kes väljaheidetuid kuskile Kamtšatkasse välja saadab. Nii umbes 5 aastaks. Võib ka parteiridades olles selle karistuse osaliseks saada. Ent väljaheidetuid võib ka interneerida määrata ajaks laagrisse. Ega siis naljapärast Venes ei räägita, et parteitu inimese julgeolek on enam kindlustatud kui parteist väljaheidetu oma.

Raske on, peaaegu võimatu, parteist väljaheidetul (eriti siis, kui tal revolutsioonilised ja sõjalised teened puuduvad) mõnes asutuses teenistust leida. Kui asutuse juhataja, kommunist, dokumendist näeb, et väljaheidetu oled, on kindel vastus "ei saa".

Opositsioon elab edasi

Peale väljaheitmise on veel kolm astet karistusi, mis parteidokumentidesse märgitakse: “na vid”, “võgovor” ja “strogi võgovor” [märkus, noomitus, range noomitus]. Kui nüüd lehitseme parteiliikmete dokumente, siis näeme, et Venemaal peaaegu kõik kommunistid karistatud on. Õige, mõne dokument on puhas. Aga see tuleb sellest, et mõnel oma mehel aasta-paari pärast, kui uut karistust juurde ei tule, vana annuleeritakse.

Kuigi partei keskkomitee kuulutab, et kõik opositsioonid löödud on, pole see tõenäoline. Igast opositsioonist jääb elama parteiridadessegi, vaatamata puhastustele, õige kaalukaid häáli. Jõulisem osa Trotski opositsioonist elab praegugi komсомolis ja punaväes, kuna Buhharini ja Rõkovi parempoolne seisukoht vanemate parteiliikmete seas poolehoidu leiab. Eriti nende seas, kes otsekoheselt iga päev tööliste ja talunikega kokku puutub ja oma silmaga päevamuresid näeb.

Drastilised vahendid, mis sihitud opositsiooni surmamiseks parteis, saavutavad seda, et osa inimesi parteist kõrvaldatakse, ent teine osa seda konspiratiivsemalt tegutsema hakkab. Seda näeme Sõrtsovi ja Lominadze viimase opositsiooni puhul.²⁷ Õige tihti on kuulda välismaal imestavaid häáli: millega seletada seda, et opositsionäärid oblastite ja üleliidulistel konverentsidel ja kongressidel nimetamisväärt esindust ei saa. Kui “opositsioonilise bloki” päevil kongressil mõnikümmend zinovjevlast, trotskisti, sapronovlast jne oli, siis oli see ikkagi käputäis, kelle taga võib-olla vaid sada tuhat parteilast seisis.

Ja needki olid Leningradist, Moskvast, Harkovist, Bakuust, tähendab suurimaist tööstuskeskustest.

Kongresside suur enamus näib alati olevat keskkomitee meelne, s.o stalinlik.

²⁷Sergei Sõrtsov (1893–1937) oli ÜK(b)P KK liige 1927–1930 ja Poliitbüroo liikmekandidaat 1929–1930. Kritiseeris stalinlikku majanduspoliitikat, jõudes järeldusele Stalini kõrvaldamise vajadusest parteijuhhi kohalt. Püüdis leida toetajaid nii partei- kui riigorganites. Teda asus toetama Vissarion Lominadze (1897–1953), kes 1925–1929 töötas Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali sekretärina ja leidis sealt omakorda toetajaid. Sõrtsov vangistati ja hukati, Lominadze kõrvaldati juhtivalt töölt ja tappis enda ise.

Parteiaparaat on kõik

Kaganovitš (kes kuni viimase ajani on Stalini parem käsi)²⁸ hüüdis keskkomitee pleenumil: "Parteiaparaat on revolutsiooni selgroog!" Nii: mitte partei, mitte töölisklass, vaid partei-aparaat! Ja, mis puutub võimu hoidmisesse, siis krampplikumalt keegi ei saagi seda hoida kui parteiaparaat. Endastmõistetav, et seda K. ega keegi teine ei hüüa tööliiskosolekul. Tööliiskosolekul öeldakse ikka, et tööliskond on see selgroog, parteikosolekul jälle, et partei. Aga keskkomitee pleenumil saame tõetera kätte: parteiaparaat, s.o keskkomitee ise on revolutsiooni tugi.

Kui peale Lenini surma Stalin parteid juhtima siirdus, oli tal esimene töö aparaat omaks teha. Selle reorganiseerimise juures näitas ta suurt sallimatust tuntud tegelaste vastu, keda Lenin usaldas. Iga opositsioonilise mõtte sündimisel parteis tehti jälle suuri puistamisi. Ja lõpuks jäid nii oblastikomiteedesse, rajoonikomiteedesse, kollektiivide organisatsioonideks, poliitkomissarideks ametnikud, kroonuinimesed. Algab kongressi ettevalmistustöö. Kollektiivides korraldatakse koosolekuid, siis juba karjub organisatsioon: "Mitte ühtegi trotskisti rajoonikonverentsile!"

Häaletamine on avalik, käte ülestõstmisega. Vähe leidub neid julgeid, ennastalgavaid, kes oma pea otse tulle pistavad.

Ent siiski juhtub, et vabrikukollektiiv opositsionääri rajoonikonverentsile valib. Edasi aga oblastikonverentsile valitakse saadikuid rajoonikonverentsil. Siin juba sõelutakse ja kaalutakse veel tugevamalt.

Hüva. Kõige sõelumise peale vaatamata, otse nende kiusate saadab mõni rajoonikonverents oblastikonverentsile opositsionääri. Noh, aga siit edasi ei tohi neist ükski minna. Kogu oblasti bürokraatia on esitatud oblastikonverentsil ja kui siit mõni vastasrindlane üleliidulisele konverentsile pääseb, on päris ime, s.o see nõuab juba üliinimlikku pingutust ja suurt laaverimise oskust.

Nii pätsitaksegi [kokku] ilus stalinimeelne kongress.

²⁸Lazar Kaganovitš (1893–1991) oli 1928–1939 ÜK(b)P KK sekretär, Moskva linnakomitee esimene sekretär 1930–1935, Poliitbüroo liikmepäri kandidaat 1926–1930 ja liige 1930–1956.

Juhtub, et mõni kollektiiv omale organisaatoriks opositsionääri valib. Juhtub, et rajoonikonverents omale pool rajoonikomiteed opositsionääridest koostab. Siis saadetakse nädala jooksul need bürood ja komiteed laiali. Arvate, et uued valimised? Ei. Keskkomitee määrab uued komiteed ja uued bürood.

Vile Vorošilovile

“Treugolnikus”, Leningradi suurtehases, lasti koosoleku saali vaid büroo poolt märgitud parteiliikmeid. Toodi sõjaväest, GPU-st ja mujalt mitukümmend parteiliiiget keskkomitee meestele kiitusi avaldama ja opositsionääre välja kandma. Hulk liikmeid ei ilmunudki koosolekule, ette aimates, et seal midagi asjalikku rääkida ei lasta.

Noorkommunistliku büroo liikmed, kes ühel ajal ka parteiliikmed, ei läinud välja ka siis, kui sõjaväe korralvurid käed külge panid. Hüüti appi ja kõrvalruumest tormas jõuk komсомоletseid sisse, oma seltsimeestele appi. Algas rüselemine, mis lõõminguks ähvardas muutuda. Et ka osa saalisviibijaist parteiliikmeist noorsoo kaitsele asus, jäidki nad sisse.

Keskkomitee poliitbüroo oli Leningradi organisatsiooni kollektiive (mis kõik opositsionääride käes olid) vallutama saatnud oma raskemad kahurid: Molotovi, Vorošilovi, Komarovi, Lomovi, Buhharini, Rökovi jt.²⁹ “Treugolnikut” vallutama saabus Vorošilov rea teise järgu suurustega.

Kui koosoleku juhataja päevakorda kuulutas ja Vorošilov kõnetooli asus, ei lastud teda suud avadagi. Vilega ja pilkerahega tervitati “juhti”.

“Kus meie mehed on? Miks neid koosolekule ei lastud?”

²⁹Kliment Vorošilov (1881–1969) oli 1925–1934 sõja- ja mereasjanduse rahvakomissar, ÜK(b)P/NLKP KK Poliitbüroo liige 1926–1960, N. Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 1953–1960. Vjatšeslav Molotov (Skrjabin, 1890–1986) oli 1921–1930 ÜK(b)P KK sekretär, Poliitbüroo liige 1926–1960, N. Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimees 1930–1941, välisasjade rahvakomissar ja välisminister 1939–1949. Nikolai Komarov (1886–1937) oli kõrgem ametnik Leningradis, ÜK(b)P KK liige 1923–1934, vangistati ja hukati. A. Lomov (tegelik nimi Georgi Oppokov, 1888–1937) töötas mitmes ametis nii nõukogude, partei- kui majandusorganeis, vangistati ja hukati.

“Laske mees mehe vastu! Tooge Trotski, Zinovjev, Kame-
nev, Smilga, Laševitš välja!”³⁰

“Kui meie mehi koosolekule ei lasta, pole teiesugust mund-
rimeest-keskkomiteelast [---] ka vaja!”

Tühjendati saali sõdurite abil, seni kaua kui vaevalt 30%
tervest kollektiivist koosolekule jäeti. Siis lasti Vorošilovil pool
tundi (!) kõnelda.

Esimestena asusid keskkomiteed materdama komsomolet-
sid.

“Maha poisinolgid, piimahabemed! Kiskuge maha kõne-
toolist!” karjus Vorošilov valvureile.

Ja kui noormehed sõnavabaduse kägistamise vastu protes-
tisid ja edasi saali jäid, algas päris maru. Vorošilov kargas ise
tehase noorteorganisaatorile kallale: “Välja, kaabakad! Mit-
te teie, molkused, ei vastuta revolutsiooni eest, vaid mina!”
Sõdurid viisid noortebüroo, vist 12 aktiivset noorkommunisti,
välja. Uksel hüüdis üks naisnoor: “Komissarihärra, kas
välismaal ka kindralid käsi külge topivad?” Vorošilov karjus
noortele vihaselt järgi: “Oleks te punaväes, küll ma teie päkad
tuliseks teeksin.”

Peale löömingut valis 30% kollektiivist uue büroo. Kõigile
oli ükskõik, ons see valimine seaduslik või mitte.

Kroonlinnas

Olin tookord Kroonlinnas, merekindluste brigaadis.

Diskussioonilaine võttis meile ulatudes ka hoogsa ja tor-
milise ilme. Parteikollektiivi koosolekuil esinesid küll suured
ninad Leningradi sõjaringkonna staabist, ent keskkomitee-
vastane rinne oli reakommunistide ja komandöride-kommu-
nistide seas tugevam.

Et aga ettevalmistusi mingisuguseid ei tehtud, tuli koos-
olekul anarhiline olukord: 40% hääletas keskkomitee otsuste
poolt, 40% Trotski rühma ettepanekute poolt ja 20% esitas oma
vahepealse, mis lapitud oli mõlemast eelmisest seisukohast.

Kaks-kolm korda tuldi kokku ja arutati punkt-punktihaa-
val, aga kaugemale ei saadud. Koosoleku juhatajaks oli ko-

³⁰Mihhail Laševitš (1884–1928), Punaarmee poliitöötaja. Heideti
1927. a parteist välja Trotski toetamise pärast, 1928 taastati parteisse.

missar Larin, kes ise keskkomiteelane.³¹ Nõuti uut koosoleku juhatajat, sest komissar takistas opositsioonimehi välja astumast. Ettepanek saigi 60% poolt. Komissari hing kargas täis ja algas oma võimuga praalimine: "Mind tagandate?! Ah minust tahate lahti saada! Mul on seaduslik alus!"

Koosolek jäi ikka oma 60% juurde: peab lahkuma juhataja kohalt. Seepeale käratas komissar mitmesajale kommunistile: "Silmapilk lõpetage koosolek! Valitsuse nimel, käsen lahkuda!" Ja kui keegi kohalt ei liigutanud, ähvardas: "Kui kollektiiv silmapilk ei lahku ja koosolekut ei lõpeta, kutsun välja komandandiroodu, kes teid sunnib lahkuma." Otsustasime vältida seda konflikti ja laiali minna.

Aruandes kirjutas Larin (saime hiljem teada), et Kroonlinna garnison ja merekindlused kui üks mees keskkomitee seisukohtadel püsivad. Nii "vallutati" Kroonlinn trotskistidelt.

Leningradi garnisonis vahetati igas polgus kollektiivorganisatsioonid: keegi polnud ustav keskkomiteele. Tulid uued "oma mehed", kes tummalt pidid iga [...] korraldust täitma.

Selliste meetoditega pole just raske haarata parteiaparaat, saavutada kongressil "absoluutne enamus" ja valida stalinlik poliitbüroo ning Stalin peasekretäriks.

Ilmeksimatu Stalin

Autoriteetsem, kandvam seltsimees on silmapilgu mõiste. Täna võib sms populaarne olla, homme teeb tast ametlik ajakirjandus ümmarguse nulli. Ei lähe palju vaja, et selle saatuse osaliseks saada. Ajakirjandus ruttab roomates täitma poliitbüroo ettekirjutust. Ajakirjandus peab tüütuseni korrutama, et Stalin on ainuke praktik-revolutsionäär, et ta on ainus töisine Lenini õpilane, et kogu oma elu Venemaal parteitööd teinud, et tal kunagi mingit eksimist pole olnud parteiliini vastu. Seevastu tuleb väsimata rõhutada, et teised tuntud parteitegelased kõik ühes või teises vastasrinnas on olnud, järjekindlalt eksinud, välismaal emigrantidena aega veetnud ja ülikoolides käinud, praktilist tööd Vene revolutsioonis keegi neist nii ei tunne kui Stalin. Sama peavad sisaldama kõik ajaloolised ja

³¹Keskkomitee liikmete hulgas polnud Larini-nimelist. Tegu võis olla KK instruktoriga või volinikuga.

parteioliitilised õpperaamatud, see liin peab punase niidina igast kooliprogrammist läbistuma.

Seega tõstetakse esile peasekretär Stalin kui eksimatu juht. Et parteist on saanud töölisklassi ja kehvistu huvide kaitseorgani asemel lavotška [pood], saamapunkt ("Võta, kuni võtta on", "Kes ees, see mees" jne), seda kohta ajakirjandus puudutada ei tohi. See on liiga valus mädapaise.

Punaarmee ja SSSR-i agressiivsus

Rabotše-Krestjanskaja Krasnaja Armija i Flot (Töolis-Talupoegade Punaarmee ja Laevastik) — seal tuli mul üle viie aasta, kaks kolmandikku oma Venemaal viibimise ajast, militarismi hõngu sisse hingata ja teistele edasi pumbata. Milleks? Neid küsimusi seadsin mina, seadsid mitmed teised mu kaaslased. Salaja iseeneses kaalusime, mõtlesime [--]

Üht võin rahuolemisega konstateerida. Nüüd vähemalt tunnen, mis peitub tolle sildi "RKKA i F" taga, milline sisu on tollel fraasidega dekoreeritud, kitsamate sihtidega kaunistatud suurarmeel. Ja kui tunned punaväge — tunned tänapäeva Venemaad, ta sihte, tendentse kõige paremini. Siia, SSSR-i löögiarmeele, on kontsentreeritud terve N. Liidu olemasolu mõte, väljavaated, ta hing ja programm. RKKA i F-ile hõiskab kiidulaule Komintern, RKKA i F-ile annab kommunistlik partei oma kindlamad liikmed, RKKA i F-i jaoks valmistavad koolid noorsugu, RKKA i F-i huvides on alatud pjatiletka [viisaastaku] raskemat ja kulukamat osa — industrialiseerimist. Punavägi on diplomaatia relv, ta on kolhoseerimisega seotud tuhandete niidikestega.

RKKA i F on nõukogude süsteemi, kommunismi agressiivsuse, punase imperialismi, russifitseeritud kommunistliku imperialismi kehastus [--] Tunnete punaväge — tunnete SSSR-i, tunnete punaväge, mõistate N. Liidu diplomaatia "rahu" loosungeid ja sõnalisi, näilisi desarmeerimistunge. Loota, et N. Liit desarmeerimist tõsiselt võtab, RKKA i F-i jõude vähendab või koguni kaotab, oleks absurd. Mitte vähendada, vaid suurendada, hambuni relvastuda — on kompartei siht. Desarmeerimisloosung on üheks paljudest N. Liidu demagogilistest loosungitest, millega püütakse riikide vahekordi halvendada, riikide omakaitseks kriisi luua, et N. Liidul seda ker-

gem oleks oma relvastatud jõududega “dognat i peregnat!” [järele jõuda ja mööda minna].

Püsimine tääkide najal

Kes vähegi tunneb SSSR-i, Kominterni, GPU-d ja ÜK(b)P-d, peab tunnistama, et N. Liidu olemasolu punaväest oleneb. Ei saa olla rahuarmastajat GPU-d, Kominterni ja SSSR-i. Punaväe desarmeerimine on SSSR-i ja Kominterni enesetapp. N. Liit, ta elu, ta tulevik on kehastunud RKKA i F-is, maailma ajaloos ennenägematus imperialismis ja agressiivsuses.

Võtame SSSR-ilt punaväe ja ta pole enam SSSR selle sõna tänapäevases mõttes. Sest kes oskaks kujutella bolševismi agressiivsuset. Seda ei saa kujutada, sest ju kommunistlik programm näeb ette “võitlust võiduka lõpuni”, suurimat sõjakust. “Olla või mitte olla!”, see on probleemiks. Desarmeeritud, sõjakuseta RKKA i F-ita on määratud hääbumisele, alistub kaudselt “mitte olla’le”, ta lämbub seesmistes vastuoludes, kaotab oma ideelise pinna.

Sovetisüsteem, bolševism on oma loomult agressiivne, internatsionalistlik. Rahulduda rahvuslike raamega — on endale hua kaevamine. Võib olla, kui ma omal ajal oleksin jäänud Eestisse, poleks näinud oma silmadega Venemaad, poleks mul olnudki õiget kriteeriumi ja oleksin kindlasti pimesi täitnud fanaatikute ettekirjutusi ja tuginedes ebarealsele komm[unistlikule] programmile, oleksin vist unistanud SSSR-ist kui ülimest õnnest.

Tösi, palju aastaid punaväes maha visatud [---] Aga mind rahustab üks mõte. Mind kupatasid küll Eesti[maa] Komm[unistliku] Partei keskkomitee liidrid punaväkke, “distsipliini õppima” ja “meelt parandama” (mõni igatses ka, et ma sovetimaal kärvaksin!), tegelikult sain ma seal õiglase, erapooliku kriteeriumi N. Liidu elu peale. Sain paremad prillid, kui need olid, mida mulle EKP 1917. aastast kuni 1922. aastani andis.

Just seal, “meeleparandamise” katlas tekkiski minus murrang, esimene ja põhjanevam muutus.

Lobisemine

Meil, Eestis on rahvas liiga tundlik, haavatud tuntakse end õige sageli olevat. Kui teedeminister näiteks muuseas ka logardeid mainis, oli kohe protestivaimu õhk täis, delegatsioonigi saadeti ministrilt seletust pärima. Venes on see asi teisi-ti. Koosolekul kirutakse, sõimatakse, solvatakse ametnikke, töölisi, talurahvast, ajakirjandus nimetab mõne tehase töölisi loodriteks, äraandjaiks ja paljude muude vastutustundetute sõnadega. Näägutatakse büroo istungil või konverentsil mõne organisatsiooni üle. Ja keegi ei tohi haavuda, vaikselt, truu-alamlikult tuleb kõik välja kannatada. [---]

Venemaa aparaatides on õige vähe viisakustunnet. Vas-tatakse jämedalt, vannutakse ja öeldakse "sina" võhivõõrale inimesele. Sellest voorimehelikkusest ei saa Vene asutused niipea lahti.

Lobisemine on vist vene omapära. Küll on alamale rah-vale, nn kolmanda klassi inimestele, nüüd lobisemist kitsen-datud, aga juhtivas koosseisus on ta enneolematult lokkama löönud. Ka asutustes võite sageli tund ja paar oodata, kui kaks ametnikku oma lobisemise "laupäevaõhtusest kinofilmist" ar-vavad heaks lõpetada. Üks ütleb, et "film oli proletaarne", teine, et "oli puru-väikekodanline". Siis löövad vaidlusele sek-ka ka teised ametnikud ja tunned, et tervishoiuosakonna ase-mel oled nagu diskussiooniklubisse kukkunud. Senikaua kui need noorhärased-komsomoletsid ja preilid seda "proletaarse kunsti küsimust" lahendavad, tuleb proletaarlasel sõnakuule-likult oodata, millal härradel siis aega ka oma ametikohustus-te täitmiseks jätkub.

Nimede "jäädvustamine"

Eemaletõukavalt mõjub see nimede panemine vabrikuile, pol-kudele, koolidele, klubidele, magasinidele, tänavaile, linna-dele. Ikka kõik tähtsamate juhtide nimed. Lenin oli väga selle enesereklaamimise haiguse vastu, ent pärast tema sur-ma püüdis iga oblasti juht oma leninlikkust sellega näidata, et oma oblasti käitisi Lenini-nimeliseks ristima hakkas. See läks juba koomiliseks. Paljud linnaisad nõudsid oma linnadele Lenini nime, nii et enam võimalik poleks olnud linna linnast eraldada. Niisama käitistega. Pärast, kui nähti, milliseid ras-

kusi ja segadusi need nimed sünnitasid, hakati vähendama. Siiski Lenini-nimelisi kohti on Venemaal palju: Leningrad, Leninsk, Leninakan, Lenini tipp (kõrgeim mäetipp Tjan-Šanis ja ühes sellega N. Liidus), Leninfeld jne. Stalin hakkas juba oma eluajal oma isiku mälestust jäädvustama: Stalingrad, Stalinabad, Stalinisk, Stalinskoje. Ka nüüd pööravad (eriti Stalini 50. sünnipäeval) oblastite ja rajoonide juhid kõrgemale, et oma oblastile rohkem Stalini nimetusi saada, sellega oma usutavust maksvale korrale ja stalinismile demonstreerides. Kui aga mõni juht kõrvale kaldub, tulevad linnade ja käitiste nimed kohe muutmisele. Nii on Gatšina kord olnud Trotsk, Trotskiga koos langes ka Trotsk, nüüd on ta Krasnogvardeisk. Zinovjevi-nimelised kooperatiivid ja vabrikud enamikus ristiti ümber [---]

Niisugused lood võivad minna kurioosumini, et mõne linna nime 4–5 korda tuleb muuta.

Võib juba ette näha, et Tallinna nimeks Nõukogude riigis oleks Kingissepp. Juba nüüd on arvamisi ja arutamisi Eesti kommunistide seas, et provintsilinnake Jamburg ei vääri Kingissepa nime. Ehk kui juba — siis teise linnana. Vastik on see eneseülistamine kommunistide juures. Igatahes pole Eesti rahvuslikel tegelasil vist kellelgi mõtteisse tulnud Tallinnat Pätsuks ja Tartut Tõnissoniks ristima hakata. Kommunistidel käib see aga ras-dva [üks-kaks].

Vanglas siin ja vanglas seal

Kui Patareis, Tallinna keskvanglas, maitsvat lõunat süüa, siis meenuvad tihtigi Nõuk[ogude] Venemaa paljasjalgsed, räbalais, nälgitud vangid. Meie, Eesti kommunistid, Patareis ja mujal Eesti vanglasis oleme üpris nõudlikud. Anti värsket Bona-taimevõid — see polnud hea, antakse piimasuppi — see pole hea. Noh, aga pean avameelselt tunnustama, et niisugust lõunat nagu meil vanglas makaroni-, herne- jt supid ma Venes ka vastutavate ametnike sööklast harva leidsin. Ja sealgi olid enamasti nad kalaga, mitte lihaga keedetud. Töölise kooperatiivi sööklais polnud sellist suppi muidugi õigust nõudagi. Meil keskvanglas on haigemaja toit eeskujulik, arstiabi võrdlemisi rahuldav, toitude vahelduseks ja nõrgematele piimatoidu kamber. Vanglas antakse marjasuppe ja saia haigetele vangidele. Kaotab vang aasta jooksul kilo või paar oma

kaalust — on kohe protest, vaenumeel kommunistidel. Olgugi et meie kallid semud sedagi oma süü läbi kaotavad.

Meil Patareis on korralikud vangiriided, jalatsid, puhas ja terve pesu. Ent meie, kommunistid, nuriseme. Meiega käitutakse inimlikult, mõnes jaoskonnas otse õrnalt, hellalt, ent meie kutsume ise välja konflikte, ütleme teravusi vangla ametkonnale. Ja kui siis oma poolt välja kutsutud konfliktides kaotame — oleme vihased, otse haiglaselt “verised”.

Sellega aga, mida ma näinud olen, nende vanglatega võrreldes, millega ma olen tuttav, on Eesti vanglad siiski parimad.

Kui ma 1920–1922 Eesti vanglasis olin kinni, oli meie seas nii mitugi kommunisti, kes olid sama käremeelsed kui paljud praegused Patareis jm kinnipeetavad kommunistid. Need seltsimehed olid väga “vägivalla” vastu, karjusid ja nõudsid paremat toitlustamist ja soojemaid ruume. Jõudsid aga need seltsimehed Venemaale, siis sai neist enestest vägivallarusikaid. Mõni astus GPU-sse, mõni ka vanglasse. Ja nagu ma nendest semudest tean, on nad vanglas ise palju jõhkramad ja ebaviisakamad ametnikud kui Patareis kõige halvem, takitum valvur.

Vangla on vägivallaasutus, tõsi. Püüdkem siis teda inimlikumaks, kultuursemaks, humansemaks, parandusmajaks muuta. Aga mitte asiaatlikumaks, nagu Venes. Kui ma 1931. a jälle Eestis vanglasse sattusin, olin üllatatud, kuivõrd selle 8 aasta jooksul vangide olukorda on parandatud. Tähendab, siin on ikkagi progressi näha, vangid peetakse ikkagi inimeseks, kes ajutiselt ühiskonnast isoleeritud. Aga Venes? Venes on ju viimased aastad otse kohutavalt tagasi kiskunud, metsikumaks muutnud vangide olukorra.

1918. a istusin Saksas ja Poolas vanglasis, 1920–1922 Eestis. Ja kui Venesse siirdusin, oli mu ülim soov näha, kuivõrd Venemaa vanglad eelmistest paremad on. Vanglate elanikega oli mul kuni 1930. aastani kokkupuutumisi, olles sõjaringkonnakohtu ajutine liige (valitud). Nii et vanglate olukord mitmesugustes Venemaa rajoonides mul sama hästi teada kui eelmainitud teiste riikide vanglad.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6,9–12; 1992 — 1–8,10; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 10–12; 1995 — 1,5 –8,9; 1996 — 1,2,3,5–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–12; 2001 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbriga eest 45 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akadeemia@akad.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2002:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1,2,5-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12; 2001 — 1-11:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periododika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2002

Back issues for 2001

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	--

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akadeemia@akad.ee

CONTENTS

The future of war	<i>Margus Laidre</i>	2251
Question mark Russia?	<i>Kaido Jaanson</i>	2275
Trubetzkoy's double life or the seclusion of systems. I		2290
.....	<i>Patrick Sériot</i>	
Archive materials on Old Believers under the reign of Nicholas I in Estonian Historical Archives	<i>Galina Ponomaryova</i>	2304
The German university in Tartu, its achievements and demise ...		2316
.....	<i>Adolf von Harnack</i>	
Adolf von Harnack and the essence of Christianity from the per- spective of its early history	<i>Adolf Martin Ritter</i>	2332
A coincidence	<i>Karl August Hermann</i>	2349
Purchasing power of foreign currencies in Estonia in the 1990s: Price differences between Estonia and developed market economies from the late 1980s	<i>Jaanus Raim</i>	2352
Estonian postwar external migration in comparative perspective .		2979
.....	<i>Hill Kulu</i>	
On the ethic dilemmas of sustainable development		2396
.....	<i>Kristel Joonasson</i>	
Review: Marginalia to a traveller's memoirs. Kaljo Villako. <i>Ajarän- nak. Esimene osa: Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 435 lk. Kaljo Villako. <i>Ajarännak. Teine osa: Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. 418 lk.	<i>Nils B. Sachris</i>	2410
Editorial note. Summaries		2424
Revelations of an underground leader. III.		2431
.....	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

LUGUPEETUD LUGEJAD!

AKADEEMIA

tellimine 2002. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).

Üksiknumber maksab 36 krooni.

Kuid on võimalik ka kultuuriajakirjade kimpellimine.

Säästke raha!

Akadeemia+Vikerkaar = 409.- **Sääst 95.-**

Akadeemia+Looming = 434.- **Sääst 80.-**

Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 404.- **Sääst 100.-**

Hind 36 krooni

9 770235 077719